

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXIX
HEFTE 1
SIDE 1-160
1981

Formandsskifte i Dansk historisk Fællesforening

Kommentar af *Claus Bjørn*

Ved årsmødet i Ebeltoft 1980 trak DHF's formand siden 1974 Vagn Skovgaard-Petersen sig tilbage, og i hans sted valgtes rigsarkivar, dr.phil. Vagn Dybdahl.

Vagn Skovgaard-Petersen blev formand for DHF på et tidspunkt, da fællesforeningen var ved at finde sin nye plads som paraplyorganisation i forholdet til de tre, nu udbyggede og selvstændigt arbejdende sektioner. Det blev i denne situation ikke mindst *hans* indsats at give DHF en profil og lancere initiativer herfra, samtidig med at sektionernes suverænitet på deres særlige arbejdsfelter akcepteredes og respekteredes. Rammerne for arbejdet undergik ikke store ændringer i hans formandstid, men selve arbejdsformen, atmosfæren eller tonen i DHF fornyedes lempeligt, på en gang med hensyntagen til traditionens vogtere og med forståelse af, hvad nutiden krævede.

Hensyntagen og imødekommenhed overfor interesser, synspunkter og personer prægede hans indsats som formand. Det lå ikke til Vagn Skovgaard-Petersen at trumfe afgørelser igennem mod erklærede mindretal, så lod han hellere drøftelserne af sig selv pege frem mod den beslutning, alle eller næsten alle kunne samles om. Mon ikke alle de, der har siddet i bestyrelse med Vagn Skovgaard-Petersen i DHF vil fæstne sig ved hans stadige stræben efter at få arbejdet til at være præget af positiv opslutning om foreningen og de trufne beslutninger?

Vagn Skovgaard-Petersens formandstid satte sig spor i en række initiativer, og mon ikke fremstødet for en placering af lokalhistorien i undervisningen har stået ham nærmest. I en tid, hvor selve historiefaget var truet, kom her en håndsrækning fra DHF, hvis virkninger allerede har været mærkbare og hvis effekt vil kunne mærkes også fremover. Også indsamlingskampagnerne for sikring af de folkelige bevægelsers arkiver fik et nødvendigt løft og en opbakning gennem DHF i

indkøringsperioden – nu kan opgaven måske løses på anden måde fremover. Arbejdet med en grundlæggende revideret udgave af Håndbog for danske lokalhistorikere blev i hans formandstid søsat o.s.v.

Der var naturligvis også vanskeligheder at kæmpe med – ikke mindst på det økonomiske område. Det almene tilbageslag rammer en institution som DHF meget hårdt, og der måtte lejlighedsvis satses betydeligt på sider af DHF's aktiviteter. Fortid og Nutid har været med til at dræne kassen, lad det være indrømmet med det samme og på dette sted. Men det giver også den, der skriver kommentaren en lejlighed til at sige Vagn Skovgaard-Petersen en meget varm tak for 100%

Vagn Skovgaard-Petersen siger farvel efter 6 år som formand for DHF, Ebeltoft 1980 (foto Georg Gregersen).

Den nyvalgte formand, rigsarkivar Vagn Dybdahl, sammen med arkivar Dorrit Andersen, der efterfulgte Susanne Krogh Bender som sekretær for DHF, Ebeltoft 1980 (foto Georg Gregersen).

opbakning, for loyalitet i samarbejdet og for en aldrig svigtende tro på, at tidsskriftet også i sin nye udformning og med måske lidt ændret linie i forhold til tidligere havde både sin berettigelse og mulighederne for en bedret fremtid.

Den nyvalgte formand, Vagn Dybdahl, kan introduceres med den sidste sætning i den kortfattede omtale i Dansk biografisk leksikon: »en af de enkeltpersoner, der stærkest har præget dansk historieforskning i 1960'erne og 1970'erne«. Som arkivleder, som redaktør og som indflydelsesrig administrator i de fagligt-politiske organer har han haft en indflydelse, som næppe mange andre nulevende historikere. Som forsker og historieskriver har han en omfattende indsats bag sig med den anerkendte disputats »Partier og erhverv« og det ofte berømmede bind af Politikens Danmarks historie. Nu skriver mange historikere levende og personligt præget, men det var Dybdahl, der lagde ud med det store afsnit: »Sorgløse tider?« i 1965. Han har altid

haft sine meninger, ofte utraditionelle og han har aldrig skjult, hvorhen han ønskede udviklingen vendt – og han har haft både evne og trang til at søge sine synspunkter virkeliggjort. At han også har givet udtryk for sin opfattelse af det lokalhistoriske arbejde fremgår af »Det lokalhistoriske arbejde i byerne« (Fortid og Nutid XXIII, 1966–68 s. 275 ff.) og af »Lad os afskaffe lokalhistorien« (Heimen, XV, 1970–72, s. 513 ff.). Den sidste titel er ikke ganske tilfældigt valgt – dens ophavsmand viger ikke tilbage for konfrontationen med traditionelle holdninger eller vanetænkning.

Med sin brede erfaring fra det administrative og organisatoriske arbejde i dansk historie, med sin baggrund i udadvendt arkivvirksomhed og med mangeårig ledelse af det byhistoriske arbejde i Århus bag sig kan man idag næppe pege på nogen mere kvalificeret end Vagn Dybdahl, når det gælder om at tackle de kommende års opgaver og problemer i Dansk historisk Fællesforening.

Om tienden

Af Troels Dahlerup

I de senere år har der vist sig en voksende interesse for tienden, dels på grund af dens betydelige økonomiske værd, herunder en berettiget interesse for den »pristalslignende« kapitelstaxt,¹ dels i forbindelse med den helt aktuelle foldudbytte-debat i dette tidsskrift,² i hvilken forbindelse det bestemt ikke vil være overflødigt nok engang at erindre om Svend Gissels ord: »At i alt må det nok erkendes, at de enkelte tiendeopgivelser må underkastes en nøje kontrol inden benyttelsen, samt at de næppe kan tilvejebringe noget egentligt grundlag for foldberegninger, kun give visse fingerpeg«.³

Principielt gælder det, såvel før som efter reformationen, at tienden i Danmark skulle deles i tre lige store dele mellem præst (mensa), kirke (fabrica) og biskop (efter 1536 kronen); men tidligt gjorde bønderne modstand imod bispens krav med det resultat, at i det meste af middelalderen måtte de fire nørrejyske og den fynske biskop nøjes med »biskopsgaven«, en afløsningsordning, formentlig oftest i korn,⁴ der ret naturligt antages at have været væsentligt mindre, end hvad de to andre tiendemodtagere (kirke og præst) modtog.

Takket være Falsterlisten⁵ har vi ikke blot optegnet, hvad præsterne dér (*anno presenti*) modtog som deres tiende, nemlig hver 30.

kærv efter gammel sædvane, hvorefter det sogn for sogn opregnes, hvor mange traver korn sognepræsten modtog;⁶ men ydermere bringer et tillæg *biskopsgaven*,⁷ der årligt udrededes af hver enkelt sogn i byg samt i et mindre antal skæpper havre, d.v.s. at der for denne tiendeparts vedkommende må være tale om en norm, visse fastsatte og aftalte ydelser.

Hvordan vi end vil omregne præstetienden i traver til skæpper og pund, kan der ikke være tvivl om, at denne normalt (NB: *anno presenti*) lå 5–10 gange over den biskoppen tilkommende ydelse. Men at reformationstidens ændringer i tiendesystemet omsider var på vej, kan måske udlæses af, at i det lille Sønderkirkeby sogn⁸ anføres det umiddelbart efter en præstetiende på 80 traver (med »gennemsnittet« tre skæpper pr. trave = 240 skæpper, d.v.s. 10 pd. korn), at der til bispens gaves 35 traver, d.v.s. knap det halve af præstens tiende. Hvordan man end vil beregne dette (f.ex. = 105 skæpper, d.v.s. $4\frac{3}{8}$ pund), bliver det i alle tilfælde langt mere end biskopsgavefortegnelsens beskedne 2 pund korn, 10 skæpper havre.⁹ Men at disse mange pund korn og skæpper havre sluttelig i listens summa summarum er angivet i *penge*, viser unægtelig, hvor forsigtigt man skal optræde i sin behandling af sådanne ældre fortegnelser,

Troels Dahlerup, f. 1925, dr.theol., professor i historie v. Aarhus Universitet.

1. Således Jens Holmgaard i Festskrift til Johan•Hvidtfeldt (1978) s. 147 ff. Jfr. også Kristof Glamann i HT 11 IV (1955) s. 489 ff.
2. Gert Poulsen XXVI:3 s. 358 ff. og XXVII:3 s. 417 ff. Karl-Erik Frandsen XXVII:1 s. 21 ff., Ejvind Slottved XXVII:1 s. 74 ff. og Karen Schousboe XXVIII:1 s. 35 ff.
3. Landgilde og Udsæd på Sjælland (1968) s. 102.
4. Se herom Niels Skyum-Nielsen: *Ærkekonge og ærkebiskop*, Scandia XXIII, spec. s. 88 ff.
5. Trykt af H. F. Rørdam i Da. Mag. 6 IV s. 273–299. Omend den utvivlsomt afspejler senmiddelalderlige forhold, er der næppe noget i vejen for, at den kan dateres til umiddelbart *efter* reformationen, se Troels Dahlerup: *Det danske Sysselprovsti* (1968) s. 213 med note 35.
6. Fem gange angives det, at der går 3 skæpper korn på traven, én gang blot $2\frac{1}{2}$ skæppe, men også én gang 4 skæpper.
7. Ibid. s. 297 ff., jfr. ndf. bilag I.
8. Ibid. s. 282.
9. Ibid. s. 297.

Bilag I
Falsterlisten

	Bisp		Præst
S-Kirkeby	2 pd. byg	10 skp. havre	80 traver (bispen fik 35)
Gundsøllille	6 pd. ÷ 1 td.	20 skp. havre	380 traver
Tingsted	2½ pd.	20 skp. havre	240 traver
Ønslev	3 pd.	20 skp. havre	200 traver

Kilde: H. F. Rørdam: Bidrag til Falsters kirkelige Topografi i Slutningen af Middelalderen (Danske Magazin 5. VI s. 273–99).

Den gejstlige jurisdiction 1582/83

	Byg	Havre
<i>Sønder Kirkeby</i>	1 pd. 4 skp.	7 skp.
Egebjerg	½ pd.	
Korselitze (delvis)		3 skp.
<i>Gundslev</i>	2 pd.	6 skp.
Skovby	2 pd.	6 skp.
Sortsø	1 pd.	4 skp.
Skjerne	1 pd.	4 skp.
<i>Tingsted</i>		10 skp.
Taaderup		10 skp.
Øverup	1 pd.	
Stubberup	18 skp.	
Brunstoft	18 skp.	
<i>Ønslev</i>	1½ pd. 3 skp.	
Klodskov	14 skp.	20 skp.
Byskov	16 skp.	
Boderup	2 skp.	

Kilde: RA, lensregnskaber, Nykøbing lens regnskaber 1582/83.

hvis datering og exacte formål ikke står os ganske klart.

Inden man derfor på dette beskedne grundlag begynder at drage for vidtgående slutninger, f.ex. at det var normalt, at præster modtog (den fulde) tiende i kærven, samt at den gamle biskopsgave fra reformationstiden som kongetiende nu også ydedes som »fuld tiende«, turde det være væsentligt at fastslå, hvilken betydelig rolle lokale forhold fortsat spillede. Ikke blot ydede man på Lolland-Falster ikke kirketiende »efter gammel sædva-

ne«;¹⁰ men selvom man efterhånden søgte at tillempe de almene principper også her, synes først Enevælden (1687) at have haft held dertil.¹¹

Hvordan det gik med kronens part af tienden, fortæller Nykøbing lensregnskaber 1582/83;¹² thi af disse fremgår med al ønskelig tydelighed, at Falsterlistens biskopsgavesystem fortsatte i bedste velgående, med den ene, men for os væsentlige forskel, at vi her kan komme bag om dens sognevisse opregninger, idet sognene vel fortsat i hovedsagen

10. Kongebrev af 14/12 1536 (H. F. Rørdam: Danske Kirkelove I (1883) s. 25 f.). Som årsag hertil angives sognekirkerne at være så rigt funderet, at de ikke havde tiende behov. Endnu 1586 måtte sognemænd mere eller mindre godvilligt komme bygfældige kirker til hjælp (Kh. Saml. 3 VI s. 479 ff.).

11. Kh. Saml. 3 VI s. 455 ff.

ydede de gamle afgifter, blot ses de udspecificerede på de enkelte landsbyer og enestegårde, et system, der udmærket godt kan have været i brug i middelalderen. I de foran (bilag I) angivne eksempler ses samtlige havreydelser i de fire sogne at være fuldstændigt uændrede i de halvhundredte år; bygmængden er nøjagtigt overensstemmende i Tingsted og i Gundslev sogn (her anfører dog Falsterlisten undtagelsesvis en tønde mindre), medens der 1582/83 savnes 4 skæpper i Sønder Kirkeby (4 skæpper byg af Korselitze opføres under S. Alslev s.) og blot 1 skæppe i Ønslev sogn, ubetydelige forskelle, der tildels kan forklares ved, at en normativ kilde som Falsterlisten naturligvis ikke bør være ganske identisk med et virkeligt oppebørselsregnskab.¹³ Og idet sognenes tiender således ses udspecificeret på de enkelte landsbyer (og enestegårde), turde det langt fra være usandsynligt, at den indenfor disse igen var pålignet hver enkelt gård.

Det er især Niels Skyum-Nielsens fortjeneste¹⁴ at have påvist, at trods uendelig møje fik de jysk-fynske bisper først 1527 indført »den fulde bispetiende«, omend i begyndelsen blot som en valgfri ordning, som mange bønder øjensynligt fandt fordelagtig, hvilket unægtelig indicerer, at begrebet »fuld tiende« er mere komplekst end almindeligt formodet. Det er vist heller ikke en helt ualmindelig opfattelse, at Roskilde- og Lundebisperne takket være kirkekontrakterne (1171) fik garanteret *fuld* bispetiende (hvilket fra 1188 også gjaldt Slesvigbispen), hvilket igen alt for ofte automatisk identificeres med tiende i kærven, d.v.s. hvert 30. neg.

Ikke mindst på baggrund heraf er det be-

mærkelsesværdigt, at første gang bispetiende mere detaljeret nævnes på Sjælland, sættes den (allerede 1239) i relation til boltallet, hvilket unægtelig tyder i retning af en normering eller fixering, hvilket i hvert fald fra 1306 og middelalderen ud var tilfældet med bispetienden fra Rügen.¹⁵ Omend kirken fra først af havde været principielt imod tiendefixering (udfra tanken om, at ideelt set burde Vorherre være enebestemmende, nemlig gennem høstudbyttet), idet enhver mulig fordel ved et sådant system automatisk ville være til ligeså stor skade for den anden part, åbnede kirkeretten allerede fra før 1200 mulighed for lokale ordninger, såfremt disse påviseligt var til kirkens fordel, og dette synes Europa over at blive reglen, ikke undtagelsen.¹⁶

At Roskildebispens Jordebog lejlighedsvis anfører bispetienden i faste kornmængder pr. sogn, kunne selvfølgelig rent teoretisk skyldes, at der her konkret var tale om årets høstudbytte divideret med 30, selvom det turde være nok så rimeligt med Svend Gissel¹⁷ at antage, at der alene var tale om bispelensmandens indbetalinger, og eventuelt kunne det være denne, der fik fordel af den fulde tiende, såfremt lensbrevet blot stipulerede en fast årlig ydelse. Men så snart vi i senmiddelalderen omsider får konkret kendskab til den sjællandske bispetiende, viser det sig, at der på det gejstlige gods (der desværre er næsten ene om at yde vejledning) i reglen alene ydedes en enkelt tønde havre som bispetiende pr. normalgård, en så ringe ydelse, at den knap og nap kan kaldes *tiendeafløsning*, men snarere en art kirkelig »herlighedsafgift«. I hvert fald bør denne yderst beskedne »bispetiende«¹⁸ bestemt ikke betragtes som norm også for

12. RA, Lensregnskab for Nykøbing len, Den gejstlige jurisdiction 1582/83.

13. For andre falsterske sognes vedkommende anfører lensregnskabets antegnelser diverse afkortninger m.fl. årsager til nedgang i tienden.

14. op.cit.

15. Om tienden i middelalderen se min artikel i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder XVIII (1973), sp. 291 ff.; til den der anførte litteratur burde yderligere have været tilføjet Svend Gissel op.cit.

16. C. 2 X, III 18 (Em. Friedberg II sp. 521); se herom endvidere E. O. Kuujo: Das Zehntwesen in der Erzdiözese Hamburg-Bremen (1949) spec. s. 119 f.

17. op.cit., især 94 f. og s. 100.

18. Roskildebispens Jordebog udg. i Danske Middelalderlige Regnskaber 3 I ved C. A. Christensen (1956); m.h.t. bispegodset s. 360 ff., domkapitlet ib. s. 218 ff. Se også H. J. Helms: Næstved St. Peders Kloster (1940), f.ex. s. 231, 536, 577 o.o.; tilsvarende i Skåne se G. Johannesson: Jordeböcker över Lunde ärkesätets gods vid medeltidens slut (Skånsk senmedeltid och renässans VII, 1953), f.ex. s. 496, 513, 538 ff., jfr. også s. 552.

mensa eller fabrica, da i så fald hundredvis af kirker og præstekald ville være blevet øde på Sjælland. Snarest er der tale om rent lokale ordninger, eventuelt blot tænkt som midlertidige, vel affødt af den senmiddelalderlige agrarkrise, hvor gejstlige tiendebesiddere for en tid kunne give afkald på bispetienden i håb om til gengæld at opretholde landgildeneveuet.¹⁹

Af særlig interesse turde være det eneste kendte eksempel på senmiddelalderlig tiende af sjællandsk verdsligt gods, Næstved bymark 1488,²⁰ hvor der pr. jordstykke skulle ydes 1 pd. korn i landgilde samt det halve i tiende (d.v.s. 4 skæpper til såvel biskop, mensa som fabrica). Og Svend Gissel giver adskillige eksempler på, at tienden længe synes sat lig den halve landgilde;²¹ såfremt vi da regner landgilden som 1/3 af udsæden, d.v.s. tienden som 1/6 deraf, vil med klassisk »trefoldsregning« en sådan teoretisk tiende højst kunne beløbe sig til 1/18 af høstudbyttet (med de sikkert mere realistiske fire fold blot 1/24).

Uanset de utallige usikkerhedsmomenter alle slige beregninger naturligvis indeholder, står ét i hvert fald fast: omend de østdanske bisper principielt havde ret til »fuld bispetiende«, de jysk-fynske blot til afløsningen »biskopsgave«, er der ikke derfor tvingende grund til at antage, at ærkebisp og Roskildebisp nødvendigvis har opnået et større provenu. Tiendejura og -principper kunne være nok så uensartede, praxis kan udmærket godt have ført til højst beslægtede resultater.

Som Ejvind Slottved²² så rigtigt har fremhævet, blev det kronen, der 1536 kom til at høste, hvor bisperne 1527 havde sået. Ikke blot betød de gennem reformationen inddragne bise- og klostergodser en kæmpe-mæssig forøgelse af kronens indtægter; men specielt den nu kronen tilfaldende bispetiende

må – og det uanset om den ydedes i kærven eller efter normtal – i den grad have bidraget til den voldsomme vækst i centralmagtens indkomster, at Kr. Erslevs berømte these fra disputatsen 1879 i ikke ringe grad har ledt forskningen på afveje. Som bekendt hævder Erslev, at kronens indtægter tredobledes som følge af reformationen, omend der naturligvis skal tages hensyn til, at han regner med meget store og særdeles afrundede tal, idet han lader en anslået før-reformatorisk indkomst på ca. 100.000 tdr. korn. vokse til en efterreformatorisk på ca. 300.000 tdr. korn. Når der den dag i dag hersker en udbredt forestilling om, at kronen i senmiddelalderen nok besad henvend 1/6 (15–20%) af landets jord, er denne i hvert fald ikke blevet afsvækket ved Erslevs arbejde; og i den udstrækning en sådan truisme overhovedet anses for nødvendig at bekræfte, kan man ganske simpelt henvise til, at under adelsvælden besad krone og adel rundt regnet hver sin halvdel af landets jord. Når krongodset 1536 tredobledes, må det følgelig tidligere have ligget på henvend 1/6.

Faktisk har Erslev her gennem en mindre klar terminologi bedraget også sig selv, idet han automatisk har omregnet »indkomster« til tilsvarende »godsmængder«, og det uanset at en ikke ringe del af kronens gevinst må stamme fra bispetienderne. Ikke blot ejede kronen efter 1536 faktisk den større halvdel af jorden, men idet formentlig en noget større del af kirkegodset, end selv Erslev formodede (han medregner således hverken kapitels- eller altergods m.m.), faktisk kom på adelens hænder, og da som sagt en betydelig, omend uvis del af indtægtstredoblingen hidrørte fra tiender,²³ er det bestemt ikke udelukket, at det førreformatoriske krongods har nærmet sig de 25% af landets jord.

Først fra Christian IV's tid har vi et solidt

19. Per Raslov: Ødegårde og landgilde i Ods herred i det 14. århundrede (HT 13 II, 1975, s. 1 ff.); specielt betones, hvorledes udviklingen i afgiftssystemet var bundet til de enkelte godssystemer (således s. 32 ff.). Jfr. hertil også udtrykt afhandling af Erik Ulsig: Ejendomsfordelingen i Odsherred.

20. Repertorium 2. rk. nr. 6281.

21. op.cit. s. 98, jfr. også Hornsherredsundersøgelsen (Det nordiske Ødegårdsprojekt nr. 2, 1977) s. 296 ff.

22. op.cit. s. 77.

23. Kr. Erslev: Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede (1879). Ifølge bilag Nr. 4 (ib. s. xliiif.) udgjorde kongetienden af de fire jyske stiftslen 1540, »huar som almugen retferdeligen thiendett«, omkring en fjerdedel af de samlede kgl. indtægter herfra.

materiale at arbejde med, for kongetienden bl.a. i lensregnskaberne, med hensyn til kirketienden i de lange rækker af kirkeregnskaber og for præstetiendens vedkommende i de mange, men måske ikke altfor nøjagtige præsteembedeindberetninger. Men Svend Gissel antyder,²⁴ at specielt kronens midlertidige inddragelse af kirketiender under den nordiske syvårskrig kunne have bidraget til at skabe en vis orden på de mange lokale systemer og givetvis lidet overskuelige forhold.

Dog må det straks slås fast, at vi ikke uden nøje og grundige studier tør slutte fra f.ex. en kendt kongetiende til kirke- eller præstetiende. Det turde være en udbredt fornemmelse, at medens kronen af administrative (vel ikke mindst revisionsmæssige) årsager tidligt fristedes til at bortforpagte sine mange tiender, måtte omvendt præsten som en i sognet boende landbruger i langt højere grad have mulighed for og interesse i at opkræve sin »fulde tiende«, d.v.s. i kærven. Fabricatienden har derimod trods det særdeles gode kildemateriale ikke påkaldt sig så stor interesse, hvorfor det kan være på sin plads at tage udgangspunktet her, specielt i det næsten overvældende jyske kirkeregnskabsmateriale.²⁵

Naturligvis må man erindre, at disse jyske kirkeregnskaber – ligesåvel som lensregnskaberne – normalt er »revisionsexemplarer«, d.v.s. at de ikke nødvendigvis afspejler, hvad der »i virkeligheden« skete i sognet, men er

ført således, at værgerne (gerne to af sognets bedste bønder) kunne få godkendt deres embedsførelse.

Som kirkens vigtigste indkomst anføres ufravigeligt tienden, men desværre uden at dette giver os nogen som helst vejledning med hensyn til høstudbytte, dyrket areal, foldudbytte, prisudvikling m.m. Thi hvert sogn er sat til et *normtal*, en fastsat kornmængde,²⁶ der lejlighedsvis kunne ændres (vel i takt med ændrede økonomiske, d.v.s. landbrugsmæssige forudsætninger), og hvert år fastsætter respektive myndigheder (med tiden stiftsøvrigheden) *kapitelstaxten*, således at kirkeregnskabet som hovedindtægt simpelthen anfører normtal ganget med kapitelstaxten. I Århus stifts tamperretsprotokol²⁷ 1645–90 findes således en lang række kapitelstaxtsfastsættelser, der i årene 1649 til 1662 (med en lakune fra krigsårene) omkring midfaste noterer årets taxt (se bilag II), og går vi derpå til Dalbyneder sogns kirkeregnskabsbog (Gerlev hd.), kan vi ved såre simple udregninger konstatere, at kirkeværgerne her år efter år med absolut nøjagtighed fulgte myndighedernes påbud (se bilag II).

Der er vist almindelig enighed om, at kapitelstaxten – under behørigt hensyn til den generelle prisudvikling – normalt må have ligget i underkanten af markedsprisen, eventuelt med en udjævnende tendens overfor altfor voldsomme prisudsving.²⁸ Det er i

24. op.cit. s. 95.

25. Foruden egne studier især i hardssysselske kirkeregnskaber har jeg haft god hjælp af en række specialer udarbejdet på grundlag af jyske kirkeregnskaber:

Anemette Schottmann Christensen: Administrationen af sognekirkerne i Thysyssel 1583–1677 (1973).

Christen Klit: En redegørelse for kirkeadministrationen og kirkernes økonomi i Vandfuld herred 1584–1653 (1971).

Hanne Thorup Møller: De vendsysselske sognekirkers administration 1636–77 (1972).

Birthe Mosegaard Nielsen: Skanderborgens kirker 1604–62, med særligt henblik på bygningsreparation og inventaranskaffelse (1971), delvis publ. i Århus Stifts Årbøger 1972–73 s. 57 ff.

Inge Toftøj Nielsen: Kirkeværgerne og deres stilling i administrationen af Koldinghus lens kirker ca. 1580–1660 (1971), delvis publ i Vejle Amts Årbøger 1972 s. 122 ff.

26. Det er dog rimeligt at antage, at kornsorternes indbyrdes forhold afspejler deres reelle udbredelse på pågældende egn (i hvert fald på det, som regel ukendte tidspunkt, da normen blev fastsat). På grundlag af Hardssyssels kirketiender konstaterer man således, at byggen dominerer ved Limfjordens og Ringkøbing Fjords bredder samt et stykke ind langs ådalene, ja i de fleste af Vandfuld hd.'s sogne ydes der udelukkende byg. Omvendt var rugen fremherskende i Hamrum hd. og tilgrænsende dele af naboherreder (omend aldrig totalt dominerende, så dog en 60–80% af tienden), medens et næsten »halvmåneformet« mellembælte havde en ret ligelig fordeling på de to hovedkornsorter; d.v.s. et resultat (90 af 101 landkirkers regnskaber er bevaret fra Christian IV's tid), der i sine hovedtræk svarer nydeligt til et nutidigt jordbundskort.

27. LA Njl., C 3 nr. 2248.

28. Således senest Jens Holmgård i Historie 2:XII (1978) s. 336.

Bilag II
Kapitelstaxter

År	Århus kapitels prot. mk. pr. td.*			Dalbøveder KRbog β pr. skp.*		
	Rug	Byg	Havre	Rug	Byg	Havre
1649	13	9	4	26	18	8
1650	18	12	6	36	24	12
1651	17	11	5	34	22	10
1652	18	12	5 ^{1/2}	36	24	11
1653	17	13	6	34	26	12
1654	7 ^{1/2}	6 ^{1/2}	3 ^{1/4}	15	13	6 ^{1/2}
1655	4	4 ^{1/4}	2 ^{1/4}	8	8 ^{1/2}	4 ^{1/2}
1656	6	6	3	12	12	6
1657	8	8	5	16	16	10
—						
—						
—						
1661	14	12	6	28	24	12
1662	22	15	6	44	30	12

* Idet der går 8 skpr. på tønden og 16 β på marken, bliver forholdet mellem mk./td. og β/skp. som én til to (1–2).

hvert fald bemærkelsesværdigt, at uanset de givetvis stærkt svingende kornpriser ses de ansvarlige kirkeværgere så at sige aldrig at opnå (endsige ansøge om) nedslag i de meget betydelige summer (kapitelstaxt gange kirkens tiendenormtal), de år efter år skulle stå til regnskab for.²⁹ Formentlig er årsagen hertil den nærliggende, at med en kapitelstaxt fastsat i underkanten af markedsprisen ville værgerne – til gengæld for deres indtil Store Reces principielt ikke-honorerede arbejde – normalt kunne opnå en så betydelig gevinst ved at sælge kornet til en markedspris, der lå højere end den taxt, de var forpligtede til at kreditere kirken, således at de, såfremt de et enkelt år undtagelsesvis ikke kunne opnå kapitelstaxten for kornet, da sagtens kunne bære dette beskedne og sjældent forekommende tab.

Nu kunne man i og for sig rent logisk forestille sig, at kirkeværgernes (respektive kirketiendeforpagternes) reelle gevinst lå i, at de eventuelt modtog tienden i kærven, »den fulde tiende«, d.v.s. hvert 30. neg, men blot afregnede med det fixerede og normalt betydeligt lavere normtal. I betragtning af, at kir-

keværgerne som anført ikke blot havde fordelten ved differencen mellem kapitelstaxt og markedspris, men derudover havde den – ikke mindst i ældre tid givet væsentlige – fordel at have et eventuelt »kasseoverskud« til disposition, virker dette dog lidet sandsynligt; thi idet sognets bønder efter loven havde fortrinsret til kollektivt at fæste kirketienden, turde det på forhånd være rimeligst at gå ud fra, at denne fixerede tiende igen var reparteret ud på landsbyer og derefter igen på de enkelte brug, f.ex. ved hjælp af de bol- eller ottingtal, der var grundlaget for den middelalderlige biskopsgave, ganske som biskopsgaven på Falster endnu i 1580'erne var det (jfr. ovf. s. 4 f).

Naturligvis kunne man igen forestille sig, at tiendeforpagtere udenfor kredsen af sognets bønder (adelsmænd, præster, fogeder m.fl.) kunne lukrere af en sådan forskel mellem fuld tiende (i kærven) og normtal (i skæppen), hvilket da blot gør det mildest talt uforståeligt, at bønderne ikke konsekvent forlangte at fæste deres egen tiende. Men selvom kapitelstaxten lå i faste rammer, kunne normtalene lejlighedsvis ændres, specielt ved fæster-

29. Et enkelt tilfælde (1670) findes i Vendsyssel (jfr. note 25).

skifte,³⁰ men formentlig oftest af højst reelle årsager; i Thy fik således Tved kirke nedslag i sit normtal 1669 og atter 1670, hvorefter det lavere tal blev permanent, hvilket antyder et forringet økonomisk grundlag (mon sandflugt?). Omvendt forhøjes Jannerup kirkes normtal, og efter at Agger sogn i flere år (fra 1664/65) slet ikke havde ydet kirketiende, opførte det totalt at eksistere fra 1677, idet stormflod m.m. simpelthen havde »nedlagt« det.³¹

Idet kongetienderne gerne var om ikke identiske med, så dog i hvert fald i samme niveau som de kendte kirketiender, er det følgende også her særdeles sandsynligt, at den reelle fordel ved at have en kongetiende i fæste ikke lå i en såre tvivlsom difference mellem modtaget (»fuld«) tiende og den lavere (normerede) fæsteafgift, men – ligesom vedrørende kirketienden – lå i forskellen mellem kapitelstaxt og markedspris. Forhåbentlig er det nu givet, at de mange kendte *normerede* konge- og kirketiender ikke kan være til stor hjælp vedrørende foldudbytteberegninger o.m.a. Derimod må præstetienden behandles særskilt, da præsten som sagt som boende i sognet med personligt kendskab til dets agrarforhold og årlige høstudbytte tænkeligt kunne se sin fordel i at kræve lovens ord om, at tiende skulle ydes i kærven, opfyldt, således 9/7 1593, gentaget 21/2 1596 og derefter i Lille Reces 1615 § 7 og Store Reces 1643 I-4-45, en evindeligt opremsning, der gør det på sin plads at erindre om maximen: Gesetze sind keine Vorgänge.

Medens den ovenomtalte Falsterliste fra reformationstiden kunne begrunde en formodning om, at præsterne der – i hvert fald *anno presenti*³² – modtog tienden i kærven, er det bemærkelsesværdigt, at de talrige efterreformatoriske præsteindberetninger m.m. normalt kan angive præstens tiende som et fast tal, hvilket ydermere ofte viser ganske god overensstemmelse med konge- og kirketi-

enders normtal, så snart disse dukker op. Naturligvis kunne også dette forklares derved, at når præsten stilledes overfor kravet om i indberetningsform at skulle opgive, hvor meget hans tiende »normalt« kunne beløbe sig til, da opgav f.ex. normtallet for kirketienden som et »rimeligt« beløb, hvilket myndighederne måtte acceptere. Omvendt kunne man forestille sig, at de jyske lensmænd, da de efter reformationen skulle fuldføre bispernes arbejde med at få den »fulde« bispetiende gennemført, gerne henvendte sig til sognepræster og kirkeværger for at få vejledning om, hvad sognet i hvert fald burde kunne yde.

Specielt for Vardesyssels vedkommende (Ribe stift) er vi i den lykkelige situation at have tal, der går helt tilbage til reformationstiden (se bilag III), for kongetienden 1537, præstetienden 1538 samt to kirketiendenumtal fra 1587 og ca. 1608 (samt for enkelte sogne desuden kongetienden 1560).³³

Vel kan ved første øjekast variationer og forskelle synes nok så karakteristiske som overensstemmelser; men som i alt væsentligt kongetienden 1537 er identisk med præstetienden det følgende år, er tilsvarende opgivelserne i de to kirketiendelister fra henholdsvis før og efter 1600 i ensartet niveau, og alt i alt er der snarest tale om langtidsændringer end et afvigende grundlag for påligningen af de forskellige tiendeandele.

Af de her anførte 28 kirker har ganske vist alene Horne (Øster hd.) en fuldstændig uændret tiendesats, og det uanset tid eller tiendemodtager. Men ej heller sogne som Vium, Nør-Bork, Lyne (Nørre hd.), Ølgod, Torstrup, Hodde (Øster hd.) eller Kvong (Vester hd.) giver grundlag for at antage andet end lejlighedsvis småjusteringer; og at der bag Viums konge- og præstetienders (1537 og 1538) beskedne fald fra 18 til kirketiendens 16 ørte (såvel 1587 som ca. 1608) virkelig lå en langtidsændring, bekræftes ved angivelsen af kongetienden 1560 til netop »mid-

30. Således enkelte eksempler i Vendsyssel (jfr. note 25).

31. Vedr. eksemplerne fra Thy se note 25.

32. Det synes i hvert fald tilfældet 1537 i Ønslev sogn, se I. Barfød: Den falsterske Gejstlighed II (1854) s. 555 note 2.

33. Da 1537-listen mangler Gjørding hd., medens Malt hd. så at sige intet yder, og Skast hd. desværre benytter et tøndemål, der ydermere specificerer rug og byg (hvilket vanskeliggør sammenligning med de senere uspecificerede ørte-tal), er i bilag III alene de tre Horne hdr.'s landsogne opført.

deltallet« 17 ørte. Omvendt steg Lynes tiende fra (1537) knap 15 (og 1538 nøjagtigt 15) ørte til (1587) hele 18 ørte, medens 1560 også her repræsenterer »et trin på vejen« med 16 ørte, og efter alt at dømme var denne stigning mere, end sognet kunne bære, idet kirketienden i 17. årh. igen sattes ned til netop de 16 ørte.

Flere af de største udsving, herunder specielt nedsættelser, kan eventuelt stå i forbindelse med sandflugt, ændrede sognegrænser, administrative begunstigelser o.m.a. Men i betragtning af vanskelighederne ved at fastsætte et »rimeligt« normtal (idet yderes og modtages interesser jo var mindst talt divergerende) er der intet urimeligt i at gå ud fra, at tiendefæstekontrakter m.fl. aftaler fortsat medførte justeringer. Vel kan Ansagers (Øster hd.) stigning – og det vel at mærke vedrørende kirketienden – fra 1587 til 17. årh. fra 19 til 24 ørte virke formidabel, og det ikke mindst på baggrund af de foregående 50 års ensartede niveau (med en ubetydelig stigning fra 18 til 19 ørte); men når omvendt Hennes (Vester hd.) tiende faldt fra 27 til blot 18 ørte, angiver netop her sysselprovstens register fra 17. årh. udtrykkeligt, at dette var altfor lavt, hvorfor Hennes tiende ved førstkommande ledighed skulle sættes op (til 19 ørte).³⁴ Og tilsvarende siges det i 17. årh. om Janderup (Vester hd.), hvis kongetiende (på over 26 ørte) 1537 synes urimelig høj på baggrund af en præstetiende 1538 på blot 20 og senere kirketiender på endog kun 19 ørte, at tienden »er mere end dobbelt så god«,³⁵ givet et erindringsnotat med henblik på siden at forsøge tiendeydelsen hævet.

Er det således evident, at sådanne tiendefortegnelser – og det uanset om der er tale om konge-, præste- eller kirketiender – så at sige altid repræsenterer *normal*, er der også god grund til at formode, at i hvert fald kirketienden – og formentlig ofte også kongetienden – igen reparteredes ud på de enkelte brugere, der – hvis ikke andet klart påvises – næppe

har ydet en større samlet tiende, end normalt angiver. Som ovenantydnet har forskningen derimod ofte antydnet, at uanset kildeværdien af præstetiendefortegnelser kan netop sognepræsten tit og ofte have været interesseret i at opnå »fuld« tiende, d.v.s. i kærven.

Spredt i lokalhistoriske årbøger findes ofte fortællinger om stridbare eller ulykkelige præsters problemer med deres sognefolk, gennem hvilke vi ikke sjældent kan komme bagom de normative kilder til realiteterne. I 1620'erne forlangte således den Ballumpræst tiende i kærven af det vel at mærke meget rige sogn³⁶ med det resultat, at bønderne sluttelig fik ham vippet ud af embedet. Noget kan tyde på, at sønderjyske præster i og for sig ikke altid regnede med derved at opnå et større provenu; men specielt i denne studeavlsegn havde strået en betydelig foderværdi. Interessant er i hvert fald præstens påstand om, at han alene fik »en ganske ringe tiendekorn af hver helgård« på blot 16 skæpper korn; men da der i selve Ballum var 48 helgårde, modtog præsten således hele 64 ørte (med 12 skæpper på ørten), hvoraf han dog skulle levere de 48 ørte til domkapitlet, og selvom han yderligere skulle af med 9 tønder til formandens enke, fik han dog af resten af sognet næsten 26 ørte, d.v.s., at han i sammenligning med Horne herreds præster ikke var så ringe stillet.

Af speciel interesse er her til sammenligning en række præsteembedsoversigter fra Vestslesvig i 17. årh.,³⁷ der på én gang bekræfter, at forholdene ikke blot kunne skifte fra sogn til sogn, men sandelig også *indenfor* samme sogn, samt at »den fulde tiende« ikke nødvendigvis var så fordelagtig for modtageren, som ofte antaget. Ballumpræstens nabo i Mjolden fik således sin tiende i kærven, hvorfor han klager gudsjammerligt over, at oversvømmelser m.m. bevirkede, at han gerne blot fik det halve af, hvad hans lykkeligere nabo modtog. Da de sammen delte præstetienden af Forballum, var der her et direkte

34. Fra Ribe Amt 1940–43 s. 233.

35. Ibid. s. 228.

36. Se herom Ole Karup Pedersen i *Sønderjyske Årbøger* 1959, spec. s. 13 med henvisning til det af Johan Hvidtfeldt fremlagte kildemateriale ibid. 1941, s. 94 ff.

37. Thade Petersen ibid. 1930 s. 62 ff. Indberetninger fra årene 1649 og 1693.

Bilag III

Bilag III	Konge	Præst	Konge	Kirke	Kirke
<i>Nørre hd.</i>	1537	1538	(1560)	1587	ca. 1608
Vium	18	18	17	16	16
Hemmet	24	24		17	17
S-Bork	23 ^{1/2}	—	17+12 skp.	20	20
N-Bork	16	17 ^{1/2}	16	16	16
Oddum	23	20	22	24	24
Egvad	18 ^{1/2} +2 skp.	10	18	22	22
Lyne	15÷2 skp.	15	16	18	16
Hoven	10 ^{1/2}	—	9	14	14
Strellev	17	x	15 ^{1/2}	15	11
Lønborg	29 (?)	—	31–33 (?)	32	32
<i>Øster hd.</i>					
Ølgod	32	x		30	30
Ansager	18	18		19	24
Horne	19	19	19	19	19
Torstrup	11 ^{1/2}	11 ^{1/2}		11	11
Hodde	10	10		9	9
Tistrup	16	16		12	14
<i>Vester hd.</i>					
Henne	27	27		18	18(19)
Lønne	11	11		7	7
N-Nebel	26	26		18	18
Lunde	22	22		17	17
Lydum	14	14 ^a		9	11
Janderup	26+4 skp.	20		19	19
Aal	32+5 skp.	26		21	21
Ho	2+2 skp.	} 5 (?)		4	4
Oksby	4 ^{1/2} +2 skp.			9	9
Ovtrup	26	26		21	22
Kvong	11	x		13	12
Billum	21+6 skp.	20		17	17

^a vist rettet fra: 10

Kilder: 1537 RA, Reg. 108 A pk. 53 læg j.

1538 RA, Ribe bispearkiv: Register på sognepræsters ejendom og rente udi Vardesyssel (jfr. LA Njl. C 4 nr. 638).

1560 Kh. Saml. 2 III s. 339.

1587 RA, Ribe kapitels arkiv, Anders Sørensen Vedels kirkeregnskab.

ca. 1608: H. K. Kristensen i Fra Ribe Amt 1940–43 s. 89–117 og s. 228–46.

sammenligningsgrundlag mellem Ballumpræstens aftalte 4 ørte og Mjoldenpræstens anslæde optimum på 3 tønnder byg »og henvend 12 skæpper havre, men forgangen høst og mange flere åringer ej bekom jeg halvparten«!³⁸

I Døstrup sogn havde kirkeregnskabsrevi-

soren truffet aftale med sognet om et normalt på 44 ørte korn til kirken, medens præsten 1643 »for tag og forings skyld« tog sin tiende i kærven: »kan sommetider få ligeså meget ren korn, undertiden mindre og undertiden en ringe ting mere, ligesom Gud lader året vokse til« i smuk overensstemmelse med middelal-

38. Ibid. s. 66 f.

derlig tiendeideologi. Men i 1693 er præsten dog nået til den erkendelse, at det kun er i usædvanligt gode år, at han kan opnå ligeså meget tiende i kærven, som kirken fik i skæppen.³⁹ Da Randeruppræsten 1649 er ny, har han svært ved at afgøre, om hans tiende i kærven »normalt« kan beløbe sig til ligeså meget som den aftalte (normerede) kirketien- de; men han har dog nået at erfare, at vand- flod kunne ramme hårdt, og 1693 hævdes, at han alene kunne få en tønde, hver gang kirken fik en ørte.⁴⁰ Og på Rømø hævder præsten, at han ved at få sin tiende i kærven er ganske overladt til bøndernes forgodtbefindende.⁴¹

Hertil må også bemærkes Skast herreds Tingbogs⁴² yderst ringe interesse for tiende- spørgsmål, så meget mere significant, som en udbredt tiende i kærven med alle de heri ind- byggede problemer (ligefra rent snyderi på mængde eller kvalitet, ulovlig indkøren af korn fra marken etc. etc.) burde gøre sig gæl- dende i retslivet.⁴³ Men såfremt tiende over- hovedet omtales, er det så at sige alene prin- cipper, respektive regulære restancesager, d.v.s., at yderen kan være bagud med, hvad han efter aftale eller sædvane burde yde, hvil- ket tilmed sjældent bestrides.

I betragtning af, at kirkeregnskaberne fra Thy og Hardsyssel vidner om betydelig sta- bilitet i 1630'erne, er det derfor muligt, at de mange pludseligt opdukkende retssager i Skast herred⁴⁴ sidst i tiåret alene har lokale årsager, f. ex. som en udløber af den store

vandflod 1634? Men når tingbogen bliver til- strækkelig detaljeret, fremgår det klart, at det gerne drejede sig om restancer, der normalt forudsatte en »tingsel«, d.v.s. en overens- komst eller aftale om, hvor meget pågældende landbruger skulle yde til præst, kirke⁴⁵ eller krone,⁴⁶ samt at de tiendeydere, der under påberåbelse af fattigdom opsagde deres ting- sel, dermed henviste tiendemodtageren til selv »at tage sin rettighed på ageren«, hvilket på det nærmeste virker som et pressionsmid- del for derved at tvinge tiendemodtageren til at indgå i realitetsdrøftelser om en nyaftale.⁴⁷

Som ikke mindst de ovenanførte eksempler på sønderjyske præsters tiendeproblemer vi- ser det, turde fordelene ved den »fulde tien- de« være af begrænset omfang. Er det end korrekt, at tiende i kærven »logisk set« må være større end den aftalte (normerede) tien- de i skæppen, var livets realiteter nu engang anderledes. Selvfølgelig må der være en diffe- rence mellem fuld og normeret tiende, på én gang det *tab*, tiendemodtageren måtte ofre for at få tiendeyderne til at gå med til en fast årlig afgift (og for disse en »forsikring« imod selv under ringe høstår at komme til at betale væ- sentligt mere end »den fulde tiende«), og den *gevinst*, tiendemodtageren måtte betale for at han kunne være sikret en *fast* og vel at mærke *administrationsomkostningsfri* indtægt.⁴⁸

Ikke mindst det 16. århundredes expande- rende statsmagt med dens stærkt øgede revi- sionsproblemer har i stigende grad ønsket fa-

39. Ibid. s. 70 f.

40. Ibid. s. 76 f.

41. Ibid. s. 79 f.

42. Poul Rasmussen: Skast Herreds Tingbøger 1636–40 samt registerbind (1956–69).

43. I Åsum hd. synes præsterne oftest at få tienden i kærven, tingbogen 1640–48 (udg. Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, 1956–62) f. ex. 1643:166 og 1647:192 med noter. Et eksempel på kvalitetsproblemer (subsidiært krav om betaling efter kapitelskøb) se Sokkelund Herreds tingbog 1621–27 (udg. Karen Marie Olsen og Ole Karup Peder- sen, 1956 ff.) 1637:9, 33 og 109.

44. Skast Herreds Tingbog 1639:216, 300, 310, 358 samt 1640:120.

45. Ibid. 1639:310, 358.

46. Ibid. 1639:216, 1640:120.

47. Ibid. 1639:310, 358.

48. Rent bortset fra de utallige praktiske problemer ved at skulle indsamle de modtageren tilkommende neg på marken (og selv præsten kunne ikke være alle steder på én gang) kommer hertil en lang række traditionelt til fuld tiende hørende »omkostninger« som gæstebud, tiendeøl, transport, tærskning, skrivervæpne o.m.a., se herom Svend Gissel op.cit. s. 101.

ste og vel at mærke *forudsigelige* indtægter⁴⁹ i stedet for deltagelse i det lotteri, som tiende i kvarnen nu engang var.

Såvel tiendeydere som -modtagere har naturligvis med interesse fulgt fastsættelsen af tiendeniveau'et; ændringer i det dyrkede areal ville – med nogen forsinkelse – også slå igennem ved fornyede og regulerede aftaler. Man har kunnet jævnføre med forholdene i nabosogne og sammenligne sognets egne tre tiendeparter, hvorfor almindelige rimelighedssynspunkter (herunder vel også en rent praktisk hensyntagen til lokal skik og brug, boltal, ottinger m.m.) i det lange løb burde virke henimod en relativt ensartet udvikling. Det er således bestemt ikke urimeligt at antage, at der var et (efter datidens opfattelse NB) rimeligt forhold mellem det gennemsnitlige høstudbytte og den fixerede tiendeydelse, på samme måde som landgilden naturligvis i princippet bør stå i et rimeligt forhold til jordens ydeevne og dermed *indirekte* til høstudbyttet, og følgelig er tienden naturligvis i sidste instans (men heller ikke i højere grad) relateret til jorden og dens afkastning.

Såfremt vi indser, at relationerne er af en sådan natur, får vi også en vis mulighed for at forstå de funktionelle realiteter bag den traditionelle *trefoldsregning*. Thi ligesom kapitelstaxten måtte baseres på en udjævnende gennemsnitsberegning på *laveste niveau* (d.v.s. i underkanten af »det normale«), vil i praksis en foldberegning på tre (3) være et realistisk udgangspunkt for f.ex. landgildeberegninger. Nyere forskning er – på ofte højst varierende præmisser⁵⁰ – i stigende grad af den overbevisning, at »det normale foldudbytte« må have været højere, f.ex. fire; eller sagt på en anden måde: hvis foldudbyttet »normalt« svingede mellem 3 og 5, ville anvendelsen af *laveste*

normgennemsnit bevirke, at alle på et sådant grundlag beregnede og aftalte ydelser så at sige altid kunne udredes. Hvis derimod omvendt de berømte tre fold virkelig havde været det reelle gennemsnit, måtte de vanlige variationer – der vel at mærke hver anden gang medførte lavere udbytte – have resulteret i utallige ansøgninger og en uendelig strøm af krav om midlertidige nedsættelser, afslag etc.

Med den samme »logik«, som så ofte har præget foldudbytte-diskussionerne, måtte man kunne forudsætte, at det anvendte »normalt« (det være sig for foldudbytte eller for den sags skyld tiende) var virkelig *holdbart*, bortset fra helt ekstraordinære situationer, hvor der de facto var tale om misvækst, formentlig netop når det reelle høstudbytte undtagelsesvis sank faretruende under laveste normgennemsnit, d.v.s. det magiske tretal.

Er det således på sin plads nok engang at erindre om den i indledningen citerede advarsel imod at benytte tiendetal, f.ex. til foldudbytteberegninger og andet, uden en nøjere kritisk prøvelse, må det til gengæld fastholdes, at tienden fortsat er af allerstørste historisk betydning. For bønderne var og blev den en væsentlig ydelse at lægge oveni deres landgilde, skatter m.fl. forpligtelser; for modtageren en lige så væsentlig indtægt, og det uanset om det var kronen, præsterne eller sognekirkerne. Hertil skal også anføres de beneficeringer, hvorved adskillige »milde stiftelser« i hovedsagen opretholdtes. Men også »socialhistorisk« har tienden haft betydning, og det lige fra de storbønder, der som kirkeværger eller tiendefæstere kunne have fordel af at administrere kirketiender, til den lavadel, der uden mulighed for at deltage i kapløbet om forleneringer, endsige om de »trøstpræmier«, som de talrige i kronens patronat værende

49. Jfr. hvorledes regnskabslenets sejrsgang under Christian III snart afløses af en trang til at sætte stedse flere len på afgift, se Kr. Erslev op.cit. s. 169.

50. Blandt de mange forslag er jeg personligt til nu mest overbevist af F. Skrubbeltangs »sandsynlighedsargument«, se samme: Det danske Landbosamfund 1500–1800 (1978) s. 59.

kapitelspræbender udgjorde,⁵¹ dog kunne håbe at opnå i hvert fald en forlening med eller et fæste af en kongetiende, ja for mangan forarmet lavadel har en sådan tiendetildeling formentlig udgjort den sidste chance for en hæderlig alderdom.

Endelig skal nævnes, at tiendens store samfundsmæssige betydning fremgår af den rolle, som specielt kapitelstaxten kom til at få, denne »pristalslignende« norm, der blev afgørende for mange offentlige ydelser. I betragtning af den betydning, som de i Statistiske Meddelelser 1904 publicerede kapitelstaxter

har haft for forskningen, bør det sluttelig understreges, at disse⁵² i hovedsagen er udarbejdet på grundlag af administrative oversigter, secundært og ikke-kontrolleret materiale, og at de vist nok netop derfor alene kan føre den sjællandske kapitelstaxt tilbage til år 1600, medens resten af landet først begynder ca. 1660, skønt primærmateriale (herunder specielt kirkeregnskaberne) tillader os at følge taxterne (og det vel at mærke de i praksis anvendte) i f.ex. Hard- og Thysysler tilbage til 1580'erne.

-
51. Betydningen af disse (hvortil gerne hørte betydelige tiender) som embedsløn, respektive advancementsstillinger m.v. for vordende topembedsmænd er til nu alt for overset, idet forskningen takket være Kr. Erslevs magistrale indsats (op.cit.) har begrænset sig til at studere intern adelsmobilitet på grundlag af lenstildelinger. Mangan karrierelysten ung adelsmand har utvivlsomt ofte foretrukket et godt dansk kapitelsembede fremfor et norsk len. Se herom (utrykt) speciale af Ole Wilhelm Quistgaard Bay: *Anvendelse af danske Kapitelsbeneficier som kongelige Forleninger 1536–1645* (1979).
52. *Statistiske Meddelelser 4 XV »Kapitelstakster i ældre og nyere Tid«* (1904) indrømmer, at »Kilderne tør vel ikke siges at være helt udnyttede«, samt at netop det ældste (sjællandske) materiale helt beror på Scharlings »Pengenes synkende Værdi« (1869), omend netop denne (s. 235) klart fastslår discrepanserne mellem samlinger (»trykte fortegnelser«) og de f.ex. i diverse sjællandske kirkeregnskaber fundne konkrete tal (ib. s. 235).

men mon de ikke var skyldige . . .

Om hekse og om amatør- og faghistorikere

Af *Jens Christensen* og *Jens Chr. V. Johansen*

Der er skrevet romaner om det, der er malet malerier over det, der er iscenesat film om det.¹

De europæiske hekseforfølgelser er nok et af de historiske emner, der har fascineret, måske også skræmt, et meget stort antal mennesker mest. Andre fænomener, der i ydre træk har mindet om hekseprocesserne, har fået samme betegnelse, bl.a. processerne i U.S.A. i begyndelsen af 1950'erne, ledet af senator Joseph McCarthy, mod personer mistænkt for u-amerikansk virksomhed. De mystiske og underlige historier, der blev berettet i løbet af en hekseproces, har frembragt uanede mængder litteratur. I et amerikansk værk »The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology« fra 1959 opstillede forfatteren en litteraturliste på 1140 numre. Der var kun et par danske titler imellem, men hvis man ser på den danske litteraturliste, der er bilag til denne artikel, må man undres over det antal titler et så lille sprogområde som det danske har produceret. Blot så væsentlige historiske emner som landboreformerne har vel en så omfattende litteratur.

Eftersom både amatør- og faghistorikere har beskæftiget sig med de danske hekseforfølgelser, synes der at være al skellig grund til at se på, hvorledes de har behandlet emnet.

Oprindeligt var denne artikel tænkt som en forskningsoversigt over den danske litteratur om de danske hekseprocesser. Men inspireret af Thorkild Kjærgaards artikler i dette tidsskrift om amatører og fagfolk blev artiklens sigte udvidet, netop fordi amatørerne har bidraget i så rigt mål til litteraturen.

Artiklen er delt op, således at amatørerne og fagfolkene behandles hver for sig; der vil blive givet et bud på, hvorfor fagfolkene i så ringe udstrækning har beskæftiget sig med emnet; og hvad der karakteriserer amatørerne? Sluttelig vil vi knytte an til den af Kjærgaard rejste debat. Som bilag bringes en oversigt over dansk hekse-litteratur. Det skal understreges, at vi betragter hekseforfølgelsernes tid i Danmark som tiden fra de første kendte processer omkring 1540 og indtil besættelsen i Tisted 1696–98. Senere folkelig heksetro er ikke blevet behandlet. Geografisk har vi indskrænket behandlingen til kongeriget Danmark, således at Norge og Slesvig-Holsten ikke er medtaget. Det er ikke alle fagfolkene, der er behandlet i afsnittet om disse. De, der uden kommentarer og vurderinger, aftrykker eller refererer procesakter o.l., er ikke taget med; for disse henvises til bilaget over dansk litteratur.

Med en enkelt undtagelse slutter den danske litteratur om. 1970, af den grund vil vi indlede med at omtale 4 værker, der indtil da har haft indflydelse på den internationale debat.

Den internationale forskning

Indenfor den europæiske heksetros-forskning kan man fra midten af det 19. århundrede og indtil begyndelsen af 1970'erne tale om 4 klassiske studier. 2 solide tyske værker og 2 kontroversielle fra henholdsvis England og Frankrig.

Jens Christensen, f. 1950, stud. mag.

Jens Chr. V. Johansen, f. 1949, cand. mag., kandidatstipendiat ved Historisk Institut, Københavns Universitet.

1. Af romaner kan nævnes Wolfgang Lohmeyers »Die Hexe« (1976), og børne- og ungdomsbogen »Heksefeber« af Leif Esper Andersen (1975); af malerier den spanske maler Goya's »Aquelarre«, og måske har danske instruktører iscenesat de mest indsigtfulde film om emnet: Benjamin Christensens fremragende stumfilm fra 1924 »Heksen«, og hvem kan glemme Carl Th. Dreyers »Vredens dag« fra 1942.

I 1970'erne er der sket en usædvanlig vækst af studier på et højt videnskabeligt niveau, selvom netop dette forskningsområde ellers i udpræget grad lider af, at det sensationelle og uforklarlige har tiltrukket mange forfattere.²

Her skal kort omtales de 4 klassikere, der er publiceret mellem 1843 og 1921. Tyskeren W. G. Soldan, der i 1843 udsendte sin »Geschichte der Hexenprozesse«,³ var den første, der forsøgte at give en sammenfattende og udtømmende forklaring på de europæiske processer. Han sporede trolddommens oprindelse tilbage over middelalderen til den græsk-romerske og orientalske antik, idet han udgik fra den tese, at mennesket alment er psykologisk disponeret til at tro på højere magters indflydelse i livet. Selvom han indrømmede en sådan nødvendighed af psykologisk art, måtte han dog stille sig det spørgsmål, hvorfor trolddomstroen antog så ejendommelige, delvis bizarre former som den europæiske. Det kunne kun ifølge Soldan forklares historisk. Han anførte tre faktorer, som i forening ikke blot kunne betragtes som en nødvendig, men også tilstrækkelig forudsætning for processerne: 1. den herskende djævl- og dæmontro, 2. forandringer i den procesuelle bevisførelse og 3. anvendelsen af tortur samt hele iscenesættelsen af hekseprocesserne. Derudover forsøgte Soldan at give jesuiterne skylden for, at der blev ført hekseprocesser i Tyskland.⁴

Franskmanden Jules Michelet skrev i 1862 »La sorcière«.⁵ Han forestillede sig livegne, som hemmeligt mødtes om natten for at danse gamle hedenske danse, hvori der var indflettet satiriske farcer rettet mod herremanden og præsten. Det foregik i det 12. og 13. århundrede, men i det 14., da både adelen og

kirken stort set var bragt i vanry, blev de naturlige møder, sabbaten, forandret til en rituel fornægtelse af den sociale orden, repræsenteret af den kristne Gud.

Michelet betegnede sabbaten som »den sorte messe«, og i spidsen herfor anbragte han – ikke Djævelen, ej heller en mand, der foregav at være Djævelen – men en kvinde, en kvindelig livegen i 30-års alderen. Hun var kultens præstinde, og Michelet forestillede sig, at hun organiserede sabbaten. Hun fik bønderne til at medbringe fødevarer til det fælles måltid. Hun anbragte en stor statue på mødestedet, hornet, håret og med en stor penis. Denne statue repræsenterede Satan, opfattet som »den store livegne, der gør oprør«; en oprører imod Gud, der med urette havde fordrevet Satan fra himmelen, men også selv en slags naturgud.

Under sabbaten havde præstinden rituel samleje med Satan. Efter fællesmåltidet og dansen gjorde præstinden sig til et alter. En mand forklædt som dæmon ofrede på hendes legeme; for at sikre en god høst ofredes korn til Satan.

De små børn, som man mente, blev spist ved sabbaten, var kun billeder på små børn, fremstillet som kød. Anbragt på præstinden repræsenterede de Folket, og når de livegne spiste dem, så tilbød folket ganske simpelt Folket, på sand demokratisk vis. Michelets tolkning indeholdt altså to elementer: protesten mod det middelalderlige samfund og dyrkelsen af en frugtbarhedskult. Han forsøgte at rehabiliterer to undertrykte grupper – kvinderne og bønderne; for i protesten mod det middelalderlige samfund lå en protest mod de fornedrende forhold, kvinderne var underlagt. Men heksen, præstinden, havde en

2. Til de væsentligste værker hører: Poul Boyer and Stephen Nissenbaum: Salem Possessed (Cambridge, Mass. 1974); Norman Cohn: Europe's Inner Demons (Paladin Books 1976); Alan Macfarlane: Witchcraft in Tudor and Stuart England (London 1970); H. C. Erik Midelfort: Witch Hunting in Southwestern Germany 1562–1684 (Stanford 1972) og Robert Muchembled: Sorcières du Cambrésis i M. S. Dupont-Bouchat e.a.: Prophètes et sorcières dans les Pays-Bas XVIe–XVIIIe siècle (Paris 1978). Hvis en interesseret læser ønsker at se, hvorledes studiet af heksetro ikke skal foretages se da Michael Harrison: The Roots of Witchcraft (Secaucus 1974).

3. Soldans værk er senere blevet omarbejdet og nyudgivet. Først af Heppe i 1880, og derefter af Bauer i 1912.

4. Soldans materiale er en broget og ukritisk blanding af primærkilder, krøniker og kultur- og lokalhistoriske fremstillinger af vekslende kvalitet. En af svaghederne er, at Soldan fokuserer på undertrykkelsesmaskineriet fremfor på selve fænomenet.

5. Dette værk har især haft indflydelse blandt franske forskere; f.eks. E. LeRoy Ladurie: Les paysans de Languedoc (Paris 1966) og blandt nogle kvindegrupper, se artiklen Heks i PaxLeksikon (Oslo 1979).

»Heksesalven« blev anvendt til at befordre heksene flyvende til sabbaten. Fra Benjamin Christensens film »Hekseri« fra 1924.

speciel funktion i landsbyen, hun kendte alle de helbredende urter og alle hemmelighederne. Derved var heksen den kvinde, der bragte trøst i en ubarmhjertig tid, og med forfølgelserne blev der skabt en martyr.⁶

Mod slutningen af århundredet blev de ideologiske og institutionelle faktorer, Soldan havde fremhævet, nærmere beskrevet og studeret. Joseph Hansen, arkivar fra Köln, dokumenterede i 1900 med »Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter«, hvorledes trolddomsforbrydelsen efterhånden blev tolket som et nyt kætteri, og hvordan inkvisitorerne, dominikanerne, systematiserede denne ideologi. Hekseprocesserne fremstod derved som en i det store og hele midde-

laldelig foreteelse. En håndbog i den processuelle fremgangsmåde for hekseprocesser, *Malleus maleficarum*, der var skrevet 1486 af 2 tyske inkvisitorer Henrik Institoris og Jacob Spränger, blev bestemmende for en praksis, som fortsatte gennem et par århundreder. Det var således den juridiske og teologiske doktrin, som den var fremstillet i *Malleus maleficarum*, der frembragte de følgende processer. I denne doktrin fandtes indbygget en automatik: ved hjælp af tortur blev de mistænkte tvunget til at tilstå de imaginære forbrydelser, og hver ny tilståelse blev taget som bevis på, at forbrydelsen var virkelig og vidt udbredt. Hansen forestillede sig altså, at hekse-teorien holdt op med at udvikle sig med det 16. år-

6. Michelets udbredelse skyldtes, at han i »La sorcière« viste den poetiske og visionære kraft, der gjorde ham til en så fascinerende historiker. Resultatet blev et fantastisk kunstværk af en sådan styrke, at det stadig genoptrykkes og læses.

hundredes begyndelse, og at processerne sidenhen fulgte den ovennævnte doktrin.⁷

Hansen hævdede, at processerne begyndte i Alperne, hvor inkvisitorernes doktriner i begyndelsen af det 15. århundrede trængte ind i de kirkelige retssale. Hans udvikling af, at inkvisitorernes opfattelse af hekseriet var sammensat af mange elementer: magi, folkelige trosforestillinger, dæmonologi, kætteri og kirkelig undertrykkelse, er stadig væsentlig.

Et helt anderledes synspunkt blev anlagt, da den engelske ægyptolog Margaret A. Murray i 1921 udsendte »The Witch Cult in Western Europe«. ⁸ Murray mente, at »hekseskulten« var en før-kristen religion, der overlevede til det 16. og 17. århundrede. Under den kristne religion fandtes en kult, der blev praktiseret af mange af samfundets grupper, først og fremmest af de mere uvidende og i de tyndere befolkede områder. De store festers tider antydede, at religionen oprindeligt var knyttet til en befolkning, der i første række var kvægavlere.

Heksene havde en højt udviklet organisation, som var den samme over hele Vesteuropa med de mindre forskelle, der forekommer i enhver organisation. Der var et udvalg af ældre »the coven«, der tog sig af kultens lokale sager, og i spidsen for »the covens« stod en mand, der blev betragtet som »den inkarnerede gud« (p. 13). Denne person, stormesteren eller Djævelen, som han blev betegnet, udpegede en officer, der sammen med et udvalg ledede et distrikt. Officeren og udvalget, der altid bestod af 12 personer, altså ialt 13, udgjorde også en »coven« (p. 186 ff.).

I tidligere tider havde heksene dyrket en frugtbarhedskult, men på et eller andet tidspunkt, Murray anfører ikke hvornår, blev kulten ændret, således at heksene skulle øde-

lægge frugtbarheden. Derfor blev de betragtet som den ondes indflydelse (p. 24). Det må dog være sket på et tidspunkt i middelalderen,⁹ for på det tidspunkt var så kendte personer som Jeanne d'Arc og Thomas Becket den inkarnerede gud, og deres dramatiske død var i virkeligheden rituelle ofringer, der skulle sikre gudens genopstandelse og jordens fornelse.¹⁰

De danske fagfolks forskning

Den danske litteratur om hekseforfølgelserne begyndte med Ribe-præsten David Grönlunds »Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker« fra 1780. Bogen blev altså udgivet blot 87 år efter, at den sidste officielle heksebrænding fandt sted i Danmark.

Grönlund valgte at optrykke de retsdokumenter, der fandtes om hekseprocesser i Ribe, således at dokumenterne kunne tale for sig selv. Men hvis han fandt enkelte passager for omstændelige for læseren, så lavede han et kort udtog deraf, således at man stadig kunne følge med i historien. I disse korte udtog flettede han så sine små kommentarer ind.

»Historisk Efterretning« er et dokument, der på en spændende måde viser, hvor langt Grönlund mente, at samtiden var kommet i forhold til hekseprocessernes tid. Et problem, Grönlund ikke kunne vide ville opstå, var, at Ribe gennem hans bog ville komme til at fremtræde som hekseforfølgelsernes by par excellence.

Fra og med Grönlunds bog begyndte artiklerne at dominere; og professor Rasmus Nyerup skrev i 1815 i »Dansk Minerva« om »En hexepoces i Vendsyssel 1573«. Han var

7. På samme måde som Soldan lagde Hansen stor vægt på den institutionelle undertrykkelse. Til gengæld var man uvidende om, hvorledes processerne i virkeligheden tog sig ud: antallet af ofre, udbredelse, praksis contra teori. Men da man kendte teorien, kunne man på forhånd betegne tilståelserne som et udtryk for dommernes dæmonologiske lærdom, eftersom tilståelserne var aflagt under tortur.

8. Murray videreudviklede sin teori i 1933 med »The God of the Witches«.

9. Var Murray stoppet her, og havde hun ikke udsendt »The God of the Witches«, ville hendes indlæg i debatten stadig kunne betragtes som et seriøst bud på problemet.

10. Der kan rettes alvorlig kritik mod Murray; men i stedet for på forhånd at betragte vidneudsagnene som værdiløse, og anklagepunkterne som ren og skær fantasi, forsøgte hun at nærme sig emnet fra et etnografisk og religionshistorisk synspunkt. At hendes opfattelse da også har holdt sig længe, fremgår af at »Encyclopedia Britannica« indtil begyndelsen af 1960'erne anvendte en artikel af Murray om hekse.

blevet inspireret til artiklen efter at have læst en svensk anmeldelse af en bog med udtog af akterne fra en hekseproces i 1720. Nyerup vendte sig mod den opfattelse, der var kommet til udtryk i anmeldelsen og hævdede, at hekseprocesserne udsprang af en blanding af »overtro, dumhed, melankoli, tykt blod, forvirret imagination, epileptiske tilfælde, bedrageri, taskenspilleri, bugtalen m.v.« (p. 488). Uanset hvordan man vil stille sig til Nyerups forklaring, er det en opfattelse, der i det store og hele er forståelig. Nyerup skrev i oplysningens og romantikkens tidsalder. Når han skal forklare selve hekse-fænomenet, lader han forstå, at hekse var »melankolske fantaster, vanvittige og forrykte personer, samt mennesker der blev pint og derfor afgang bekendelse«. Nyerup slutter sin artikel med en afskrift af et tingsvidne fra en proces fra 1573, uden at oplyse hvor det fandtes, eller hvordan det efter hans mening kunne indgå i en forklaring. Det er et element, der på en overraskende måde peger fremad mod de efterfølgende forfatteres behandling af emnet.

J. Kinch behandlede emnet dels som led i 2 store artikler om forholdene i Ribe om. 1600 og dels i et referat af de dele af Ribe byting-bog, der omhandlede Lønne-præsten Jens Hansen Rusk, der blev brændt for trolddom i 1611.¹¹ Den sidste artikel er skrevet ud fra en opfattelse af, at »en sag imod en præst for trolddom ikke kan andet end have nogen interesse«. Behandlingen af emnet i de to første artikler indgår i en større sammenhæng, hvor det har været Kinchs formål at give en bred kultur- og retshistorisk skildring af forholdene i Ribe.

Kinch stod bl.a. overfor det problem, at enkelte af de anklagede tilstod. Det krævede et forsøg på en forklaring, og han skitserede 2 muligheder. For det første at de anklagede opdigtede tilståelserne for at slippe for videre tortur eller i det hele taget for at slippe for tortur (p. 179). Han må dog have kendt retsforholdene om. 1600 godt nok til at vide, at torturen indgik som led i straffen, således at

de dømte ikke kunne slippe derfor, og derfor fremkom han med sin forklaring nr. 2. En forklaring der meget ofte sidenhen dukker op. Nemlig at mange selv troede på, at de var troldkoner. Det var almindeligt at tro, at man kunne påføre andre skade ved det blotte ønske eller ved hemmelige kunster, og sådanne »mennesker var altsaa virkelig skyldige i en ond hensigt, og forsaa vidt de troede at staa i forbindelse med Fanden, i en ugudelighed, uagtet at det var en indbildning, at de virkelig havde gjort deres medmennesker skade« (p. 180).

Kinch gav som baggrund for sine overvejelser udførlige referater af nogle processer, som ikke i større udstrækning var blevet behandlet i Grönlunds bog (se denne). Når han sammenholdt disse processer med dem, Grönlund havde optegnet, kunne han ikke undlade at udtrykke sin overraskelse over, at der ikke blev brændt nogen for hekseri i Ribe mellem 1577 og 1610, men han kommenterede blot denne iagttagelse med »der maa upaatvivlelig have hersket noget mere fornuft med hensyn til betragtningen af saadanne sager i disse aar« (p. 202).

I »Dagligt liv i Norden i det sekstende aarhundrede« bind VI beskæftigede Troels-Lund sig med heksefølgelserne i Danmark, og selvom han nok er lidt vel aforisme-agtig i sit udsagn »der er en inderlig forbindelse mellem den rent ydre og den aandelige oplysning«, så er han vel ikke langt fra sandheden, når han lægger stor vægt på det overvældende mørke, der skabte en »hang til overtro« (p. 18).

Troels-Lund havde øje for kalkmaleriernes propaganda-virkning, som på en virkningsfuld måde udbyggede den kirkelige lære. Med reformationen var fjenden ikke blot blevet papisterne, men Djævelen selv, som var vokset til at blive Kristi modstander, efter i en lang periode at have været en lidt latterlig figur, som blev besejret hver gang præsten under messen uddelte nadveren. Og forstod menigheden ikke prædiken, så forstod den

11. Af Ribe Bys Tingbøger fra Slutningen af det 16de Aarhundrede til Skildring, dels af Retsvæsenet, dels af Sæderne og Tilstandene paa den Tid; Af Ribe Bys Tingbøger fra den første Halvdel af det 17de Aarhundrede, og »Om hr. Jens Hansen Rusk i Lønne, som blev brændt for Trolddom«.

kalkmalerierne, som i 1500-tallet næsten helt blev viet Djævelen og hans virksomhed (p. 20 ff.). Troels-Lund fandt, at det var en logisk konsekvens af, at Djævelen greb mere og mere ind i livet, at myndighederne kraftigt bekæmpede hans håndlangere, og det kunne de, når det drejede sig om menneskelige medvidere.

Det var adelen, der gik til angreb på de lavere stænder under hekseforfølgelserne, og det gik især ud over de mest værgeløse; gamle, fattige kvinder uden slægt og hjem, som kun havde mulighed for at forsvare sig med munden.¹²

I 1888 holdt Verner Dahlerup et foredrag i Foreningen til Oplysningens Fremme blandt Kjøbenhavns Arbejdere, og det blev siden trykt som »Hexe og Hexeprocesser i Danmark«. Dahlerup begyndte dog med en kort oversigt over forholdene i det øvrige Europa, før han gav en kronologisk og saglig redegørelse om de danske forhold.

Han troede ikke, at det var muligt at give en opgørelse over antallet af hekse, der blev brændt i Danmark, fordi »det kun er de mere mærkelige processer, man har optegnet noget om« (p. 15). Dahlerup forfulgte kort Troels-Lunds opfattelse af, at forfølgelserne udgik fra adelen. Han var lige ved at mene, at det, heksene blev beskyldt for, kunne forklares med naturlige årsager; og når uskyldige blev forfulgt, så skyldtes det ikke, at »menneskene var dummere i tidligere tider; de var åndeligt fattigere« (p. 4). For det var det uventede, det uforklarlige, der fremkaldte de overtroiske meninger.

Dahlerup kunne heller ikke undgå at beskæftige sig med de fantastiske tilståelser; og han mente, at hekse- og trolddomshistorier var almindelige i tiden, og når en gammel kvinde blev sat i fængsel, fik hun hallucinationer og bildte sig ind, at hun var en heks. Denne forklaring rakte dog ikke for Dahlerup, for han tilføjede »ofte har de anklagede selv troet på, at de stod i forhold til Djævelen, og

villet bruge hans hjælp til gavn for sig selv eller skade for andre« (p. 21). Af Dahlerups litteraturoversigt fremgår det, at han kendte Soldan-Heppes »Geschichte der Hexenprozesse«, og han har benyttet den for det øvrige Europa.

Den eneste oversigt, der findes over hekseforfølgelsernes historie i Danmark, er skrevet af præsten Vilhelm Bang i 1896 og har titlen »Hexevæsen og hexeforfølgelser – især i Danmark«.

For kontinentets vedkommende bygger Bang på Soldan-Heppe, som han finder »er et hovedværk, der dog har den mangel, at de danske forhold end ikke berøres« (p. 138). Det kan dog ikke have betydet den store forskel, idet han mener, at anklagerne og sagerne lignede hinanden over hele Europa, og når der fremdrages eksempler fra Danmark, så bliver det »enkelte, mere malende tilfælde« (p. 70).

Bang udvikler Troels-Lunds opfattelse af, at adelen stod bag forfølgelserne. Så vidt han kan skønne, var adelen den gruppe i det danske samfund, der var mest udsat for hekseri og forgørelser. Derfor var adelen de ivrigste til at forfølge hekse. Men det var en selvforskyldt proces, for adelen undertrykte de lavere stænder, og til gengæld tog de kvinder, der drev »hexeri halvvejs som profession« hævn ved at forgøre adelen (p. 78). Derefter bruger han 15 sider til beretninger om hekses forgørelser af adelige og af den danske flåde.

Bangs opfattelse af, at processerne var hinanden lig over hele Europa, bringer ham dog på vildspor, da det også får ham til at mene, at det omtrent var den samme rettergang i alle Europas lande (p. 7). Det medfører også, at han ikke finder det umagen værd at fremdrage ukendte processer fra arkiverne; og denne opfattelse får konsekvenser, når han mener, at processernes antal dalede i det 17. århundrede i forhold til det 16. århundrede, »selvom de dog ikke var sjældne« (p. 117).¹³

12. På grundlag af undersøgelser i Jylland 1616–1689 må det afvises, at det var kvinder uden slægt og hjem. Det store flertal var gifte kvinder.

13. P.g.a. kildematerialets overlevering fra det 16. århundrede er det umuligt præcist at sige, hvordan forholdet var mellem de 2 århundreder, men med 454 processer i Jylland mellem 1616 og 1689 synes meget at tale for, at der snarere skete en øgning i processernes antal end et fald.

Fra Carl Th. Dreyers film »Vredens dag«, produceret af Palladium Film 1942. I lensregnskabet for Dronningborg len 1620–21 opføres udgifterne til brændingen: 1 stige 20 skilling og 5 tønder tjære á 1 mark pr. tønde.

Det er et sympatisk træk hos Bang, at han tager spørgsmålet op, om hvorfor det mest var kvinder, der blev anklaget i hekseprocesser. Han mener, at de forklaringer, der indtil da er givet, ikke har været særligt tilfredsstillende. Desværre henviser han spørgsmålet til filosofierne som et psykologisk problem, de bør se på (p. 15).

Den næste forfatter, der beskæftigede sig med emnet, Chr. Villads Christensen,¹⁴ og måske især hans medforfatter til den første af artiklerne, overlæge dr. med. Fr. Hallager, skulle vise sig at få stor indflydelse på mange efterfølgende forfatteres behandling af hekseforfølgelserne. Villads Christensen var selv inspireret af Hallager, når han i indledningen

til sin gennemgang af Besættelsen på Rosborg (en række processer der fandt sted 1639–40 omkring Rosborg i Fjends herred) skrev, at »hekseprocesserne optræder epidemisk. Fra de enkelte arnesteder, hvor sygdommen (vor fremhævning) bestandig laa og ulmede og med visse mellemrum krævede sine ofre, førtes smitstoffet omkring som gnister fra et brandsted, tændte snart hist, snart her, og fængede undertiden saa grundigt, at en hel egn i aarevis blev hærget af heksevanviddet« (p. 225). Denne opfattelse af hekseforfølgelserne som sygdomme udvikledes derefter af Hallager, som benyttede nogle undersøgelser en fransk læge Charcot i slutningen af det 19. århundrede havde foretaget over hysteri og

14. Christian Villads Christensen: Besættelsen paa Rosborg. Med et tillæg af overlæge dr. med. Fr. Hallager. Hvorledes en Hekseproces kommer i Gang. En Fortælling fra Agernæs Birk; og Hekseprocesser fra Midtjylland.

hypnotisme. Det fik Hallager til at skrive, at »både besættelser og hekse og troldmænds optræden var ytringer af en sygelig sindstilstand«, og lidt senere »det er i lægevidenskaben, at man må søge forklaringen saavel af hele bevægelsen som af de enkelte fænomener« (p. 247). Han mente, at Charcots undersøgelser havde bidraget til at »bringe lys i hekseprocessernes mørke, og som for mange besættelsesepidiemiers (vor fremhævning) vedkommende have kunnet levere bevis for, at de i virkeligheden vare epidemier af hysteri med autosuggestioner«. ¹⁵ Selvom Hallager godt ville medgive, at mange tilståelser blev fremtvunget ved hjælp af tortur, så mente han, at de »spontane« tilståelser skyldtes autosuggestioner, ofte hos hysteriske personer. Når han fandt, at mange hekse var hysteriske, henførte han det til, at det skulle være udbredt hos heksene, at de havde følelseløse steder på kroppen. Heksene blev undersøgt for følelseløse steder, når de blev undersøgt efter det såkaldte »djævlemærke«, og netop hysteriske personer har ofte sådanne følelseløse steder (p. 250). Derefter gennemgik han de 3 tilståelser, der blev afgivet under »besættelsen på Rosborg« og konkluderede, at den ene af de tilstående havde oplevet det hele i en hysterisk vildelse, hvorefter de 2 andre havde kunnet gentage hendes tilståelse.

I en artikel fra 1908 fortsatte Villads Christensen med at give en forklaring i medicinske termer, idet han henviste til, at Midtjylland (i.e. Viborg-Skive egnen) blev ramt af 2 epidemier. Den første, der var den værste, hærgede fra 1618 og ind i 1620'erne, ¹⁶ så kom Rosborg, og det sluttede af med 2 gamle kvinder i 1686. Men det var ikke nok for Villads Christensen at forklare det på denne måde; det må have krænket hans opfattelse af lov og orden, så han tilføjede, at de fleste dømte

sikkert var skyldige i tidens forstand. Heksene følte sig skyldige, og »til en vis grad . . . også været det«, idet de i »saare mange tilfælde virkelig har forsøgt sig i de sorte kunster og aldrig i nogen god hensigt«, hvorfor »utvivlsomt er mange – vi må håbe de fleste – af dem gaaet til døden med bevidstheden om, at den straf de led, var forskyldt« (p. 326).

Hugo Matthiessen skrev om »Trolddom i Næstved. En hekseproces i året 1601«. Han tog tråden op fra Villads Christensen og skrev, at »hekseprocesserne hjemsogte Europa som en frygtelig sygdom«. Derudover bragte han et nyt element ind i forklaringen, idet han hævdede, at gamle kvinder, krøblinger og halte var særlig udsatte for at mistænkes for trolddom. ¹⁷

Hans H. Fussing beskæftigede sig med spørgsmålet, hvorfor der var skrevet så lidt om hekseri i Danmark og mente, at det bl.a. skyldtes, at en behandling af emnet krævede forudsætninger af forskellig art – teologi, jura, historie og psykiatri. Når der alligevel ikke var givet en samlet fremstilling, fandt han, at det havde sin berettigelse at fremdrage nyt stof. Det gjorde han med artiklen »Hexeri i Dalum 1651«. Fussing betragtede hekseprocesserne som et udslag af »religiøs fanatisme og stupid overtro« (p. 237), men også han ikklædte sin forklaring en medicinsk sprogdragt, når han sammesteds skrev, at der var tale om åndelige epidemier; og selvom han fandt, at det var vanskeligt at give en naturlig forklaring på fænomenerne, mente han dog, at et af elementerne havde bestået af epilepsi eller hysteriske anfald.

Det forekommer som om forfatterne er blevet grebet af tanken om, at heksene har været skyldige; så store forfølgelser kan ikke være sket, uden at der har været en realitet i det, og Fussing følger trop: »Et lille forsonende træk

15. Denne forklaring blev senere benyttet af mange forfattere, uden at de åbenbart gjorde sig helt klar, at man må skelne mellem »rene« hekseprocesser og besættelser. Det var i forholdsvis få tilfælde, at der sammen med en hekseproces optrådte en besættelse, i.e. at Djævelen indefra besætter en person og f.eks. lader vedkommende tale på forskellige sprog. I det store og hele var det en foretælse, der var mest udbredt henimod heksefølgelsernes ophør. I Danmark kender man besættelsen i Thisted 1696–98.

16. Ved at koncentrere sin opmærksomhed om en bestemt egn, på samme måde som andre forfattere også gjorde det, var CVC ikke i stand til at erkende, at årene 1618–20 i det hele taget var årene med flest hekseprocesser i Jylland.

17. Det er en påstand, der er svær at af- eller bekræfte, da det meget sjældent fremgår af retsmaterialet, hvorledes de anklagede så ud.

er der dog undertiden i samfundets hårde greb på hexene: meget ofte troede hexe og troldkarle virkelig selv på, at de ved deres magiske handlinger kunne skade deres medmennesker. Den onde vilje var til stede, og den fik sin, ganske vist urimelige hårde straf« (p. 247).

I bind III af Schultz Danmarkshistorie (1942) beskæftigede C. O. Bøggild Andersen sig kort med emnet. Han forsøgte ikke at forklare fænomenet; men de mange artikler i lokalhistoriske årbøger, der var fremkommet siden Bang, satte ham dog i stand til at ændre dennes opfattelse af, at det store antal hekseprocesser fandt sted i det 16. århundrede. Når Bøggild Andersen mente, at »krigens rædsler« var med til at øge processernes antal, må det dog undre, eftersom amatørhistorikerne ofte betonedede, at der skete et fald i antallet på den tid, Wallensteins tropper trængte ind i Jylland. Bøggild Andersen fulgte den udbredte opfattelse af, at hekse i stor grad var skyldige.

I Historikergruppens Danmarkshistorie (1950) skrev C. Rise Hansen om »Hekse og deres magt«. Han gav ingen årsagsforklaring, men begrænsede sig til en beskrivelse af, hvorledes en typisk hekseproces kunne komme i gang.¹⁸

I nyudgivelsen af Johan Brunsmunds bog om »Køge Huskors« skrev Anders Bæksted en indledning, ligesom han gjorde til sin egen udgivelse af akterne til »Besættelsen i Tisted 1696–98«. Bæksted fandt, at Thisted-sagen ikke kunne oplyse meget om heksefølgelsernes historie, men at den belyste djævletroen; det skyldtes, at der foregik en udvikling, hvor man gik fra direkte hekseprocesser til besættelsessager. Heri var det den besatte, der var i centrum for interessen, selvom man

stadig beskyldte hekse for at give onde ånder adgang til den besatte (p. 11). Denne udvikling var nok mere åbenbar i Frankrig, men det er dog af stor interesse, at mange af de sidste processer over hele Europa og i Amerika var besættelsessager.¹⁹

I indledningen til Brunsmunds bog viser det sig, at opfattelsen af at hekse var skyldige på en forbløffende måde har bidt sig fast, idet Bæksted mener, at nok var en del blevet uskyldigt dømt, men »endnu flere (har) for saa vidt været skyldige, som de selv har været fuldt og fast overbeviste om at have anvendt sort magi og at have påkaldt djævelske magter for at volde skade«. ²⁰

I Politikens Danmarkshistorie bd. 6, 7 og 8 tog henholdsvis Svend Cedergreen Bech, Svend Ellehøj og Gunnar Olsen emnet op til behandling. Hverken Cedergreen Bech eller Olsen forsøgte at give generelle forklaringer på hekseprocessernes historie, mens Ellehøj både greb til ældre og nyere forskning i sit forsøg på at komme ind på dette svært forståelige problem. I tilslutning til Troels-Lund og Bang mente han, at adelen spillede en fremtrædende rolle i heksefølgelserne, »og sikkert også med grund kunne føle sig gjort til genstand for onde ønsker fra de lavere stænders side« (p. 170 ff.), og også Hallagers forklaring bragtes frem, men Ellehøj satte dog de hysteriske anfald og autosuggestionerne i forbindelse med besættelser og ikke med »rene« trolddomssager. Sluttelig knyttede Ellehøj en forbindelse til svenskeren Lauritz Gentz, der i 1954 havde skrevet »Vad förorsakade de store häxprocesserna«, og hvor denne hævdede, at tilståelserne i hekseprocesserne skyldtes, at hekse smurte sig med narkotiske heksesalver, før de tog til sabbat.²¹

Fra 1966 til 1973 udsendte juristen J. C.

18. Desværre generaliserer han groft, når han skriver, at »ingen stand gik fri«. Kun *en* lav-adelig, Christenze Kruchow, blev henrettet.

19. Den berygtede Salem-proces i Massachusetts i begyndelsen af 1690'erne er et eksempel herpå. Det er disse begivenheder den amerikanske forfatter Arthur Miller har bygget sit skuespil »Heksejagt« på. Til de faktiske begivenheder se dog Boyer and Nissenbaum.

20. Denne opfattelse, som vi ikke tror er inspireret af Murrays arbejder, kan kun betegnes med et ord: nonsens. Ud over at den ingen fundering har i kilderne, er den en hån mod de hundreder af kvinder og mænd, der blev brændt for trolddom i Danmark i perioden.

21. Det er i virkeligheden en variant af opfattelsen af, at hekse var skyldige. De frikendes for reelt at have skadet andre, men i stedet hævdes det, at enten en stor gruppe var narkomaner, eller at de foretog sig »noget«, når de havde smurt sig med heksesalven.

Jacobsen 4 bøger om trolddomsprocesser i Danmark. Den væsentligste er »Danske Domme i Trolddomssager i øverste instans« fra 1966. Den er i 3 hovedafsnit: et indledningskapitel, en almindelig del og en speciel behandling af de enkelte domme, der blev afsagt ved rettertinget og Højesteret. Jacobsen har valgt denne fremgangsmåde af 2 grunde; fordi han vil påvise en rød tråd fra hekseprocessernes periode og tilbage til de kulturer, der fandtes i Mesopotamien, og fordi en forståelse af de danske domme ikke blot kræver en dansk, kulturel baggrund, »men nødvendigvis det videre perspektiv, som en undersøgelse af de almindelige strømninger i Europa alene kan bidrage til« (p.ix.).

Jacobsens synspunkt udgøres af en sammenkobling af Soldans og Hansens teorier: at man kan spore trolddomsforestillingerne tilbage til oldtiden, men at det først er med middelalderkirken, at de slås sammen med kætteriet og gøres til genstand for organiseret forfølgelse fra kirkens side.

Den almindelige del består af 4 afsnit: Tiden indtil 1617,²² Tiden 1617–1661. Tiden 1661 – Danske Lov og Tiden efter Danske lov. Hvert af disse afsnit er opbygget på samme måde: A: Lovgrundlaget, B: Tidens almindelige opfattelse af trolddom og C: Retsanvendelsen.²³ Og værket afsluttes med den specielle del. Det er en konsekvens af Jacobsens holdning, når han indleder et afsluttende afsnit om »Nogle lægelige synspunkter« (p. 305 ff.) med at skrive: »Uden at forsøge at anlægge nogen personlig vurdering af selve Trolddoms- eller Hexerifænomenet« vil det dog væ-

re rimeligt at se på nogle lægevidenskabelige synspunkter.²⁴

I indledningen til »Christenze Kruchow« tog Jacobsen til orde mod de kritikere, der havde hævdet, at det ikke kunne være rigtigt at begrænse fremstillingen af et emne som dette til en gennemgang af de få sager, der nåede frem til øverste instans. Jacobsen mente, at »ud fra et juridisk synspunkt kan denne indvending aldrig have været berettiget, saavidt som det er gennem den højeste Rets afgørelser, at indholdet af »gældende ret« lægges fast« (p. vii). Denne opfattelse er dog ikke korrekt, da det er en tilbageprojicering af moderne, juridisk tankegang.²⁵

Indtil nu er den sidste, der har beskæftiget sig med trolddom i Danmark, folkemindeforskeren Gustav Henningsen. Det er sket dels i samleværket »Dagligliv i Danmark 1620–1720« og dels i »Heksefølgelser efter »hekseprocessernes tid«. Et bidrag til dansk etnohistorie«. Det er den sidste artikel, der er den væsentligste, hvorfor vi vil betragte Henningsens synspunkter ud fra denne.

På baggrund af et referat af en sag fra Salling i 1722, hvor en gammel kvinde blev brændt i sit hus af en række personer, som siden blev dømt for mord, kommer Henningsen frem til, at heksetro ikke hang sammen med (hænger sammen med) tåbelige misforståelser og manglende oplysning. Der er tale om »en livsanskuelse, der sætter folk i stand til at klare en god portion af dagliglivets problemer«. Uheld og modgang er ikke guds prøvelser, men »nederdrægtige anslag fra en bestemt slags mennesker der står i pagt med

22. Når 1617 er valgt, skyldes det, at der i dette år udsendtes den første egentlige lovgivning om trolddomsforbrydelsen i Danmark.

23. Det er en fremgangsmåde, der tydeligt er inspireret af især tysk forskning. Der gives solide retshistoriske gennemgange af meget høj kvalitet; men læseren sidder tilbage med en følelse af, at han/hun efter endt læsning alligevel ikke ved mere om fænomenet hekseri. Se f.eks. Friedrich Merzbacher: Die Hexenprozesse in Franken (München 1957).

24. Jacobsens noget usikre holdning fremgår af det citerede, hvor han skriver »trolddoms- eller hexerifænomenet«. (vor fremhævning).

25. Forordningen af 1617 skaber »gældende ret«, men den første trolddomssag, der pådømmes af rettertinget, foregår i 1624. Christenze Kruchow-processen fra 1620–21 bør ikke regnes med, da hun som adelig under alle omstændigheder skulle dømmes af rettertinget som hendes værneting, da det var en sag, der angik liv og ære. Det skulle med Jacobsen betyde, at indholdet af »gældende ret« blev fastlagt i 1624; det sker dog ikke, idet denne sag angår en paragrafi trolddomssager, der var blevet anvendt siden 1547. Hvis man med Jacobsen skal tale om »gældende ret«, så fastlægges den på landstingene. Forordningen af 1617 sonderer mellem ægte og uægte trolddom. Ægte troldfolk er de, der har indgået en pagt med Djævelen, og det er kun dem, der skal dømmes fra livet. Landsdommerne anlægger dog en anden praksis og lægger skellet ved »bevist« skadevoldende trolddom. Det er således landsdommerne, der fastlagde »gældende ret«.

mystiske kræfter: heksene« (p. 99). Henningsen lægger i modsætning til andre vægt på de heksetroende, fremfor på heksene, og kommer frem til at definere heksetroens funktioner. Det er 1. en erkendelsesmæssig funktion: at det onde i tilværelsen kan bekæmpes som en konkret modstander, 2. en moralsk funktion: hekseren er indbegrebet af alt, hvad der er antisocialt og går på tværs af samfundets normer, og 3. en sikkerhedsventil for skjulte aggressioner. Henningsen forsøger at definere begreberne hekseri og trolddom, idet han tager udgangspunkt i »hvad folk rent faktisk foretager sig« (p. 100). Henningsen er den første af de danske forfattere, der forsøger en sådan definition, idet alle hans forgængere implicit har antaget, at trolddomsforestillinger er gledet over i heksetro. Han definerer trolddom ved magiske handlinger, som det »uanset om det fører til det ønskede resultat, er muligt at udføre« og hekseri ved magiske handlinger, »som er umulige, og som derfor kun eksisterer som trosforestillinger«. Det er en definition, som, uanset hvor logisk den end er, er umulig at anvende, idet brugen af den forudsætter et så koncist kildemateriale, at det ikke findes. Det forudsættes, at både vidnerne, der udtaler sig til retten og tingskrivervren, får hver eneste detalje med. Hvis en person udstøder en forbandelse og samtidig lægger fingrene over kors, så er det trolddom, da den sidste handling er mulig at udføre, men hvis personen kun udstøder en forbandelse, så er det hekseri.²⁶ Derudover overser Henningsen, at hekseprocesserne fandt sted i en tid, hvor det udtalte ord blev anset for at have lige så stor magt som en handling.

Henningsen slutter med at foreslå en ny tilgangsvinkel til at studere hekseprocessernes ophør. Mordet i Salling kan betegnes som en lynchning, og han mener, at hvis der ikke var lynchninger i det 16. og 17. århundrede, så må lynchningerne og overfaldene i det 18. og 19. århundrede betragtes som en følge af heksebrændingernes afskaffelse, altså at hekse-

processerne blev stoppet fra myndighedernes side, mod almuens ønsker.

Sammenfattende kan man sige, at af de forfattere, der har beskæftiget sig med emnet, er der kun to, der har forsøgt at give generelle oversigter: Bang i 1896 og Jacobsen 70 år senere, og da ud fra et retshistorisk synspunkt. Når der ses bort fra de store oversigtsværker, hvor hekseprocessernes historie må indgå som et organisk led i skildringen af det 16. og 17. århundredes historie, så står man tilbage med en lille håndfuld artikler, hvor en enkelt eller en række processer indenfor et givet geografisk område skildres. Det er en fremgangsmåde, også amatørhistorikerne benytter.

Ses der bort fra Gustav Henningsen, hvis studier ligger samtidig med væksten i internationale studier, så benytter de danske forfattere sig af 4 årsagsforklaringer, for så vidt de overhovedet forsøger derpå.

1. at forfølgelserne skyldtes tidens almindelige overtro, 2. at der var tale om visse former for sygdomspestidier, 3. at adelen stod bag forfølgelserne og 4. at en meget stor del af de anklagede nok var skyldige. Disse 4 forklaringer bruges aldrig enkeltstående, men altid i forbindelse med hinanden.

Det kan konkluderes, at de danske forfattere i meget ringe grad har været inspireret af den internationale debat, som til tider har været meget heftig. Det kan som eksempel nævnes, at den engelske historiker C. L. Ewen i løbet af 1930'erne betegnede Margaret Murrays bidrag som »vapid balderdash« (tomt vrøvl).

Murrays synspunkter synes først at være blevet kendt i Danmark i 1953, da en af hendes bøger blev oversat til dansk under titlen »Heksenes gud«.²⁷

Soldans synspunkter var kendte, ligesom Hansens sikkert også har været det, men når der ikke direkte blev henvist til Hansen, kan det have sin forklaring i 2 ting: at Hansen især beskæftigede sig med inkquisitionen, som ingen

26. Henningsens definitioner er kun en af flere. Trolddomsforestillinger kan betragtes som eksisterende til alle tider, mens hekseri kun findes i den kristne kulturkreds, idet det indebærer et frafald fra Gud, altså kætteri.

27. Palle Lauring var stærkt inspireret af denne bog, da han i 1954 udsendte sin »Danmarks håb og horn«.

indflydelse havde i Danmark, eller at han blev betragtet som led i en tysk debat, hvor katolske og protestantiske forfattere debatterede, om jesuiterne bar hovedansvaret for, at hekseprocesserne var blevet indført i Tyskland, eller ej.²⁸

Den amatørhistoriske forskning

Den følgende behandling af de amatørhistoriske forfattere vil blive grebet an på en anden måde, specielt fordi der er en udbredt overensstemmelse mellem dem, i den måde de fremlægger stoffet på, og i de forklaringer de fremfører på heksetroen m.h.t. årsagerne til processernes fremkomst/ophør, og hvorfor det specielt var kvinder, der blev anklaget. Denne overensstemmelse betyder, at det ikke vil være særlig meningsfuldt at behandle artiklerne i en eller anden kronologisk eller forfattermæssig orden, og vi har derfor valgt at disponere det følgende mere tematisk, nemlig 1. Periodiseringen af artiklerne, 2. Det geografiske område de dækker, 3. Forfatterne, 4. De forklaringer de giver på fænomenet heksetro, hekseprocessernes fremkomst, hvorfor det specielt er kvinder, der anklages og processernes ophør, og 5. Den måde de fremlægger stoffet på.

Periodiseringen

De første amatørhistoriske artikler fremkommer i slutningen af 1800-tallet, men det er først efter 1900, med oprettelsen af de amtshistoriske samfund fra 1902, at antallet af artikler øges stærkt.²⁹ Før 1903, da Ribe amt udsender sin første årbog, fremkommer der kun 3 artikler: Mansa 1901 og Stemann 1901,

begge i »Samlinger til Jysk Topografi og Historie«. I takt med amtssamfundenes oprettelse og udgivelsen af årbøgerne, stiger antallet af artikler, således at der 1903–09 kommer 3 artikler, 1910–19 9 artikler og 1920–29 4 artikler, hvorved antallet allerede er begyndt at falde igen for at nå bunden 1930–59 med 2 artikler i hvert tiår. Efter 1960 stiger det igen, således at der 1960–69 kommer 4 artikler.³⁰ Det vil altså sige, at i perioden 1903–29 fremkommer de 16 af de 28 artikler vi har behandlet,³¹ hvilket igen betyder, at det er i denne periode, at interessen fra amatørhistorikernes side har været størst m.h.t. beskæftigelse med hekseprocesser.

Den ekspansion, der sker i den amatørhistoriske forskning lige efter århundredskiftet, hænger formodentlig sammen med specielt 2 forhold. For det første betød amtssamfundene, med deres årbøger og andre selvstændige publikationer, at amatørerne fik betydelig bedre muligheder for at publicere resultaterne af deres forskning. Før amtsårbøgerne havde man kun få historiske tidsskrifter, og heraf var det nok kun »Saml til Jysk Top. og Hist.« og »Saml til Fyns Top. og Hist.«, som i højere grad stod åbne for amatørerne og kunne opsamle den forskning, som ikke kunne bære at blive publiceret i bogform, således som det skete med sogne- og byhistorierne. Men samtidig betød amtssamfundene en »decentralisering« af forskningen og en »mobilisering« af betydelig flere udøvere end før i tiden, hvor hovedparten af forskningen foregik i den professionelle historikerverdens regi. Der var altså tale om, at betydeligt flere mennesker gav sig til at drive historisk forskning, specielt i den egne historie, hvor de boede.

Spørgsmålet er så, hvorfor denne mobilisering finder sted i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet, men her er vi ovre i det andet forhold, nemlig den økono-

28. Se katolikken Johann Diefenbach: *Der Hexenwahn vor und nach der Glaubenspaltung in Deutschland* (Mainz 1886) og protestanten Georg Längin: *Religion und Hexenprozess* (Leipzig 1888).

29. Egentlig er Gaardboe 1878–79 den første, men her er hekserne underordnet den historisk-topografiske beskrivelse. Derfor har vi valgt at udelade denne artikel og kun koncentrere os om egentlige heksetrosartikler.

30. Det er ikke lykkedes os at finde artikler efter 1970.

31. Antallet af amatørhistoriske artikler er i denne sammenhæng mindre end det fremgår af litteraturlisten, men det skyldes, at en del af artiklerne faktisk kan slås sammen til en artikel. Det gælder Klitgaard 1915b og 1916, Klitgaard 1915d, 1925–26 og 1950, Sortfeldts 2 artikler og H. K. Kristensens 4 artikler.

misk-politiske udvikling i det danske samfund gennem 1800-tallet.

Landboreformerne fra slutningen af 1700-tallet, »kornsalgsperioden« fra slutningen af 1830'erne, Grundloven 1849, andelsbevægelsen fra 1880'erne, højskolebevægelsen og andet, var alt sammen med til at skabe og konsolidere en politisk bevidst og økonomisk stærk klasse af gårdmænd, som på et eller andet tidspunkt måtte overtage den politiske magt, hvilket også skete med »systemskiftet« 1901. Denne bevidstgørelse af gårdmandsklassen medførte et behov for en historisk »rodfæstelse« af klassen, hvilket i første omgang skete gennem sognehistorierne og senere i mere institutionaliseret form gennem amtssamfundene.³² Dette vil blive taget op nedenfor.

Geografisk fordeling

Geografisk er der en meget skæv fordeling af artiklerne, idet kun 6 omhandler Fyn og Sjælland med omliggende øer (Spur 1908, Nielsen 1908, Petersen 1910, Nielsen 1925, Skovboe 1925 og Andersen 1933). Medens de øvrige 22 omhandler jyske lokaliteter. Dette hænger formodentlig sammen med omfanget af det bevarede kildemateriale. For Jyllands vedkommende er der bevaret ret kontinuerlige rækker af dombøger fra Viborg Lands-ting,³³ hvilket har gjort det muligt for amatørerne på en forholdsvis overkommelig måde at give sig i kast med forskning i hekseprocesserne. Efter 1930 er det blevet endnu lettere, da det af Hofman-Bang udarbejdede regest til dombøgerne da var færdig. Noget tilsvarende har ikke været muligt på Fyn og Sjælland, hvilket betyder, at man har været tvunget til at søge oplysningerne andre steder, ofte ved tilfældig omtale af processer.

En anden mulighed er selvfølgelig, at der ikke har fundet nær så mange processer sted på Fyn og Sjælland som i Jylland. Indtil videre har ingen forsøgt at danne sig et indtryk af det samlede antal processer for landet som helhed, og derfor er det umuligt at udtale sig om regionale forskelle.³⁴

Endelig er der den mulighed, som ikke specielt gælder heksetrosforskningen, men den amatørhistoriske forskning generelt, nemlig at interessen og traditionen for at drive historisk forskning har været størst i Jylland. Vi skal understrege, at dette kun er en hypotese, som ikke kan belægges på nogen måde, da der helt mangler historiografisk forskning omkring det lokalhistoriske arbejde. Visse ind-
dicer kunne dog pege i den skitserede retning: 1. Det var i Jylland, der først blev oprettet amtssamfund. Mellem 1902–10 blev der i Jylland oprettet 7 samfund mod 2 på Sjælland, 1 på Fyn og 1 på Bornholm,³⁵ og 2. Der er en vis overvægt i byhistorier for Jyllands vedkommende.³⁶ Hvorvidt dette også gælder for sognehistorierne kan vi ikke sige, da vi også på dette område mangler forskning.

Forfatterne

Kredsen af forfattere, der har interesseret sig for heksetroen, er egentlig ret bred. I alt 20 forfattere har publiceret artikler, af større eller mindre omfang, og heraf har de 17 kun udgivet 1 artikel, medens det kun er 3, der har udgivet mere end 1 (Alfred Kaae, Vald. Andersen 3 og C. Klitgaard 6). De 3 sidstnævnte, og for øvrigt flere af de andre, f.eks. H. K. Kristensen, J. Aldal og P. Eliassen, var ikke specielt interesserede i hekse, de var storproducenter af artikler om mange forskellige emner.

Vi har ikke fundet det givende at gå nøjere

32. Den dominerende socialgruppe blandt medlemmerne i amtssamfundene var fra starten landbrugerne, som for landet som helhed udgjorde over 25% af medlemmerne i de første år. Jvnf. Peter V. Christensen: De amtshistoriske samfund. Fortid og Nutid bd. 28,2 1979 p. 192–210.

33. Se Gustav Henningsen m.fl. 16000 jyske domme: En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg Landstings dombøger 1569–1805. Fortid og Nutid bd. 28,2 1979 p. 240–270.

34. For Jyllands vedkommende har Jens Chr. Vesterskov Johansen i sit speciale »Studier i trolddomsprocesserne ved Viborg Landsting 1612–1637« Københavns Universitet 1977 en oversigt for perioden.

35. Se Peter V. Christensens anførte artikel p. 195 tabel 1.

36. Her har vi igen anvendt de reducerede tal for antallet af artikler, jvnf. note 37.

ind på den sociale sammensætning af forfatterne, da det jo kun drejer sig om en meget lille del af de amatører, som har skrevet i årenes løb, og man derfor ikke kan forvente at de vil give et repræsentativt billede af forfatterfordelingen i amtsårbergerne.

Peter V. Christensen peger i sin anførte artikel (jvnf. note 39) p. 207 tabel 6 på, at lidt over 20% af forfatterne var lærere. Af de 20 forfattere vi har beskæftiget os med, og som vi uden videre kunne placere socialt, er der 5 lærere, altså 20 pct. Vi skal dog ikke forfølge dette nærmere p.g.a. den usikkerhed der, som nævnt, er forbundet hermed.

Forklaringerne

Vi vil herefter vende os mod de forklaringer, forfatterne giver på fænomenet heksetro, processernes begyndelse, deres ophør og hvorfor det specielt var kvinder, der blev anklaget.

Indledningsvis skal vi dog fremhæve, at ikke alle forfatterne vil dukke op i det følgende, da en række af dem ikke fremkommer med generelle betragtninger over de nævnte forhold. Vi har derfor koncentreret os om de artikler, som siger noget mere generelt om heksetroen som sådan.

Det går som en rød tråd gennem samtlige artikler, at heksetroen havde sin baggrund i *overtro*, det var »oftest den pureste *overtro*, der bar heksetroen og holdt den oppe gennem tiderne« (Sortfeldt 1917 p. 63).³⁷

Denne *overtro* er ikke begrænset til et enkelt eller få lag i samfundet, men omspænder alle samfundets klasser og lag, hvilket naturligvis betyder, at også dommerne måtte være »hildet af deres egen tids opfattelse« (Kristensen 1929 p. 388), hvorfor vi ikke idag skal bebrejde dem de afgørelser, de traf i processerne.³⁸ Heksetroen er ifølge Sortfeldt lige så gammel som menneskeslægten,³⁹ men det er først fra Reformationen og frem til 1700, at de egentlige hekseprocesser finder sted, selv om

det indhold i begrebet heks, som Sortfeldt opstiller, kan føres tilbage til det 12. århundrede: »En heks er en kvinde, som havde indgået et forsættigt forbund med Satan, var udstyret med evnen til at gøre mirakler, og som på visse højtidstage eller nætter (Sct. Hansnat) førtes gennem luften til hekseabbaten, hvor hun hyldede den onde og modtog impulser til ny nederdrægtigheder« (Sortfeldt 1917 p. 64). Man kan altså sige, at vi her har et udtryk for overtroens indhold, hvad man forestillede sig en heks var.⁴⁰

Da heksetroen er lige så gammel som menneskeheden, men det først er efter Reformationen, at forfølgelserne af hekse sætter ind, så skyldes det, at den evangelisk-lutherske kirke meget stærkt fremhævede den paulinsk-augustinske teori om det onde og det ondes værk (djævelens værk), så måtte kirken, »hvor den stødte på de sorte kunstners udøvere, stå som disses bekæmpere« (Nielsen 1908 p. 36).

For at en hekseproces kunne komme i stand, måtte der også være en anklaget, og dette var oftest kvinder, hvilket mærkeligt nok kun optager få af forfatterne. Sortfeldt og Skovboe henholder sig til samtidige forklaringer, nemlig 1. at det latinske ord FEMINA i virkeligheden betød »mindre tro« (Sortfeldt 1917 p. 65) og 2. at man i samtiden troede, at djævelen bedst kunne få magt over kvinderne (Skovboe 1925 p. 537). Klitgaard overtager Hallagers teori (jvnf. ovenfor) og hævder derfor, at »kvindens følelsesliv og stemningsliv er rigere end mandens, hendes tunge rappere – mange kvinder brændtes jo for udtalelser fremsatte »udi hastmodighed og vredagtighed« – og hendes fysiske og psykiske modstandskraft overfor »smitte« – særlig suggestion – er mindre end mandens. Endvidere spillede undertrykt kønsdrift, de abnorme sindstilstande, som den klimakteriske alder ofte medfører, og navnlig de forskellige arter af hysteri en stor rolle. Det er videnskabeligt

37. *Overtro* optræder hos andre forfattere med andre navne, men indholdet er det samme, f.eks. »tidsånden« Nielsen 1908 p. 37 og »folkefantasi« Kaae 1950 p. 48.

38. Jvnf. også Nielsen 1908 p. 36 og Kaae 1952 p. 16.

39. Se note 32.

40. Det er imidlertid den eneste definition på begrebet heks som optræder i artiklerne. De øvrige forfattere definerer ikke begrebet eksplicit i artiklerne, så det er derfor uvist om de i det hele taget opererer med et klart begreb.

godtgjort, at mange af den mere udprægede heksetype var hysterikere, og de såkaldte »djævlepletter«, det vil sige følelseløse steder på legemet, genfindes hos patienter, der lider af hysteri. Da nu sindsbevægelser og navnlig skræk er den vigtigste årsag til hysteriets udbrud, og da hysteriske personer er overordentlig modtagelige for suggestioner og auto-suggestioner, kan adskilligt, der i datidens øjne tog sig ud som hekseri og djævlekunster, forgørelser o.s.v., forklares herudfra (Klitgaard 1915c p. 92–93).⁴¹

Der er altså tale om et psykologisk fænomen, en slags sindssyge hos de kvinder der blev anklaget, hvilket betyder, at en lang række af de anklagede selv troede at de var virkelige hekse. F.eks. kommenterer Sortfeldt en sag mod en lang række kvinder med, at nogen af dem, »ihvertfald i deres egen indbildning – har været virkelige hekse, som mente at få impulserne til deres ugeringer af selve den lede, og det var kvinder, som virkelig havde lyst og vilje til at gøre andre mennesker fortræd« (Sortfeldt 1917 p. 78). Det er karakteristisk, at mange af forfatterne har denne opfattelse af, at de anklagede nok selv mente de var skyldige, og at mange af dem virkelig havde forsøgt at anvende trolddom, hvorfor »der ikke er grund til at have medlidenhed med dem« (Klitgaard 1915c p. 94).⁴²

Hertil kommer, at denne sindssyge er smitsom (Olsen 1907 p. 71), hvilket får visse af forfatterne til at betegne processerne som epidemier, specielt C. Klitgaard, S. C. Sortfeldt og H. K. Kristensen, forstået på den måde, at når der i et eller andet sogn begyndte en proces, så bredte nye processer sig som ringe i vandet til nabosognene, bl.a. ved at den først dømte udlagde andre o.s.v. (se f.eks. Klitgaard 1915b).

Konsekvensen af denne teori er vel egentlig, at hvis alle de dømte var sindssyge, så var

de også uskyldigt dømt, da det var deres sygdom, som fik dem til at indbilde sig, at de var hekse.

Men teorien om, at kvinderne var hysteriske, er ikke tilstrækkelig til at forklare, hvorfor de fleste anklagede var kvinder. Klitgaard skelner mellem 5 grupper af hekse: 1. De helt uskyldige, som kommer til at sige et uoverlagt ord, 2. Vitterlige bedragersker, 3. Dem der praktiserer manen og målen, signen og visen igen (kloge koner), 4. Hysterikere og sindssyge og 5. Vitterlige hekse, dem der efter bedste evne søgte at forvolde omd og komme i forbindelse med fanden (Klitgaard 1915c p. 94). Som man kan se, så forklarer hysteri-teorien kun gruppe 4 og måske gruppe 3, da en kvindes tro på sine evner som klog kone vel også kan forklares ved sindssyge (indbildning). Teorien kan derimod ikke forklare, at kvinder fra de øvrige grupper anklages. Gruppe 2 og 5 kan ikke bestå af sindssyge (vi vil udelukke gruppe 1, da disse kvinder i Danmark ikke ville blive dømt), da de derved falder ind under gruppe 4. Der må derimod være tale om kvinder, der bevidst søger at bedrage andre og om kvinder, der ikke som følge af sindssyge, men af andre årsager selv mente, at de var hekse. Det må være i disse to grupper, at de fleste hørte hjemme og da særligt gruppe 2, for som H. K. Kristensen skriver, så var de anklagedes karakter ofte meget slet. Ikke alene overtrådte de det 6. bud, men de havde også »andre forbryderiske tilbøjeligheder, var ondskabsfulde og tyvagtige, øvede signen og manen, plattenslageri og en enkelt af dem måske en sjælden gang egentligt hekseri« (Kristensen 1930 p. 535), kort sagt, de var forbrydere i bred forstand. Det er da også karakteristisk for en række forfattere, at de opfatter mange af de dømte som værende bedragersker, altså at de udnyttede heksetroen til egen vinding, f.eks. ved at skræmme folk,⁴³

41. Denne teori fremsættes også af H. K. Kristensen 1929. I virkeligheden dukker den allerede op hos J. Olsen 1907, men der er det meget uklart, om det er befolkningen der er sindssyg og at det som sådan kun er en psykologisk forklaring på overtroen, eller om det er enkeltindividerne (de anklagede) der er sindssyge, Olsen 1907 p. 71–73.

42. Se også Spur 1908 p. 48, Nielsen 1908 p. 43, Skovboe 1925, p. 535, Kristensen 1930 p. 535, Kaae 1950 p. 41 og andre steder.

43. Se f.eks. Sortfeldt 1917 p. 64, Kristensen 1932 p. 139, Kaae 1950 p. 52, Andersen 1960 p. 133 og andre steder.

eller at de var ofre for bedrageri, f.eks. kunne man bringe gamle koner til at tilstå ting, de aldrig havde gjort.⁴⁴

»Hysteri-teorien« er altså ikke tilstrækkelig til at forklare, hvorfor det oftest var kvinder, der blev anklaget, men at den måske kun kan forklare et mindretal af anklagerne. Hertil kommer, at den jo slet ikke siger noget om de mænd, der jo trods alt blev anklaget, andet end at det lille antal var sandsynligt p.g.a. mandens psykologi. De få forklaringer, der gives på anklager af mænd, er for det første kun forklaringer af de enkelte tilfælde og ikke generelle, og for det andet giver de nærmest indtryk af, at de var helt uskyldige. Den ene var offer for en sammenrotning, (Kristensen 1930 p. 510) og den anden var en mand, som nærmest blev forfulgt (Klitgaard 1916b).

Endelig har få af forfatterne nogle betragtninger over, hvorfor processerne ophører i slutningen af 1600-tallet. De er alle enige om, at »man i mere oplyste kredse var nået til den anskuelse, at hekseri i almindelighed skyldtes hysteri, livlig fantasi eller bedrageriske hensigter« (Klitgaard 1915b p. 97),⁴⁵ hvilket betød, at man fra domsmagtens side ikke ville forfølge folk for hekseri i samme omfang som før. Men at processerne ophører er jo ikke det samme, som at troen på hekseri ophører, og Alfred Kaae mener da også, at heksetroen først ophørte i »vore bedsteforældres tid« (Kaae 1952 p. 17). Der var altså tale om, at processerne ophørte, fordi man var blevet mere oplyste, i første omgang i de højere sociale lag, hvorved retsforfølgelsen ophørte, og at denne oplysning langsomt breder sig ned gennem de sociale lag, hvorved troen på hekse også ophører.

Fremlæggelsesmåden

Vender vi os endelig mod den måde amatørerne fremlægger deres stof på, så er det et gennemgående træk hos samtlige forfattere, at den væsentligste del af deres artikler består af referater af en eller flere processer og mere eller mindre detaljeret, hvilket sandsynligvis nok kan tolkes derhen, at det er disse referater, som er det vigtigste for dem at få frem. Dette er formodentlig sikkert nok for de mange forfattere, hvis artikler udelukkende er referater uden indledning eller afslutning.⁴⁶ Men det gælder nok også de forfattere, som har nogle mere generelle udtalelser om heksetroen, da det er kendetegnende for dem, at de ikke forsøger at analysere processerne i lyset af de teorier, de opstiller. F.eks. forsøger Klitgaard ikke i sine artikler, specielt 1915c og d, at analysere de processer han har arbejdet med, ud fra de 5 grupper af hekse han sondrer imellem, med det formål at finde ud af, om en af grupperne, f.eks. hysterikere og sindssyge, var dominerende, og man derfor måtte konkludere, at anklagen for hekseri særligt ramte kvinder, der var psykisk afvigende. I stedet indleder han artiklerne med nogle generelle overvejelser over det emne, han beskæftiger sig med, hvorefter han giver sig til at referere proces efter proces, for endelig at afrunde med nogle overvejelser om, hvorfor processerne ophørte. Sat på spidsen kan man sige, at der er tale om 3 afsnit uden anden indbyrdes sammenhæng end emnet.⁴⁷

Referaterne omfatter fra en sag og op efter. De forfattere, der refererer mange sager, ordner dem efter 2 hovedprincipper: 1. Kronologisk efter det år de kommer for retten⁴⁸ og 2.

44. Se f.eks. Sortfeldt 1917 p. 65, Kristensen 1930 p. 510 og andre steder.

45. Jvnf. Aldal 1931 p. 109 og Kaae 1952 p. 17.

46. Se Wulff 1886–88, Petersen 1910, Eliassen 1924, Sørensen 1942 og Christensen 1967.

47. Noget lignende gælder for alle de andre forfattere.

48. F.eks. Klitgaard 1915b, c og d og Sortfeldt 1917 og 1919. Der er selvfølgelig det geografiske element i ordningen, at de holder sig indenfor det bestemte amt årbogen dækker.

Geografisk-kronologisk, hvor sagerne behandles sognevis og her indenfor kronologisk.⁴⁹

Ind i referaterne flettes ofte en række forklaringer på enten hvorfor en eller anden blev anklaget eller forsøg på naturlige forklaringer på de begivenheder vidnerne beretter om, og som de mente skyldtes hekseri. F.eks. hævder Sortfeldt om en anklaget, at »han bliver anklaget, fordi der alligevel gik en hekseprocesepidemi over landet« (Sortfeldt 1917 p. 73), eller H. K. Kristensen som mener, at de mange døde dyr, der optræder i vidneudsagnene skyldtes »dårlig ernæring og ussel sygebehandling« (Kristensen 1929 p. 400).

Langt de fleste af forfatterne anfører ikke noget formål med deres artikler. Faktisk er der kun 3 forfattere som opstiller et mål med deres forskning. Aldal ville give en »oversigt over de ældste trolddomssager« (Aldal 1931 p. 67–68), medens Vald. Andersen ville belyse »hvad almuefolk omkring 1620 tænkte og troede« (Andersen 1965 p. 35). Mest interessant er imidlertid Martin Skovboe's begrundelse, for som han skriver: »Da de fleste af os kan føre vor stamtavle tilbage til den tid, da heksebålene flammede, har jeg ment, det kunne have sin interesse at høre lidt om hekserne, disse stakkels mennesker, der måtte bøde så forfærdeligt hårdt for deres tids overtro, og hvor iblandt jo findes mange, som er stammemødre til nulevende slægter« (Skovboe 1925 p. 535). Her mener vi, der bliver sagt noget væsentligt om formålet med amatørhistorikernes forskning, nemlig at det er væsentligt for dem at kunne rodfæste sig i fortiden, og dermed åbnes op for en forklaring på, hvorfor de fremlægger deres stof, som de gør. Dette vil vi vende tilbage til senere.

Skal vi så til slut kort sammenfatte den amatørhistoriske forskning, så må vi for det første sige, at den har sin blomstringstid mellem 1903 og 1930 og at den i overvejende grad drejer sig om jyske forhold. For det andet opereres der med 2 forklaringer på heksetroen, nemlig at datiden var overtroisk, og at de

anklagede var hysteriske, uden at det sidste, som vist, kan være en tilstrækkelig forklaring. Endelig for det tredje forsøger de ikke at afprøve deres teorier overfor det konkrete kilde materiale, men de referer sig i stedet gennem sag efter sag.

Fagfolkene og den manglende interesse

Kan der tales om, at faghistorikere i større udstrækning har skrevet om hekse, så ligger tidspunktet for deres udgivelser omkring århundredskiftet. Siden er emnet mest indgået som et naturligt led i brede fremstillinger af periodens historie, eller som kildeudgaver af de mere kendte processer. (Se Bæksted og Jacobsen).

Spørgsmålet må da blive, hvorfor hekseprocessernes historie ikke i større grad har tiltrukket sig faghistorikernes interesse. Det forekommer ikke at være et underordnet spørgsmål, at hundredetusinder⁵⁰ uskyldige mennesker over det meste af Europa, heraf op mod 90% kvinder, blev henrettede p.g.a. en tilsyneladende forrykt idé. Det kan ikke skyldes, som Fussing synes at mene, at studiet af hekseprocessernes historie krævede for store forudsætninger af sine udøvere, og at emnets triste og uhyggelige karakter næppe kunne kaldes tiltrækkende (p. 237). Historikere har gennem århundreder studeret krigshistorie.

Der synes at ligge væsentligere årsager til grund for den ringe interesse. Det må være åbenbart at pege på en manglende sådan blandt faghistorikere langt op mod 1960'erne for socialhistorie, for at være mere specifik de »mørkere sider« af socialhistorien. Som et eksempel på et emne, der har lidt af endnu mindre interesse, kan nævnes prostitutionens historie. Ligesom det også først er indenfor de sidste 20 år, der er kommet interesse for familiens historie.

Det kan måske have en vis betydning, at Troels-Lund, der viede heksetroen stor op-

49. F.eks. Kristensen 1929, 1930 og 1932 og Aldal 1931.

50. At forfatteren i PaxLeksikon opgiver et tal på mellem 9 og 30 millioner kan med den bedste vilje kun betragtes som en grov overdrivelse.

mærksomhed i »Dagligliv«, aldrig kom til at danne skole i Danmark.

En anden årsag kan ligge i, at hekseprocesserne slet ikke blev anskuet som socialhistorie. Både Soldans og Hansens arbejder blev som nævnt skrevet ud fra ideologiske og institutionelle synsvinkler. Det var dertil meget solide studier, der kunne forekomme umulige at leve op til. Der kan i denne forbindelse peges på, at dansk historieskrivning i lang tid nok har været ledet af tyske forbilleder. Mens franskmændene allerede med Michelets bog opfattede emnet socialhistorisk, en idé som blev videreudviklet med Annales-traditionen,⁵¹ så var tyskerne meget langsomme til at følge med, da nye synsvinkler slog igennem fra 1970'ernes begyndelse indenfor heksetrosforskningen. Det skete først med Dagmar Unverhaus 3 artikler om hekseprocesser i Slesvig.⁵²

Når den store inspiration ikke kunne udgå fra engelske forskere, skyldtes det, at englænderne i næsten 50 år måtte trækkes med, hvad der kan betegnes som »Murray-syndromet«. Enhver engelsk bog om hekseri i denne periode var faktisk et partsindlæg for eller imod Murray; der kunne først ske et nybrud, da en forsker satte sig ud over at diskutere hendes opfattelse.

Amatørhistorikernes mål og midler

I afsnittet ovenfor om den amatørhistoriske heksetrosforskning pegede vi på 2 forhold, som vi mener, er væsentlige for at forstå denne forskning, nemlig 1. Formålet med amatørernes arbejde og 2. Den måde de fremlægger deres stof på. Disse 2 forhold vil vi diskutere

lidt nærmere i det følgende, ikke specielt koncentreret om heksetrosforskningen, men om den amatørhistoriske forskning i bred forstand. Vi gør det bl.a. også, fordi vi håber, at den historiografiske interesse, der har vist sig i de senere år, også vil komme til at omfatte amatørerne. At dette sker, finder vi væsentligt, bl.a. af den simple grund, at der i de amtshistoriske årbøger, sognehistorier o.s.v. igennem årene er opsamlet store mængder af stof, som det må være berettiget nærmere at undersøge baggrunden for.⁵³ Hermed er også sagt, at vi ikke kan bevise noget i det følgende, blot pege på nogle mulige tilgangsvinkler og hypoteser som der måske kan arbejdes ud fra.

Vi pegede ovenfor på, at skabelsen og konsolideringen af gårdmandsklassen i sidste århundrede, medførte et behov for en rodfæstelse af den (skabelse af en manglende identitet), eller en legitimering af opstillede økonomiske og politiske krav, kort sagt stilles der krav om gårdmandsklassens historie. Det er dette formål, vi mener, at amatørerne vil opfylde gennem deres forsknings- og publiceringsvirksomhed. Og det er det formål, vi mener, at amatørernes værker, det være sig sognehistorier, artikler o.s.v., opfylder på deres måde.⁵⁴

Som et indicium på dette kan man f.eks. se på de artikler, som ofte introducerede udgivelsen af de første årbøger. F.eks. skrev O. Severinsen i første nummer af »Hardsyssels årbog«, at »nu ville hardboerne også søge at dyrke deres historie og lære af den. Thi man lærer virkelig noget af historien. Det er forklaringen af, hvordan det, som nu er, er blevet til« (Severinsen i Hardsyssels årbog 1907 p. 9) eller H. J. Hansen der sammenlignede amtssamfundet med en gammel sagamand »der havde set og kunne fort erindre sine tu-

51. Lucien Febvre skrev i 1948 i »Sorcellerie, sottise ou révolution mentale?« (Annales E.S.C. 3e Année), at hekseprocessernes historie burde studeres ud fra den kollektive mentalitets historie.

52. »Von »Toverschen« und »Kunstfrühen« in Schleswig 1548–1557« i Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte, bände 22 und 23 1977, 1978, 1980.

53. Ud over den nævnte artikel af Peter V. Christensen er det faktisk kun muligt at nævne Thorkild Kjærgaard: Fagmænd og amatører. Fortid og Nutid bd. 26,4 1976 p. 507–515 og Knud Prange: »Fra »Fructbar herlighed« til herligt frugtbarhed – en ringe underretning om dansk lokalhistories gamle og nuværende tilstand«. Lokalhistorisk afdeling, småtryk nr. 1, København 1972.

54. Thorkild Kjærgaard har i en artikel om »Gårdmandslinien i dansk historieskrivning« Fortid og Nutid bd. 28,2 1979 p. 178–191 peget på at der fra midten af forrige århundrede dukker en ny linie op i de professionelle historieskrivning, som har hovedinteresse i at belyse bøndernes forhold.

sinde somre, (der) tog os ved hånden og førte os rundt gennem Holbæk Amt«. Han ville kunne fortælle om de gamle dage, så »vi ville forstå og føle vi trådte på historisk grund« (Hansen i Fra Holbæk amt 1907 p. 12). Det vigtige her er, så vidt vi kan se, to uløseligt sammenbundne forhold, nemlig 1. Fortællingen (skildringen) om de tidligere slægters liv og færden, og 2. at man skal lære af historien. Her mener vi, kernen i formålet med amatørernes arbejde ligger. Når fortiden er en forklaring på nutiden, så bliver beskæftigelse med historie altså en søgen efter forklaringen på nutiden, men dette medfører så samtidig en rodfæstelse af nutiden, af klasser, lag og det enkelte menneske i nutiden, i fortiden, altså et forsøg på at finde rødderne og lære af dem. Sagt på en anden måde, så bliver formålet at rodfæste gårdmandsklassen i fortiden (feudalismen) for derved at give det nutidige liv (forfatningskamp og magtovertagelse) en baggrund og en kontinuitet med fortiden, som den kan bygge fremtiden (den statsbærende periode fra 1901) på. At det ikke er helt galt specielt at rette søgelyset mod gårdmandsklassen, fremgår bl.a. af en jubilæumsartikel forfattet af J. S. Møller, hvori han mener, at »vi må i første række takke den danske bondestand, folkets marv og rod, fordi det mest trofast i sin tradition knytter nutid og fortid« (Møller i Fra Holbæk amt 1946 p. 191).

Hvis dette er rigtigt, så bliver det nødvendigt at analysere amatørernes arbejder ud fra spørgsmålet, om de opfylder dette formål.

Nu er gårdmandsklassen nok en klasse som sådan, bundet sammen af fælles økonomiske og politiske interesser, men den er samtidig på et lavere niveau splittet op i en række mindre fællesskaber, sognene, som måske i højere grad opfattes som naturlige fællesskaber frem for klassen. Men hertil kommer endelig, og det er måske det vigtigste, at bonden, som besidder af sine egne produktionsmidler, i højere grad, som selvstændig vareproducent, kan opleve et modsætningsforhold mellem individ og klasse, end det f.eks. er tilfældet mellem arbejder – arbejderklasse.

Denne konflikt kan være skærpet op gennem 1800-tallet, hvor det gamle fællesskab i bylavet sprænges til fordel for enkeltindividernes mere isolerede stilling f.eks. m.h.t. beslutninger vedr. produktionen.

Disse ting tilsammen betyder måske, at gårdmandsklassens historie skal udforskes på flere planer, og her er der måske tale om en vis arbejdsdeling mellem fagfolkene og amatørerne, således at fagfolkene tager sig af klassen som helhed (udsletter individerne og de nære fællesskaber), medens amatørerne har koncentreret sig om sogn og individ.

Uden at gå meget i dybden med disse ting, så mener vi, at den måde amatørerne fremlægger deres stof på, er et middel til at opnå det skitserede formål. Hermed er ikke sagt, at den enkelte forfatter beskæftiger sig udelukkende på det ene eller det andet plan, men snarere at der er tale om en kombination, f.eks. i sognehistorierne, hvor rammen (sognet, fællesskabet) »befolkes« med endeløse opremsninger af gårde med deres »ejere« gennem tiden (individerne), lange lister over præster o.s.v.⁵⁵ Årbogsartiklerne følger sig til dette, på trods af deres ofte meget brogede og uoverskuelige indhold. Her behandles mange forskellige emner, som ikke er med i sognehistorierne, da de ville sprænge rammerne, f.eks. biografier over enkeltpersoner o.s.v.

Disse ting gælder også hekseartiklerne. Her er fremstillingen jo netop bygget op omkring enkeltindividerne (både anklagede og anklagerne) ordnet sognevis, med angivelse af, hvor hver enkelt hørte til o.s.v. Det skitserede formål med amatørhistorien kommer også frem. Der er både lærdom (det grufulde ved processerne og andet, hvorved vi lærer, at dette skal vi ikke igen) og rødder (jvnf. det citerede formål fra Martin Skovboe) i artiklerne, selv om det er en af fortidens skyggesider, der behandles.

Sammenfatning:

Vi har således peget på nogle træk hos amatørerne og hos fagfolkene, der skulle antyde, hvorfor de skrev, som de gjorde.

Amatørerne har et helt bestemt formål med

55. Jvnf. Thorkild Kjærgaards anmeldelse af 5 sognehistorier i Fortid og Nutid bd. 27,1 1977, p. 122–124.

deres forskning; og vi er principielt enige med Alex Wittendorff, når han i »Alvej og kongevej«⁵⁶ skriver, at den skal mødes med principielt de samme krav til faglig kvalitet som alt andet historisk arbejde (p. 29). Men vi finder, at amatørerne også skal bedømmes ud fra deres egne formål. Det må anses for et indicium på, at amatørerne er bevidste om deres egen funktion, når de på intet tidspunkt har deltaget i den løbende debat, som faghistorikere har forsøgt at rejse om amatørernes arbejde, lige fra Johan Hvidtfeldt i 1942 og til Vagn Dybdahl i 1972.⁵⁷

Men at faghistorikerne dermed ikke kan benytte amatørernes arbejder er dog ikke vor opfattelse. Amatørerne har gjort et stort arbejde med at bringe nyt arkivmateriale frem i lyset, selvom det desværre fra tid til anden sker uden kildehenvisning, og her er deres arbejde af betydning. Især i de senere år, hvor også faghistorikere er begyndt at foretage mikro-studier af historiske samfund, vil de lokalhistoriske årbøger være et af de steder, en bruger kan gå til for at få de første oplysninger, om der kan være brugbart materiale på et givent område.

Dansk litteratur

- Aakjær, Jeppe: Hex i forhør. (Historisk Aarvog for Skive og Omegn VII, Skive 1915).
- Aldal, J.: Vestjyske trolddomssager. (Hardsyssels Aarvog XXV, København 1931).
- Andersen, Otto: En fynsk trolddomssag fra det 17. aarhundrede. (Fynsk Hjemstavn 10. aargang, Odense 1937).
- Andersen, Valdemar: En trolddomssag fra Tvis 1635. (Hardsyssels Aarvog bd. 55, København 1961)
- Hekse i Lindknud sogn 1620. (Fra Ribe Amt XV, Varde 1960–63).
- Trolddom og tragedie på Lynderupgård 1619. (Fra Viborg amt 1965, Viborg 1966).
- Bang, Vilhelm: Hexevæsen og Hexefølgelser især i Danmark. (København 1896).
- Becker, T. A.: Fru Anne Lykke og Lamme Heine. (Danske Magazin 3. rk. bd. 5, København 1857).
- Bering Liisberg, H. C.: Vesten for Sø og Østen for Hav. (København 1909).

- Brunsmann, Johan: Køge Huskors. (København 1953).
- Bæksted, Anders: Besættelsen i Tisted 1696–98. Bind I–II. (København 1959–60).
- Christensen, Olav: En heksesag fra Vester Vedsted om. 1590. (Fra Ribe Amt bd. 16, Varde 1964–67).
- Dahlerup, Verner: Hexe og Hexeprocesser i Danmark. (København 1888).
- Eliassen, P.: Heksen fra Kolding endte paa Baalet. (Vejle Amts Aarvog 1924, København 1924).
- Fussing, Hans H.: Hexeri i Dalum 1651. (Fynske Aarvog I, 2, København 1940).
- Gaardboe, A. P.: Historisk-topografisk Beskrivelse af Elling Sogn i Horns Herred, Hjørring Amt. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie bd. VII, Aalborg 1879).
- Godsejer Mansa til Sø: Besættelsen paa Rosborg. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie 3. rk. bd. III, København 1901).
- Grönlund, David: Historisk Efterretning om de i Ribe By for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker. Ved Kirsten Agerbæk. (Ribe 1973).
- Hansen, Søren: Hvad havde Tyge Jespersen med Kirsten Morsings sag at gøre? (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie 3. rk. bd. III, København 1901).
- Henningsen, Gustav: Trolddom og Hemmelige kunster. Heksefølgelser. (Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede 1620–1720, København 1969).
- Heksefølgelse efter »hekseprocessernes tid«. (Folk og kultur, København 1975).
- Hübertz, J. R.: Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus bd. II. (København 1845).
- Jacobsen, J. C.: Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans. (København 1966).
- Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693. (København 1971).
- Christenze Kruchow. (København 1972).
- Besættelse og Trolddom i Nibe 1686. (København 1973).
- Kaae, Alfred: Tre østjyske Troldkvinder paa Christian IVs Tid. (Aarvog, udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift bd. 43, Aarhus 1950).
- Fire Troldkvinder fra Bølling og Ning Herreder. (Hardsyssels Aarvog bd. 46, København 1952).
- Kaae, Bue: Lønnepræsten Jens Hansen Rusk. (Fra Ribe Amt bd. 14, København 1956–59).
- Kinch, J.: Af Ribe Bys Tingbøger fra Slutningen af det 16de Aarhundrede til Skildring, dels af Retsvæsenet, dels af Sæderne og Tilstandene paa den Tid. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie bd. III, Aalborg 1870).
- Af Ribe Bys Tingbøger fra den første Halvdel af det 17de Aarhundrede. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie bd. VI, Aalborg 1877).
- Om Hr. Jens Hansen Rusk i Lønne, som blev brændt for Trolddom. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie bd. VII, Aalborg 1879).

56. København 1973.

57. »Samarbejdet mellem Rigshistorikere og Lokalhistorikere« i Fortid og Nutid, bd. 14, 1941–42, og »Lad os afskaffe lokalhistorien« i Heimen 1972.

- Klitgaard, C.: (1915a):
 – Hexeri paa Fur. (Historisk Aarboeg for Skive og Omegn bd. VII, Skive 1915).
- (1915b):
 – Fra Hexenes Tid. Hexeprocesser fra Randers Amt. (Fra Randers Amt bd. IX, Randers 1915, p. 97–140).
 – Fra Hexenes Tid II. Hexene paa Mariagerøgen. (Fra Randers Amt bd. X, Randers 1916, p. 86–106).
- (1915c):
 – Den store nordjyske Heksefølgelse. (Fra Himmerland og Kjær Herred bd. IV, p. 90–218, Aalborg 1915).
- (1915d):
 – Fra Hexenes Tid. (Vendsysselske Aarbøger 1915, p. 9–96, Hjørring 1915).
 – Fra Hexenes Tid. Efterslet. (Vendsysselske Aarbøger bd. VI, p. 336–341, Hjørring 1926).
 – Fra Heksenes Tid. (Vendsysselske Aarbøger bd. 18, p. 347–368, Hjørring 1950).
 – Anders Skolemester i Ørum. (Historiske Aarboeg for Thisted Amt 1916, p. 39–43, København 1916).
 – Et »Oprør« blandt Slet Herreds Bønder. (Fra Himmerland og Kjær Herred bd. VIII, Aalborg 1919).
- Knudsen, Hans: Signen og Hekseri i Store-Rise. (Fynsk Hjemstavn, Odense 1934).
- Kristensen, H. K.: Hekseprocesser i Varde. (Fra Ribe Amt bd. VII, København 1929).
 – Hekseprocesser paa Vardeegnen. (Fra Ribe Amt bd. VII, København 1930).
 – Hekseprocesser paa Vardeegnen. (Fra Ribe Amt bd. VII, København 1932–35).
 – Hekseprocesefterslæt. (Fra Ribe Amt bd. IX, København 1936).
- Lauersen, Henr.: Heksefølgelse i Snedsted. (Historiske Aarbøger for Thisted Amt IX bd., København 1941).
- Matthiesen, Hugo: Trolddom i Næstved. (Aarboeg for Historisk Samfund for Præstø Amt, Næstved 1914).
- Nielsen, R.: Jens Kræmmer som Troldmand. (Aarboeg for Historisk Samfund for Præstø Amt 1925, Næstved 1925).
- Nyerup, Rasmus: En Hexeprocess i Vendsyssel. (Dansk Minerva, København 1815).
- Olsen, J.: En Hekseproces i Varde paa Christian IVs Tid. (Fra Ribe Amt bd. V, København 1907).
- Petersen, Anders: En troldkvinde i Kjøge. (Østsjællandske Aarbøger bd. X, Køge 1910).
- Petersen, N. M.: Dokumenter til en Trolddomssag under Christian III 1543–44.
 – En Trolddomssag fra Roskilde, Aar 1549. (Danske Magazin 3. rk. bd. 1, København 1843).
- Richter, J.: En Hexesag fra det 16de Aarhundrede. (Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. bd. 6, København 1887–89).
- Rohmann, J. L.: Bidrag til Fyns Stifts Kirke og Geistlige Historie i det 17. Aarhundrede. (Ny Kirkehistoriske Samlinger bd. I, København 1857–59).
- Rørdam, H. F.: Kirkelige Forhold og Personligheder i Kong Frederik II's Tid. (Ny Kirkehistoriske Samlinger bd. III, København 1864–66).
 – En Trolddomssag fra Rødby 1634. (Ny Kirkehistoriske Samlinger bd. IV, København 1867–68).
 – Om Mester Morten Hegelund i Aalborg. (Ny Kirkehistoriske Samlinger bd. V, København 1869–71).
 – Nogle Bidrag til Overtroens Historie i 16de Aarhundrede. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie bd. VIII, Aalborg 1881).
 – Kulturhistoriske Smaating. Bidrag til Vendelbo Stifts Kirkehistorie siden Reformationen. (Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. bd. 3, København 1881–82).
 – En sørgelig Historie fra Fortiden. (Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. bd. 4, København 1883).
 – Fra Kornerup og Svogerslev. (Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. bd. 5, København 1884–86).
 – Efterretninger fra Laaland. (Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. bd. 6, København 1887–89).
- Sieverts, William: Hekseri og Overtro gennem Tiderne. (København 1941).
- Skovbo, Martin: Fra Hekseprocessernes Tid. (Aarboeg for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter, 13. Aargang, Odense 1925).
- Sortfeldt, Severin Christensen: Om Heksetroen og om Heksene i Thy og V. Hanherred. (Historisk Aarboeg for Thisted Amt 1917 og 1919, København 1917 og 1919).
- Spur, G.: En Heksesag fra Spjellerup. (Østsjællandske Aarbøger bd. VIII, Køge 1908).
- Stiftamtmand Stemann og H. F. Feilberg: Lene Jensdatter i Randers contra Kirsten Morsings i Lime. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie 3. rk. bd. III, København 1901).
- Sørensen, A.: To Trolddomssager fra Bjøl. (Hardsyssels Aarboeg bd. XXXVI, København 1942).
- Troels-Lund, T.: Dagligliv i Norden i det sekstende Aarhundrede (København 1879–1901).
- Villads Christensen, Chr. og Fr. Hallager: Besættelsen paa Rosborg. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie 3. rk. bd. II, København 1900).
- Villads Christensen: Hvorledes en Hekseproces kommer i Gang. (Fra Arkiv og Museum bd. I, København 1900).
 – Hekseprocesser fra Midtjylland. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie 3. rk. bd. VI, København 1908–10).
- Werlauff, C. H.: Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs 18 første Lystspil. Kbh. 1858.
- Wulff, D. H.: En Trolddomssag 1686. (Samlinger til Jydsk Topografi og Historie 2. rk. bd. I, Aalborg 1888).

»Ravn« – en Erslev-biografi

Af Bent Egaa Kristensen

1.

Leo Tandrup har med sit omfangsrige værk »Ravn« villet gøre op med en myte om Kr. Erslev som følelseskold metodiker og historieforsker, som den nøgterne og objektive rydningsmand i dansk historieforskning; en myte skabt af Erslevs efterfølgere og elever, dels fordi de havde svært ved at leve i skyggen af ham, og derfor gjorde ham mindre end han var, dels fordi de enten ikke forstod eller ikke kunne acceptere hans synspunkter vedrørende historieskrivningen og derfor fortrængte denne del af hans virksomhed fra billedet af ham. »Mennesket og historieskriveren forsvandt bag myten om den ensidige forstandskolde forsker. Derfor var det nok værd at beskæftige sig med Kristians metodik og med hans videnskabssyn, men ikke med hans historieskrivning og historiesyn«. ¹ Tandrup har set det som sin opgave at finde frem til mennesket bag denne myte.

Det, der iflg. forfatteren selv ledte ham ind på en nyvurdering af Erslevs udvikling som menneske og historiker, var først og fremmest en indgående analyse af Erslevs brevveksling i Rigsarkivet og Det kgl. Bibliotek. En analyse, der efterfulgtes af en grundig gennemgang af hans historieskrivning. Ved at anvende dette materiale står værket iflg. forfatteren i modsætning til de hidtidige karakteristikker af Erslev, idet disse væsentligst er baseret på personlige intuitive indtryk og på elevens og bekendtes udsagn.

Brevene og ikke mindst hans historiskrivning fortæller, iflg. Tandrup, langt mere om personen Erslev end man skulle tro. »Det gjaldt nemlig for Kristian som det gælder alle betydelige historieskrivere: de kan ikke lade

være med at udmønte det egentlig personlige ved deres liv i deres kunstneriske fremstilling, og det er netop denne tilbøjelighed, der først og fremmest gør dem til kunstnere.«²

Tandrup har fundet det frugtbart i vidt omfang at anvende det idégrundlag og de begrebskategorier, som Erslev selv anvendte. Det gælder ikke mindst den polemiske skelnen mellem historieforskningen og historieskrivningen, som Erslev foretog i skriftet »Historieskrivning« fra 1911; en skelnen som efter forfatterens mening stort set med urette er blevet kritiseret af Povl Bagge og H. P. Clausen.

Den skelnen fra Erslevs side mellem forstandslivet og følelselivet, der ligger bag hans skelnen mellem historieforskning og historieskrivning, ligger også bag Tandrup's bog. Mens forskeren overvejende må betjene sig af sin fornuft og tale til sine læses logiske sans og erkendelsestrang, får historieskriveren også brug for sit fantasiliv, taler ikke blot til sine læses forstand, men også, og især, til den følelsesmæssige side af sjælelivet. Hvor forskeren kunne nå vidt uden hensyn til sjælelivets dybde, dér er dette af afgørende betydning for historieskriverens succes.

Forfatteren finder at der vel altid har hersket en spænding inden i alle gode historikere mellem disse forskellige sider af den historiske virksomhed. Dette har ikke mindst været tilfældet i det sidste århundrede. En spænding mellem forskeren og historieskriveren, mellem rydningsmanden og bygmesteren, mellem hovedets og hjertets verden, mellem rationalitet og mystik, mellem trangen til ydre virke og indre fordybelse, mellem karriere-

Bent Egaa Kristensen. f. 1952, cand. phil. (historie).

1. Leo Tandrup: »Ravn I-II. En beretning om Kristian Erslevs udvikling, som menneske, historieforsker og historieskriver og om hans syn på historien og dens værdi indtil 1912«, Kbh. 1979.

2. I p. 13 f.

stræb og etisk fordring og mellem »dagsiden« og »natsiden«, som det med Pontoppidans ord udtrykkes.³ Denne spænding gennemspilles i bogen i varierende temaer, der griber ind i hinanden og derigennem belyser hinanden.

Tandrup søger ved denne metode at forme et troværdigt billede af mennesket og historikeren Erslev, men foruden at have dette sigte skal skildringen også give læseren et spejl til selvbeskuen. Hvis dette sidste skulle lykkes ville det krav som Erslev stillede til historieskrivningen og selv søgte at opfylde, kravet om at den skulle gøre nytte, være indfriet.

Bogen skal imidlertid ikke alene tjene som et spejl til selvbeskuen for læseren, forsøget på at trænge ind på livet af den gådefulde person, som Erslev var for sin samtid og for eftertiden og forsøget på at få gjort op med mytedannelsen om ham, har for forfatteren været et menneskes forsøg på at løse sin egen gåde. »Sagt i tilslutning til Walt Whitman og med en lille, men vigtig parantetisk tilføjelse: 'alt det jeg fortæller om/ Kristian og dermed indirekte om / mig selv, skal du måle med alt det, du ved om dig selv, ellers var det tids-spilde at lytte til mig'«. ⁴

I dette grundlag ligger der en reaktion mod de dominerende tendenser i nutidens historieforskning, der hovedsagelig beskæftiger sig med økonomisk og social historie, forskellige institutioners og klassers udvikling, mens den individuelle menneskeskabne træder i baggrunden. I modsætning hertil lægger forfatteren stor vægt på at skildre det enkelte menneske og dets psyke, hvilket også kommer til udtryk i det omfattende portrætgalleri, som bogen er udstyret med, og hvor der i billedteksterne gøres meget ud af en psykologisk tolkning på grundlag af de ansigter der fremtræder på billederne.

Dette kræver imidlertid, at forfatter og læser benytter sig af »intuition« og »indføling«. Begreber, der, som Tandrup ser det, nu som i 1870'erne og 1880'erne er forvist fra histori-

ens centrum. Der er efter hans mening ringe klangbund for R. G. Collingwoods definition af hvad historie er: »history is 'for' human self-knowledge«. I overensstemmelse med denne opfattelse er det således forfatterens eget jeg, der er grundlaget for forsøget på at trænge ind i et andet menneske: »det tar sit udgangspunkt i livet selv, i den indre udvikling, som forfatteren har gennemlevet, erfaret og struktureret det i sin bevidsthed«. ⁵

2.

Kr. Erslevs liv og virksomhed tegner sig for Tandrup i fire faser.⁶ *Vækst- og ungdomsperioden* til og med den store udlandsrejse i 1878/79. *Grundforskerfasen* fra 1879 og til sidst i 1890'erne. *Historieskriverfasen* fra dette tidspunkt umiddelbart før århundredskiftet og til 1912, hvor Erslev indstiller sin historiske virksomhed og helliger sig praktisk arbejde; som Rigsarkivar og som formand for Carlsbergfondets bestyrelse. *Perioden efter 1912*, der domineres af denne praktiske virksomhed, ligger det uden for værkets rammer at behandle.

Der lægges i fremstillingen stor vægt på opvækst- og ungdomsårene, idet forfatteren med henvisning til den efter-freudianske psykologi opfatter alderen fra 15 til 30 år som afgørende for personlighedens udvikling hos ethvert menneske.

I de første ni kapitler søger Tandrup, at give en skildring af den tid hvori Erslev voksede op; et tidsbillede der virker stærkt inspireret af Jens Engbergs skildring af Fr. VI's tid.⁷ Paradoksalt er det, at Tandrups billede på mange måder har den samme karakter som de bidrag fra marxistisk inspireret hold, som forfatteren bogen igennem polemiserer stærkt imod. Sigtet med disse kapitler er angiveligt, at påvise den udvikling som det enkelte menneskes personlighed undergår i anden halvdel af det 19. århundrede.

En fremtrædende rolle i forfatterens forsøg

3. I p. 16.

4. I p. 17.

5. I p. 18.

6. Erslev (1852–1930).

7. Jens Engberg: »Dansk Guldalder eller oprøret i tugt-, rasp- og forbedringshuset«, Kbh. 1973.

på at tegne et billede af Erslevs ungdom og skoletid spiller brevvekslingen med Erslevs skolekammerat og livslange ven, Marcus Rubin, samt dennes erindringer. Senere, ikke mindst i forbindelse med den store udlandsrejse til Berlin, Italien og Grækenland, spiller også brevvekslingen med den lidt ældre fagfælle, J. A. Fridericia, en væsentlig rolle. Af Erslevs breve fra Berlin udleder Tandrup, at det syn på forholdet mellem historieskrivning og historieforskning, som senere findes i udviklet form i »Historieskrivning«, allerede i hovedtræk er til stede på dette tidspunkt.⁸

Karakteristisk for fremstillingen i det hele taget er det, at de forskellige sider af Erslevs udvikling ses som et resultat af forholdet til forskellige personer, der har påvirket Erslev i denne eller hin retning. De stærke indtryk Erslev tog af Det moderne Gennembrud opfattes/fremstilles således som et resultat af den betydning Georg Brandes personlighed havde for Erslev. Det kom til at stå for ham som et mål, at indføre den realisme og kritik af nationalliberalismen, i historien, som Brandes havde indført i litteraturen. I samme periode havde også kunsthistorikeren Julius Lange stor betydning for Erslev ved ud fra sit romantiske og traditions hengivne standpunkt at betone nødvendigheden af at involvere livsværdien i den kunstneriske og videnskabelige fremstilling. Lange betonede således den nære sammenhæng mellem det man gjorde til genstand for sin fremstilling og ens egne livsværdier; et forhold der senere skulle slå igennem i Erslevs fremhævelse af historieskrivningen som kunst.

Størst og varigst betydning for Erslev havde imidlertid Caspar Paludan-Müller, der var professor ved universitet fra 1872 og til sin død i 1882. Selv om den unge generation, som fremhævet af Knud Fabricius, var præget af et andet livssyn end Paludan-Müller, p.g.a. indflydelsen fra positivismen, er forskellene dog langt mindre end lighederne.^{8a} Erslev må derfor karakteriseres som udpræget elev af

Paludan-Müller. Erslev viderefører således dennes opgør med det nationalliberale historiesyn, tillige den vægt Paludan-Müller lagde på kildekritikken i sin forskning, og som Erslev siden skulle forøge, endvidere i vid udstrækning hans kildekritiske principper, videnskabssyn og historiesyn.

I forlængelse heraf finder Tandrup at Erslevs eget syn på forholdet er ensidigt, idet Erslev på det nærmeste fornægter arven fra Paludan-Müller i sit forsøg på selv at stå som den store mester på dansk grund.

Mødet med undervisningsformen ved Berlin-universitetet havde gjort et stort indtryk på Erslev, og det skulle præge hans virksomhed i rydningsfasen, at han søgte at indføre denne systematiske undervisning i kildekritik i Danmark. I perioden efter udlandsreisen satte Erslev således alle hensyn til side for at opnå den professorstilling ved universitetet, der var en nødvendighed for at kunne fuldføre opgaven. Et grundmotiv hertil har været, at Erslev ønskede at få sin egen indsats sat i relief; han ønskede at stå som den store rydningsmand i dansk historieforskning.⁹ Dette lykkedes i vid udstrækning, men det havde også alvorlige omkostninger for Erslev, idet han ensidigt måtte satse på forstandslivet og undertrykke sit følelsesliv.

Hovedtemaet i fremstillingen af rydningsårene er dette karrierestræb og de følger det havde for udviklingen af personligheden. Hvorledes den ensidige satsning på forskerlivet kom til at blokere for »den indre udvikling«. Behandlingen af rydningsfasen har relativt ringe vægt i fremstillingen, idet den kritiske virksomhed, der optager Erslev i perioden, spiller en underordnet rolle. Derimod analyserer forfatteren det eneste stykke historieskrivning fra perioden, afhandlingen om Machiavelli i Tilskueren 1884, ud fra den i værket gennemgående tese, at Erslev har skabt denne karaktertegnning i sit eget billede, at Erslevs Machiavelli-billede altså er et selvportræt. Derigennem mener forfatteren, at

8. Jvf. bl.a. I p. 212 f og senere I p. 256.

8a. Knud Fabricius: »Gennembruddet i dansk Historieforskning og Historieskrivning i 1870'erne og 1880'erne«. Historisk Tidsskrift 10 r. V, 1940.

9. II p. 93 ff.

kunne slutte, at afhandlingen har det *personlige engagement*, som ellers er fraværende i rydningsårene, undertrykt af forskeren Erslevs positivistiske stræben efter objektivitet.

Den ensidige satsning på den kritiske forskning medførte, at hans samtid fik det indtryk af Erslev, at han var en følelseskold, ensidig forstandspræget og fremragende kritisk rydningsmand uden anlæg for egentlig historieskrivning. Dette indtryk fæstnede sig og blev til en myte, der har holdt sig helt til i dag.

Erslev skulle af flere årsager forsøge at tage kampen op mod denne myte. Hos ham selv var drivkræfterne dels en trang til at få gang i den indre udvikling, dels et hemmeligt ønske om også at nå toppen som historieskriver. Men også tendenser i selve tiden havde betydning, således en reaktion imod positivismen, der medførte, at romantikeren Steenstrups synspunkter blev mere »moderne« og i overensstemmelse med tidens ånd. Og netop professor-kollegaen Johannes Steenstrup har efter forfatterens mening stor indflydelse på Erslev i denne periode. Der lægges i den forbindelse særlig vægt på avisdebatten i 1891 mellem de to kolleger, hvor Steenstrup kritiserede Erslev for at lægge for ensidig vægt på den historiske forskning og kildekritikken i forhold til historikerens evne til at indleve sig i fortiden og derved forstå den. Forfatteren ser dette indlæg fra Steenstrups side, med titlen »fri Forskning og Skole«, som et forsøg på at få Erslev til at ændre kurs, idet den mangeårige satsning på grundforskningen »måtte virke udtørrende på Erslevs sjæleliv«. ¹⁰

Erslevs privatliv har haft betydning for hans forsøg på at tage fat på historieskrivningen, og forfatteren skildrer denne side af Erslevs liv så godt materialet nu tillader; forholdet til hustruen Augusta og til Anna Hude, til hvis fordel han senere lod sig skille.

3.

Hermed indledes en ny fase i Erslevs liv, hvor historieskrivningen er i højsædet, en rig periode for Erslev som menneske og som historieskriver. Fremstillingen af denne fase er det centrale i bogen, idet det fra forfatterens side er et hovedsigte med værket at rehabilitere Kr. Erslev som historieskriver. Vi følger Erslevs udvikling som historieskriver, der indledes med skildringen af valdemarstiden i »Valdemarernes Storhedstid«. Det første arbejde fra hans side, der fortjener at vurderes som kunstværk. Dette værk og Erslevs bidrag til Danmarks Riges Historie gjorde det klart, at Erslev havde udviklet sig til en betydelig historieskriver, vel nok landets bedste efter A. D. Jørgensen. ¹¹

I »Den romerske Kejsertids Kultur«, det første større arbejde indenfor den almindelige historie, står Erslev som folkeopdrager. Han forstår behændigt at agitere for sin egen livs- og samfundsopfattelse, men samtidig finder forfatteren, at ateisten Erslev ikke i tilstrækkelig grad er istand til at sætte sig ind i kristendommens væsen og dermed forstå de religiøse følelser, der så afgørende prægede den skildrede periode.

Forfatteren sporer hos Erslev en stigende interesse for personschildring; en interesse der kommer til udtryk i Erslevs værk om Erik af Pommern og i hans portræt af Martin Luther i »Det sekstende Aarhundrede«. Mens Erik af Pommern i for høj grad er blevet et portræt af Erslev selv, finder forfatteren at »Det sekstende Aarhundrede« er det ypperligste fra Erslevs hånd som historieskriver. Først med dette værk nåede Erslev at blive sine gamle reverser helt kvit: manglen på farve, den svigtende sans for halvtonerne, stemningerne, nuancerne. Når det skulle vare så længe, hang det nok sammen med de mange års forsømmelse af følelseslivet i forskerfasen. ¹²

10. II p. 108 f.

11. II p. 193.

12. II p. 349.

Når Erslev alligevel herefter opgav sin historiske virksomhed var det begrundet i flere forhold. Skønt Erslev i sproglig, stilistisk og kunstnerisk henseende havde lagt et større arbejde i »Det sekstende Aarhundrede« end i noget tidligere arbejde, vandt han ikke anerkendelse derfor som historieskriver. Det skyldtes, at myten om ham som den ensidige rydningsmand havde vokset sig så stærk, at selv hans nærmeste, bl.a. vennen Marcus Rubin, så værket i lyset af denne myte, og dermed ikke kunne anerkende dets kunstneriske kvaliteter.¹³ Erslev kunne således ikke besejre den myte han selv havde været med til at skabe.

I sin af positivismen prægede higen efter objektivitet fandt Erslev også historieskrivningen for subjektiv. Når man ikke kunne anerkende hans fortjenester som historieskriver, var han derfor rede til at opgive denne virksomhed. Hertil bidrog også den krise i europæisk åndsliv, der udviklede sig omkring århundredskiftet og som med sin betoning af det irrationelle og uerkendbare, truede med at udslette det værdigrundlag som videnskaben byggede på.

Erslev søgte klarhed over disse forhold i studier over sit fags teori og karakter, hvilket fik ham til at moderere sit tidligere positivistiske prægede videnskabs- og historiesyn, til fordel for de nyidealistske strømninger, der fremkom som svar på krisen. Det vigtigste resultat af disse studier er skriftet »Historieskrivning« fra 1911.

Dette skrift indtager en central plads i skildringen af Erslev, idet *Tandrup's tolkning af »Historieskrivning« er hele værkets omdrejningspunkt.* Det er ikke alene forfatterens hensigt, at rehabilitere Erslev som historieskriver, men at vise Erslev som nyidealistsk teoretiker på linje med Wilhelm Dilthey, Heinrich Rickert og Friedrich Nietzsche. Karakteristisk herfor er det, at mens forfatteren i den øvrige del af værket har belyst Erslevs teoretiske synspunkter udfra forholdet til forskellige personer, skiftes der her til en fyldig gennemgang af

det teorikompleks, som nyidealisterne repræsenterer. Dette forhold har sin begrundelse i, at det nyidealistske teorikompleks i høj grad er identisk med Tandrup's eget grundlag.

»Historieskrivning« byggede iflg. forfatteren på principper og tankegange, som Erslev selv havde praktiseret i sin humanistiske historieskrivning.¹⁴ Med Nietzsche fastholdt Erslev således tanken om historiens nytte. Han ønskede en traditionel historieskrivning, der betonedede handlingerne og de store personlighedens betydning, hvad forskningen ikke mere kunne gøre. Den var nødt til at lægge vægt på tilstandsbeskrivelser, ligesom det også var en hovedopgave for forskningen, at påvise den store sammenhængende udvikling.

Erslevs videnskabsbegreb er efter forfatterens mening ikke dannet ud fra det 19. århundredes naturvidenskabsbegreb, som hævdede af Bagge. I overensstemmelse med Rickert og Dilthey skelner Erslev mellem naturvidenskaber og åndsvidenskaber, hvis resultater kun er individuelt gyldige. Historien er som de øvrige åndsvidenskaber afhængig af forskerens indføling og forståelse af objektet. Derved bliver den genskabende handling som historikeren især foretager når han søger at udtrykke sin forståelse af fortiden i mindst lige så høj grad kunst som videnskab. Dette kommer med Treitschkes ord til udtryk i historieskrivningen ved, »at 'et historieværks gribende magt . . . altid (ligger) i fortællerens stærke personlighed'«. ¹⁵

Den relativisme der ligger i betoningen af forskerens personlighed, søgte Erslev lige som de øvrige nyidealister at overvinde ved at finde et grundlag for udvælgelsen af de værdier, der skulle lægges til grund for forskningen. Mens Rickerts løsning bestod i at hævde eksistensen af invariante strukturer i den menneskelige erkendelse, søgte Erslev sit holdpunkt i det spencer'ske udviklingsbegreb. Idet de store historieskriverne og det nye de bringer viser sig at stå i det nøjeste forhold til den tid de lever i og de ideer, der behersker den.

13. II p. 195 f.

14. II p. 352.

15. II p. 209.

Vigtigst for Tandrup's tolkning af »Historieskrivning« er det imidlertid, at han i overensstemmelse med sin opfattelse af Erslev som nyidealist må hævde, at Erslev ikke ser noget skarpt skel mellem historieskrivning og historieforskning. I stærk polemik med Povl Bagge hævder forfatteren således, at denne skelnen kun er polemisk fra Erslevs side.

Det er efter Tandrup's mening Erslevs angst for den tiltagende relativisme, der får ham til at indføre dette polemiske skel. Denne realitivismen udviklede sig i forbindelse med den almindelige krise i europæisk åndsliv op mod første verdenskrig til en dyb pessimisme, der medførte at Erslev opgav sit historiske professorat. Hermed tager den sidste fase i Erslevs liv sin begyndelse og hermed slutter Tandrup sin skildring.

4.

Der er efter anmelderens mening to fundamentale svagheder i det billede Tandrup tegner af Erslev og hans udvikling som historiker. Det drejer sig for det første om vurderingen af Erslevs indsats i grundforskerfasen, hvad der almindeligvis opfattes som synonymt med en vurdering af hele Det kritiske Gennembrud i dansk historieforskning. Det er for det andet Tandrup's udlægning af Erslevs teoretiske skrift »Historieskrivning«, der spiller en central rolle i værket.

Forfatteren mener, at den erslevske kildekritik, dels ikke adskiller sig væsentligt fra Paludan-Müllers kritik, dels bygger på de undervisningsformer Erslev stiftede bekendtskab med i Berlin. Det er altså i det væsentlige lånte fjer Erslev smykker sig med; det ry som rydningsmand, der grundlægges i denne periode er således en myte, som må afvises. Hele skildringen i værket er bygget op omkring denne opfattelse. Forfatterens fremstilling af Erslevs udvikling, hans psykologiske portræt og karaktertegning bygger på og forudsætter

denne vurdering af Erslevs indsats i grundforskerfasen.

Ud fra det eksisterende kildemateriale lader det sig ikke gøre, at udlede noget direkte om Erslevs bevæggrunde, hans intentioner og mål med den kritiske forskning og virksomhed; selv om brevene siger meget om Erslevs tanker, er der intet i materialet, der vidner direkte om dette forhold. Tandrup er derfor, som det så ofte er tilfældet, henvist til at slutte om Erslevs intentioner ud fra hans handlinger.

Erslevs egen fremstilling af forholdet spiller her en vigtig rolle, idet den stemmer dårligt overens med Tandrup's opfattelse. Erslev betoner således stærkt forskellen mellem sit eget og det foregående slægtled, og han fornægter, efter Tandrup's mening, arven fra Paludan-Müller, idet denne fremstilles som kritisk i kraft af sit geni; d.v.s. i kraft af sine *evner*, ikke fordi han anvender bestemte kildekritiske principper, som Erslev gør det i sin forskning.¹⁶ Da Erslev efter Tandrup's mening må karakteriseres som udpræget elev af Paludan-Müller, tjener denne karakteristik til at sætte Erslevs egen indsats i dansk historie i relief.

Hermed er der for forfatteren givet en nøgle til at forstå Erslevs psyke og karakter: Den ærgerrighed og berømmelsessyge, som Erslev arvede, og som også prægede hans store forbillede Georg Brandes. Ethvert forsøg fra Erslevs side på at slå til lyd for sine kildekritiske principper må på denne baggrund fremtræde, ikke så meget som udtryk for et videnskabeligt engagement, men som udslag af ærgerrighed og selvhævdelse.

Erslevs kritiske virksomhed i perioden op til århundredskiftet ses således ikke som et arbejde, der kan skyde alt andet til side,¹⁷ fordi det er den dominerende problemstilling for Erslev, men som en selvfornægtelse og tilsidesættelse af væsentlige dele af den personlige udvikling for at komme til at stå som en dansk Ranke. Erslev gør sig bevidst kold og utilnærmelig og sætter sin stræben efter professoratet over venskabet med J. A. Frideri-

16. Jvf. I p. 144 f.

17. Som det er tilfældet med værket om Erik af Pommern, fortsættelsen af »Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse« – altså Erslevs historieskrivning.

cia. Hans hensigt er at opbygge myten om rydningsmanden for mytens (d.v.s. ærgerrighedens) egen skyld! Dette gør sig også gældende i forhold til kollegaen Johs. Steenstrup; »Selv om Steenstrup da i mange henseender overgik Erslev, kom denne alligevel til at stå som den mester, der dannede skole, som den mester, der i kraft af sine store pædagogiske evner og sans for at føre sig selv og sine ideer frem, fordunklede Steenstrup«. ¹⁸

Billedet af Erslev i grundforskerperioden er således dystert. En kold stræber, der sætter alle hensyn til side til fordel for karrierestræbet: Den personlige indre udvikling, venskabet med J. A. Fridericia og venerationen for traditionen, især repræsenteret ved Erslevs lærer C. Paludan-Müller.

Hvorpå bygger forfatteren imidlertid den opfattelse, der ligger til grund for dette Erslev-billede? – Det forhold, hvorpå forfatteren bygger sin fremstilling af Erslevs »indre liv«, hans karrierestræb og berømmelsessyge, og hvorom forfatteren udtaler sig med så megen styrke, gøres på intet tidspunkt til genstand for en nærmere undersøgelse.

Tandrup's behandling af Erslevs kritiske virksomhed er udelukkende refererende, ikke analyserende. I kortfattet form refereres nogle af de resultater Erslev når frem til i sine kritiske arbejder, ligesom forfatteren omtaler den modtagelse, der bliver nogle af Erslevs værker til del. M.h.t. indholdet i den erslevske kritik og forholdet mellem Erslevs og Paludan-Müllers forskningsprincipper m.v. nøjes Tandrup med at henvise til »Dansk historievidenskabs krise« og tilføje; »Det skal her ikke nærmere demonstreres, men vil *stort set* fremgå af den flg. skildring«. ¹⁹

Interessen samler sig, dels om at skildre Erslevs forhold til enkelte personer, dels om de i perioden fåtallige historiske fremstillinger fra Erslevs side. Dette må ses på den baggrund, at Tandrup's hovedinteresse er Erslevs

historieskrivning, idet forfatteren finder de kritiske afhandlinger »af begrænset eller ringe eksistentiel værdi«. ²⁰ Fremstillingen af grundforskerperioden har således ikke en selvstændig funktion i værket. Dette afsnit tjener som optakt til bruddet med grundforskningen og indledningen af historieskrivningsfasen. Allerede tidligt i denne værkets 3. bog gøres det klart, at meningen er at følge de veje, der fører frem til bruddet. ²¹

5.

I dansk historiografi er det en udbredt opfattelse, at Erslevs indsats består i indførelsen af den systematiske kildekritik, hvilket især i 30'erne tenderer til, at man gør det til et spørgsmål om det var Erslev, der indførte kildekritikken i Danmark eller ej. Gennembruddet skulle således være et brud fra ikke-kritisk til kritisk virksomhed, og det er denne opfattelse, Tandrup vil gøre op med.

Denne opfattelse vendes i nogle af de nyere bidrag på hovedet, således at der ikke i henseende til kildekritikken foregår noget brud, idet både Erslev og Paludan-Müller udøver kritik af kildematerialet, men måske nok m.h.t. andre forhold. ²² Fælles for begge opfattelser er det imidlertid, at kildekritikken opfattes som en fast defineret størrelse, en tør og teorieutral teknik; denne opfattelse fastholder Tandrup.

Efter min mening kan denne enten-eller problemstilling imidlertid ikke opretholdes. En nærmere undersøgelse viser, at Erslev og Paludan-Müller repræsenterer hver sit kildekritiske system, begrundet i hver sit videnskabsteoretiske standpunkt. Kildekritikken kan således ikke adskilles fra den historiske forsknings øvrige funktioner.

Der er en dobbelt begrundelse for at Paludan-Müllers opfattelse af den historiske videnskab er relevant og uomgængelig ved en

18. II p. 101.

19. Hanne Eriksen m.fl.: »Dansk historievidenskabs krise«, Odense u.å. I. p. 153 note 28, min kursivering. »Den flg. skildring« er gennemgangen af de historikere, der indgår i det erslevske slægtled.

20. II p. 346.

21. II p. 30. 3. bog omfatter II p. 11–119.

22. Eriksen m.fl. p. 90 f.

indkredsning af Erslevs indsats i dansk historieforskning:

– Udformningen af Erslevs opfattelse finder i høj grad sted som en kritik af Paludan-Müllers synspunkter. Det gælder såvel Erslevs kildekritiske øvelser og de hertil knyttede lærerbøger, især »Grundsætninger for historisk Kildekritik«, som hans afhandlinger. En væsentlig del af disse afhandlinger i perioden indtil sidst i 1890'erne har det kritiske sigte mod Paludan-Müller anført direkte i titlen,²³ andre som »Erik Plovpenning's Strid med Abel« og den parallelle »Henrik af Æmeltorp«, er i deres principielle sigte vendt mod nogle af Paludan-Müllers positioner.

– Paludan-Müller er den eneste, der gennemførte en undervisning i historisk propædeutik i den periode på mere end 25 år, som gik forud for Erslevs første kildekritiske øvelser i foråret 1887. Han er samtidig den teoretisk mest betydende og bevidste forsker i denne periode.

Paludan-Müllers opfattelse af den historiske videnskabs forskellige funktioner er sammenfattet i hans efterladte propædeutiske forelæsningsnoter, fra den periode hvor han var professor ved Københavns Universitet.²⁴ I »Indledning til Historiens Studium«, som forelæsningsnoterne hedder, er de hovedpunkter Paludan-Müller behandler: Historiens begreb, den historiske forskningsfunktioner, den historiske fremstillings forskellige arter, samt de historiske hjælpevidenskaber.

Paludan-Müller kan på baggrund af forelæsningsnoterne karakteriseres som en typisk repræsentant for historismen. Historismen er karakteriseret ved en forbindelse af kildekritik og filosofisk helhedsbetragtning af historien; en filosofi der begrunder koncentrationen om staternes historie og som forsøger at sammenfatte denne historie til en enhed: Universalhistorien, som Paludan-Müller kalder det.

Historismens filosofi er i sit udgangspunkt

formuleret i opposition til oplysningstidens fremskridtstanke og dens grundlæggende statiske verdens- og menneskeopfattelse. Historismen bryder hermed ved at betragte hver tidsalder for sig, ikke som et led i menneskehedens udvikling mod stadig større fornuft, men som en »einmalig« helhed, en individualitet. Ud fra denne betragtning kan fortidens epoker, idéer og mennesker ikke erkendes ved hjælp af almengyldige begreber. Den eneste måde historikeren kan forstå de fortidige individualiteter er ved at indleve sig i fortiden, dens idéer, store personligheder og nationer.

Denne indlevelse kan kun bygge på de oprindelige fragmenter, som den fortidige individualitet har efterladt sig, idet senere beretninger derom er dele af en anden historisk epoke, en anden og fremmed individualitet. For at kunne foretage denne sondring var det nødvendigt at udvikle principper for kritik af kildematerialet og dermed udskille de autentiske kilder. Kildekritikken er således forbundet med bestræbelsen på at genopdage den helhed de oprindelige, samtidige fragmenter var en del af.

Det grundlæggende i denne intuitive erkendelse af fortiden er dermed ikke den enkelte detalje, men den helhed som er mere end summen af detaljerne. I følge denne organismetanke kan end ikke den mindste detalje fortolkes eller forstås uden en første forestilling om helheden. »Enkelthederne kunne nemlig aldrig forstås tilfulde som saadanne, fordi de i Virkeligheden aldrig ere fremkomne enkeltvis, som Enkeltheder, men i en Complex som *Dele af et Helt*. Er endog Kritiken skarp og heldig nok til at fjerne alt det urigtige fra de Enkeltheder den hævder som rigtige, bliver der dog noget utilfredsstillende ved dens Resultater, nemlig deres *Isolering*, hvad der netop vil gjøre sig saa meget stærkere gjældende, jo skarper og mere indtrængende

23. Således »Det stockholmske Blodbads Forhistorie og C. Paludan-Müllers Opfattelse deraf«, »C. Paludan-Müllers Theori om Sagnkritikens Methode« begge fra 1891, og »Kardinallegaten Guidos Hoveddom i Ærkebispesstriden 1266 samt nogle Bemærkninger om C. Paludan-Müllers Fremstilling« fra 1896. Alle de nævnte afhandlinger findes trykt i Erslevs »Historiske Afhandlinger I-II« udgivet i 1937, hvortil der henvises i det følgende.

24. Caspar Paludan-Müller (1805–1882) var professor ved Universitetet fra 1872 til sin død. De propædeutiske forelæsningsnoter findes i Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Saml. 2470, 4°. En udgave heraf i Historisk Institut's skrifterække ved anmelderen, under tilsyn af Kai Hørby og Karsten Thorborg, er under forberedelse.

Kritikken er: thi saa kommer jo Enkeltheder-nes Ejendommeligheder klarest frem, og en af disse er det, at de hører hen i en Sammenhæng med andre Enkeltheder og have deres væsentlige Betydning som *Led i den Organisme, der bærer dem.*«²⁵

Paludan-Müllers »almindelige Kritik« tilstræber at udfinde den autentiske overlevering, d.v.s. gennem overleveringen at søge tilbage til de historiske beretninger i den form, der er mest samtidig med begivenheden; her ved »afskrælles« de lag på lag af tildigtninger og gætninger som senere forfattere ved deres bearbejdning har forøget beretningerne med.

Gælder der regler for den almindelige kritik, er dette derimod ikke tilfældet for den erkendelse, der finder sted på dette grundlag, idet forskerens evner og personlighed spiller en afgørende rolle i denne »højere historiske Kritik«. »Derved forstaar man Anvendelsen af en *Divinationsgave*, som ser og paapeger det rette, uden at der kan føres nogen tvingende Bevis for dets Rigtighed. Den højere Kritik staar altsaa paa en Maade *over alle Regler*; den har vel for saa vidt noget til fælles med Gætning, . . . Men den højere Kritiks Gætning er *vidt forskjellig* fra det *løse Gæteri*, der ikke producerer andet end usammenhængende, vilkaarlige Indfald . . . Kun den, der ved Studium og Øvelse har uddannet et naturligt Anlæg for historisk Kritik, kan have et saadant Overblik over alle de Forhold, der i den vedkommende Sag ere at tage i Betragtning – en saadan Samling af Analogier fra andre Tilfælde til sin Raadighed, at han tillidsfuldt kan udtale den Forklaring, der løser Gaaden.«²⁶

Paludan-Müller sammenligner den højere kritik med sprogvidenskabens konjektural-kritik: »Hos enhver opmærksom Læser trænge sig kritiske Indfald frem ved Læsningen af en Autor; men de faa ingen varig Betydning. Men naar en Mester, der med naturligt Skarpblik forener omfattende Studium, navnlig nøjagtigt Kjendskab til den vedkommende Forfatters Sprog og Tankegang, paapeger det rette ogsaa uden at kunne bevise

det af gamle Codices, saa slaar hans Gætning ofte ved sin Genialitet, der umiddelbart fra-ristes den tænkende Betragtning Samtykke.«²⁷

En konfrontation af Erslevs metodisk-kritiske forfatterskab med de netop skitserede, synspunkter Paludan-Müller gør gældende i de propædeutiske forelæsninger – som hidtil kun har været ringe opmærksomhed til del i den historiografiske litteratur – har, foruden den faktiske betydning Paludan-Müller har for udviklingen af Erslevs opfattelse, betydning i metodisk henseende.

I kraft af den plads Paludan-Müller indtager i dansk historiografi bliver det således, på baggrund af en undersøgelse af forskellene mellem Erslevs og Paludan-Müllers standpunkter, klart hvori Erslevs indsats i dansk historiografi består. Dette har sin grundelse i det forhold, at empirismen eller positivismen – det videnskabsteoretiske grundlag der er Erslevs – mere eller mindre præger det grundlag den historiske videnskab står på i 1980'erne. Det fremgår heraf, at det der hos Erslev egentlig er noget nyt i forhold til tidligere for os i høj grad har karakter af »common sense«, hvor det i virkeligheden er udtryk for et bestemt videnskabsteoretisk standpunkt, som det netop drejer sig om at indkredse.

På baggrund af ovenstående bliver det efter anmelderens mening klart, at den overordnede problemstilling for Erslevs virksomhed i første halvdel af forfatterskabet, d.v.s. »grundforskerfasen«, er *at udvikle almengyldige principper for en systematisk kildekritik*. Udfra en empiristisk erkendelsesposition, der har sin grundelse i Det moderne Gennembrud, afviser Erslev således historismens henvisning til forskerens indlevelse og genialitet som grundlag for erkendelsen.

Erslev opfatter i modsætning hertil erkendelse som identisk med observation, idet idealet er den direkte iagttagelse, som er grundlaget for de moderne positivistiske naturvidenskaber. Dette ideal er fundamentet for

25. C. Paludan-Müller »Indledning til Historiens Studium«, 1880 p. 103.

26. Ibid. p. 71–72.

27. Ibid. p. 73.

kildekritikken, som den findes udformet i »Grundsætninger for historisk Kildekritik« fra 1892. Der er her tale om en tillem্পning af idealet om direkte iagttagelse; en tillem্পning, der er nødvendiggjort af det forhold, at historievidenskaben beskæftiger sig med fortidige hændelser, der ikke kan iagttages direkte; det er kun muligt at iagttage *resterne* af den fortidige virkelighed direkte. Erslev skelner mellem to kildetyper: Levn og beretning; forskellen i mellem disse to typer er af kvalitativ art, da levnene er en rest af den fortidige virkelighed, som historikeren kan iagttage direkte. De historiske beretninger er et mindre sikkert vidne, fordi der her er skudt et led ind mellem historikeren og den fortidige virkelighed – beretningens forfatter. De fortidige begivenheder som beretningen omhandler kan historikeren ikke iagttage direkte, da det kun er forfatterens indtryk deraf, han har for sig. Dette forhold udtrykker Erslev ved at betegne levnene og beretningerne som historiens henholdsvis objektive og subjektive kilder.²⁸

Det er muligt at følge det arbejde, der leder op til denne kildekritik ved at analysere det konkrete indhold i de kritiske afhandlinger, fra den første hektograferede udgave af grundsætninger fra 1887, over opgøret med Paludan-Müllers historiske Kritik og Huitfeldt-studierne til den færdige udgave af Grundsætninger. I det følgende skal denne udvikling forsøges illustreret med et eksempel fra Erslevs kritik af Paludan-Müller i afhandlingen fra 1891 »Det stockholmske Blodbads Forhistorie og C. Paludan-Müllers Opfattelse deraf«.

6.

Paludan-Müllers behandling af blodbadet er, efter Erslevs mening, en undersøgelse, hvori forfatterens skarpe kritik og hans indtrængende psykologiske analyse i lige høj grad træder frem, og resultatet er lige så tydeligt som det synes sikkert.

Det er efter Erslevs mening uomtvisteligt, at Paludan-Müller har stor ære af undersøgelsen. For første gang har han ret indset, hvilken umådelig betydning det har for opfattelsen af Kristjern II, om man kan klare, hvorvidt blodbadet er en frugt af roligt overlæg eller avlet af en øjeblikkelig opbrusning, udnyttet af onde rådgivere. *Han har tillige anvist den eneste vej til at løse dette spørgsmål; for første gang har han underkastet de få kilder, der giver oplysning, en indgående prøvelse.*

»Men«, tilføjer Erslev »netop hvad det sidste Punkt angaar, har det dog længst staaet mig klart, at Pal.-Müllers Betragtninger indeholder iøjensfaldende Svagheder og Ensigheder . . .«²⁹

Der foreligger kun tre kilder til oplysning om de forhandlinger, der gik forud for blodbadet: et *aktstykke* udstedt den samme dag (8. november), en *relation* af tre domherrer i Uppsala afgivet til Gustav Vasa som rigsforstander, altså i årene 1521–23, og endelig krønikeforfatteren *Olaus Petri*, der skrev en snes år efter.

Paludan-Müller udvikler nu, i følge Erslev, at de to beretninger på væsentlige punkter er afvigende, og flere af afvigelserne er så store, at det er absolut umuligt at forbinde de to udsagn. Vi må derfor træffe et valg mellem de to beretninger, forkaste den ene og følge den anden, og der kan efter Paludan-Müllers mening ikke være tvivl om valget, siger Erslev. Aktstykket er »forlangt af Kongen og givet ved Kongen«; men når de gejstlige »skulde give Kongen et Vidnesbyrd i det Øjeblik, da han stod med Blodøksen i Haanden, kunde der ikke skrives andet, end hvad han ville have skrevet«. De tre domherrer havde altså »ikke Frihed til at sige Sandhed i Aktstykket; den havde de derimod, da de forfattede Relationen«.³⁰

Hermed har Paludan-Müller, konkluderer Erslev, skaffet sig den grundvold hvorpå han siden bygger. Uden at tage hensyn til aktstykket, følger han helt igennem relationen.

Paludan-Müller kalder aktstykket og rela-

28. Kr. Erslev »Grundsætninger for historisk Kildekritik«, Kbh. 1892 § 2.

29. »Det stockholmske Blodbads Forhistorie og C. Paludan-Müllers Opfattelse deraf« p. 242.

30. Ibid. p. 243 f.

tionen »to Beretninger«. Det gælder da som altid, siger Erslev, hvor vi kun kender en begivenhed gennem et vidnes fortælling, at søge udmålt på den ene side, hvilken kundskab vidnet har til den begivenhed hvorom han fortæller, på den anden side, om han har haft evne og vilje til at meddele os sin viden klart og uforfalsket.

Erslev kan for det første ikke se, at man ad den af Paludan-Müller anviste vej, kan nå til objektiv sikkerhed. »Han søger at sætte sig ind i de Følelser og Tanker, der har ledet Domherrerne, da de udstedte Aktstykket og da de skrev deres Relation; det er jo imidlertid klart, at dette kun bliver Gætninger, der kan naa en større eller mindre Grad af Sandsynlighed, men aldrig bliver Vished«. ³¹

Erslev vil påvise, at vi i det foreliggende tilfælde kan gå en anden og langt sikrere vej for at komme efter de to kilders indbyrdes værd. Den vej Erslev her tænker på »har Pal.-Müller ikke set og man kan vel sige, at han kunde ikke faa Øje paa den, fordi han har blindet sig selv ved at opstille en Theori om Historiens Kilder og Klassifikation, som han ofte har udviklet i forskellige Anledninger og som aldrig er blevet imødegaaet, men hvis Skævhed er let at paavise«. ³²

Atter og atter taler Paludan-Müller om aktstykket og relationen som to beretninger; dette stemmer også ganske med hans teori, thi det er jo begge »Monumenter«, men, spørger Erslev, er det alligevel rigtigt? »Relationen er naturligvis en Beretning, en historisk Fortælling om en Begivenhed; gennem den hører vi Domherrerne fortælle om hvad de har oplevet i hine Dage. Aktstykket derimod er i første Linie noget helt andet, er netop et Aktstykke, *et endnu eksisterende Led af de førte Forhandlinger*, en Oldsag fra Blodbadet, som vi kan se med vore egne Øjne«. ³³

Hvad der fortælles i aktstykket, det kan være sandt; det er beretninger der står inde i aktstykket. Men hvad der er absolut sikkert,

fortsætter Erslev, det er dette simple faktum at dette brev er udstedt. Relationen er således en fortælling om de forhandlinger, der gik forud for det stockholmske blodbad, *aktstykket er derimod selv et stykke af forhandlingerne* og disse to kilder oplyser netop den væsensforskel, som Paludan-Müller, efter Erslevs mening, dækker over med sit »Monument«-begreb.

I modsætning til Paludan-Müller, siger Erslev, »statuerer den nyere Kildekritik med god Grund, at de historiske Kilder først og fremmest maa deles i, hvad Tyskerne kalder 'die Überreste' og som vi i Mangel af et bedre Ord vel maa kalde Levninger og saa Beretningerne; *Levningen er den endnu bevarede Rest fra Fortiden, Beretningen er derimod Fortællingen om Fortiden, Begivenhederne afspejlet i en menneskelig Hjerne*«. ³⁴

Hermed har Erslev tilvejebragt et nyt grundlag for kildeprøvelsen, da vi, ud fra denne betragtning, i aktstykket har en sikker prøvesten for relationens troværdighed. Een eneste ting ved vi lige så sikkert som nogen af de dalevende, nemlig at dette aktstykke er udstedt, og vi kan da kontrollere relationens troværdighed ved at efterse, om dette faktum fortælles fuldstændigt og korrekt.

På grundlag heraf konkluderer Erslev, at der ikke kan være tvivl om, at der i relationen er tale om en bevidst omgåelse af sandheden. »Vi kan den Dag i Dag tage Aktstykket i Haanden; det er os derfor umuligt at tro selv de højtideligste Forsikringer om, at et saadant Brev ikke blev udstedt«. ³⁵

Erslev kommer således til ganske det modsatte resultat af Paludan-Müller; »naar han ved *gætningsvis* at udmale Domherrernes Tankegang mente at kunne fastslaa, at de talte Sandhed i Relationen, saa har vi *ad den sikreste Vej, ved at prøve Beretning paa Levning* fundet at de heri lyver paa det afgørende Punkt«. ³⁶

Det kan, efter Erslevs mening, forekomme mærkeligt, at Paludan-Müller ikke har haft øje for noget af alt dette og at han er kommet

31. Ibid. p. 245.

32. Ibid. p. 245, min kursivering.

33. Ibid. p. 246, kursiveringen af »hører« og »se« er Erslevs egne, de øvrige er mine.

34. Ibid. 246, min kursivering.

35. Ibid. 247.

36. Ibid. 248, min kursivering.

til at se skævt på et forhold, der egentlig er temmelig let at gennemskue; »forstaaeligt bliver det kun, naar man fatter, at det er en Grundmangel i den store Kritikers Methode, der har hævnnet sig«. ³⁷

7.

Det der umiddelbart gør det vanskeligt at gennemskue Erslevs placering i den historio-grafiske udvikling, er at han kritiserer det 18. århundredes historikere (f.eks. P. F. Suhm) for ikke at udøve *overleveringskritik*, samtidig med at han kritiserer Paludan-Müller for ikke at udøve *levnkritik*.

Det kan se ud som om Erslevs kritik af begge vedrører det samme, nemlig at de ikke udøver kildekritik; og Erslev opfatter vel i øvrigt kildekritik som identisk med levnkritik, men han mener klart, at der er forskel på Paludan-Müllers og det 18. århundredes historiske kritik. Det viser hele hans holdning til Paludan-Müllers virksomhed, den rolle opgøret med Paludan-Müllers historiske kritik spiller for udformningen af Erslevs kildekritiske principper.

Paludan-Müllers kildeinddeling er funktionel i den forstand at den er rettet mod at vise, hvad der kan lægges til grund for videnskabelig bearbejdelse, og hvad der på forhånd må udskilles. Paludan-Müllers kildekritik er rettet mod og centreret om overleveringen; det forhold at man må skelne mellem selve begivenheden og beretningerne derom, og at der til grund for disse ligger en overlevering er fundamental for denne kritik.

Man kan sammenfatte forskellen mellem Erslevs og Paludan-Müllers kildekritik ved at sige, at Paludan-Müllers kritik er en *overleveringskritik*, medens den erslevske kritik, der udover at udsondre de primære dele af overleveringen behandler alle rester af den fortidige virkeligheden ud fra levnbetragtningen, er en *levnkritik*.

M.h.t. det kritiske gennembrud er det på denne baggrund vigtigt at slå fast, at der er *to led i udviklingen af kildekritikken*. Den paludan-

müllerske kildekritik er et system, der fortrinsvis er rettet mod at vurdere de historiske beretninger; *skellet mellem begivenheden og beretningen derom* er denne kritiks væsentligste innovation.

Den erslevske kritik har intentionelt et langt bredere sigte, idet den søger at værdsette et langt større materiale. Den betydeligste tilvækst heri er de historiske levn, primært det arkivaliske materiale, der har en langt mere central betydning end i den paludan-müllerske kritik. Den erslevske kritiks væsentligste innovation er opdagelsen af *de historiske levns særlige karakter* (eller i forhold til den funktionelle kildedefinition, som findes i »Historisk Teknik«, forskellen mellem beretnings- og levningsudnyttelse af materialet), der går uden om spørgsmålet om beretterens indvirkning på overleveringen og samtidighedsproblemet. Kilden er qua levning samtidig, hvis den ikke var samtidig, ville den ikke være levning af denne eller hin begivenhed, men derimod af en anden.

Det vigtigste punkt i Erslevs opfattelse af gennembruddet er, som også Tandrup gør opmærksom på, modstillingen af hans egen og Paludan-Müllers kildekritik.

Når Erslev, efter anmelderens mening med rette, kan betegne Paludan-Müllers kritik som genial eller personlig i modsætning til hans egen systematiske kritik, bundet dette i deres forskellige erkendelsesteoretiske positioner. Den afgørende forskel er, at der for resultaterne af Paludan-Müllers kritik ikke kan føres noget tvingende bevis, da de bygger på anvendelsen af en divinationsgave, der ser og påpeger det rette, netop uden at der kan føres noget bindende bevis derfor.

Der er som tidligere nævnt også et system i Paludan-Müllers kildekritik, men i og med at erkendelsen tilvejebringes på grundlag af divinationen, adskiller Paludan-Müllers kritik sig klart fra Erslevs. Erslevs kritik har netop en mere almenyldig karakter end Paludan-Müllers, idet der i overensstemmelse med Erslevs empiristiske erkendelsesposition skal føres bevis for hvert enkelt træk i rekonstruktionen af den fortidige virkelighed.

37. Ibid. 249, min kursivering.

De væsentligste forbehold, der må tages overfor Erslevs fremstilling skyldes den sammenhæng hvori han fremsætter sine synspunkter. Den modstilling af det tidligere slægtled med hans eget, som Erslev foretager i rektortalen, bevirker, at Erslev i højere grad end der er dækning for betoner ligheden mellem historikerne i hans eget slægtled.

Har den vurdering af Det kritiske Gennembrud, der er plæderet for i det foregående, sin rigtighed som anmelderen finder – uden at der dog har været mulighed for andet end at skitsere den til grund liggende argumentation – har det alvorlige følger for Tandrup's Erslev-billede, idet de fundamentale præmisser herfor falder bort.

8.

Det er som tidligere nævnt et hovedanliggende for forfatteren, at fremstille Erslev som nyidealist, og i denne forbindelse spiller udlægningen af »Historieskrivning« en særlig rolle.

Dette teoretiske skrift gøres ikke til genstand for en egentlig analyse; udlægningen af skriftet flettes ind i den stort anlagte fremstilling af det nyidealistiske teoriekompleks – værket's egentlige tyngdepunkt – som det fremtræder hos Dilthey, Rickert og Croce.

Erslev er, iflg. forfatteren, stærkt påvirket af den skepticisme og relativisme, der præger nyidealisterne i den krise i europæisk åndsliv, der sætter ind omkring århundredskiftet. Som alle nyidealister er Erslev optaget af problemet om hvilke værdier, der burde udvælges som grundlag for historieforskningen og historieskrivningen. Efter Tandrup's mening finder Erslev et værn mod relativismen, ikke som Rickert i menneskets transcendent erkendelsesstrukturer, men i udviklingsbegrebet.³⁸ Da alle store historikere er præget af den tid de lever i og de værdier der præger

den, bliver det udviklingen, der bliver bestemmende for udvælgelsen af værdier og normer, og ikke den enkelte historikers tilfældige sympatier.

Forfatteren mener tillige at Erslev afviser det empiristiske videnskabsbegreb, idet han med Dilthey skelner mellem natur- og åndsvidenskaber. Denne skelnen indebærer, at historikerne ikke behøver at søge historien tilnærmet til naturvidenskabernes metode. Medens naturvidenskabernes opgave er at etablere love, er det i modsætning hertil historiens opgave at forstå fortiden (tysk »verstehen«).³⁹

På denne baggrund benægter forfatteren at Erslev i sit skrift ser en modsætning mellem historieforskning og historieskrivning, idet Tandrup mener, at Erslevs overvejelser omfatter begge disse sider af den historiske virksomhed. Dette synspunkt foranlediger en stærk polemik fra forfatterens side mod Povl Bagge, der netop har kritiseret Erslev for i »historieskrivning« at sætte et skel mellem historieskrivning og -forskning. Tandrup mener i modsætning til Bagge, at der i det omfang Erslev foretager denne skelnen, er tale om et »polemisk skel«, uden at dette dog uddybes nærmere.⁴⁰

At Bagge, som Tandrup hævder, ikke har kendskab til den baggrund, hvorpå Erslevs synspunkter er udformet, har nok sin rigtighed – hvad Bagge iøvrigt ikke benægter – det forekommer imidlertid anmelderen, at denne baggrund heller ikke står Tandrup tilstrækkelig klart.

Forfatteren opfatter de tanker om historieskrivningen, der kommer til udtryk i »Historieskrivning«, som Erslevs originale bidrag til fagets teori, medens det i virkeligheden er en lang tradition for kunstnerisk fremstilling han her refererer til.⁴¹ Denne tradition, der opfatter den græske historiker Polybios som en af sine første repræsentanter, spiller en central rolle i det 19. århundrede i historismen. Den kunstneriske fremstilling er et integreret led i historikerens praksis hos

38. II p. 317.

39. II p. 302–03.

40. II p. 320–21.

41. II. p. 352.

Niebuhr, Ranke og Wachsmuth, såvel som den er det hos Paludan-Müller.

Den ved kritikken udvundne erkendelse skal, i overensstemmelse med organismetanken, fremstilles i sammenhæng i en levende og anskuelig skildring; idealet er at nå »Det historiske Kunstværk«. »I det virkelige Kunstværk fremstilles Stoffet i *organisk Forbindelse*, ikke blot i den indre Sammenhæng, som betinges af *Aarsag og Virkning*, endnu mindre saaledes som det fremlægges til Beskuelse sønderlemmet af *Kritikerens anatomiske Kniv*, eller som det ser ud naar det sammenpresses i *Krønikens* kronologiske Ramme. Kunstneren fremstiller Begivenhederne, som de ere *fremkomne* i Virkeligheden, og vogter sig vel for at forvirre Billedet ved Indblanding af fremmedartet, han fremstiller *Begivenhederne rensede fra det tilfældige og forstyrrende*, hvormed de altid ere beheftede i *Livet*, og ordnede efter de *herskende Retninger og ledende Personligheder*, saa at disses Betydning af sig selv træder frem for den tænkende Beskuer«. ⁴²

Forfatteren har utvivlsomt ret i sin påpegnings af Nietzsche, Rickert og Dilthey som inspirationskilder for Erslev – som det også vil fremgå af noterne til »Historieskrivning« – men Tandrupps fejlvurdering af positivismens betydning for Erslevs udvikling, som der tidligere er argumenteret for, medfører at den indflydelse den nyidealistske inspiration får på Erslev bliver overvurderet.

Erslev opgiver ikke det empiristiske standpunkt, der karakteriserer hans virksomhed i »grundforskerfasen«. De nye idealistske strømninger indgår i et modsætningsfyldt kompleks, hvor empirismen forbliver det dominerende element. Dette forhold kommer i »Historisk Teknik« til udtryk som en spænding mellem et materielt og et funktionelt kildebegreb, som vist af Karsten Thorborg. ⁴³

Der er således en spænding mellem elementer af to forskellige videnskabsteorier i den ældre Erslevs opfattelse:

– et empiristisk eller positivistisk element,

der opfatter erkendelsen som identisk med observation. Historikeren tillægges en udelukkende formidlende rolle i forskningsprocessen og selve erkendelsen må tilsvarende være en afspejling af den fortidige virkelighed. – et hermeneutisk element, der ser historikeren ikke kun som fejkilde, men også som kilde til forståelse. Denne historikers konstruktive rolle i forskningsprocessen bygger på hans livserfaring og verdensforståelse; han kan indleve sig i fortidens personligheder ud fra sine egne sjælelige erfaringer.

Det grundlæggende og dominerende element er stadig positivismen med naturvidenskaben som ideal. Det er således et fundamentalt krav til videnskaben, at den er bundet til virkeligheden. I »Historieskrivning« belyser Erslev dette forhold med et eksempel, idet han forestiller sig at det gælder om at dække en forhandling i Rigsdagen, hvor hver eneste tale findes gengivet med stenografisk nøjagtighed. Her vil historieskriverens måde at fremstille forhandlingen være, at fremhæve og gengive de vigtigste taler, indlæggen i debatten fra de politiske ledere og skyde taler af mindre betydende politikere til side. Dette er imidlertid at fjerne sig fra virkeligheden, fremhæver Erslev, idet historieskriveren ikke gengiver forhandlingerne, som de virkelig var. Denne vej kan den historiske videnskab ikke følge, da kravet om at lade sig binde til virkeligheden implicerer, at videnskabens opgave er at afspejle denne virkelighed. ⁴⁴

I relation til dette empiristisk-positivistiske ideal er Erslevs henvisninger til Heinrich Rickerts værk »Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung« bemærkelsesværdige. Erslev henviser således til Rickert m.h.t. en definition af hvad videnskab er og sætter denne overfor fremgangsmåden i historieskrivningen; det pågældende sted er der imidlertid hos Rickert tale om en karakteristik af naturvidenskabens metode, som Rickert netop mener er forskellig fra metoden i de historiske videnskaber eller kulturvidenska-

42. Paludan-Müller p. 119.

43. Karsten Thorborg »Arbejdsrapporter til historisk metode I-II«, Historisk Institut (v. Københavns Universitet) 1975–76.

44. Erslev »Historieskrivning« – trykt i Historiske Afhandlinger – p. 249.

berne. Erslev anvender imidlertid, klart i modsætning til Rickerts opfattelse, denne karakteristisk af naturvidenskaben som målestok for den historiske videnskab.⁴⁵ Det er i forlængelse af dette positivistisk-naturvidenskabelige ideal, at Erslev citerer Høffding: »Kunstneren søger overalt det individuelle, mens Forskeren søger det for de individuelle Fænomener fælles«.⁴⁶

Erslevs anvendelse af et andet Rickert-citat er ikke mindre modsætningsfyldt. Han vil vise at den kunstneriske – med Paludan-Müllers ord pragmatiske – skildring af fortiden ikke kan kaldes videnskab: »Historieskrivningen stræber at male Fortiden levende og anskueligt; men at afbilde Virkeligheden er ikke Videnskab (Rickert)«.⁴⁷ Det Rickert sigter til med »afbildning« er imidlertid ikke den levende og anskuelige skildring af fortiden, men derimod empirismens afspejlingsteori; netop det standpunkt Erslev står på og som er genstanden for Rickerts kritik.⁴⁸

Det er således ikke rimeligt at fremstille Erslev som nyidealist på linje med Rickert og Dilthey, sådan som Tandrup gør det. Erslevs grundkonceptioner er på afgørende punkter i modstrid med nyidealisterne; selv om især Rickert har stor betydning for udviklingen af den ældre Erslevs synspunkter (hvilket bl.a. indebærer en nyudgave af de kildekritiske lærersætninger) forbliver empirismen uantastet som videnskabeligt ideal.

9.

På denne baggrund tegner der sig et noget andet billede af »Historieskrivning« end det Tandrup gengiver.

Erslev refererer indledningsvis til den tyske metodestrid, d.v.s. den strid om historiens vi-

denskabelige fremgangsmåde, som udspandt sig i Tyskland i 1890'erne foranlediget af Karl Lamprechts »Deutsche Geschichte«. Dette vanskelige problem vil Erslev imidlertid ikke tage op, han vil i stedet søge at kaste et sidelys på historievidenskaben ved at gå lidt nærmere ind på historieskrivningen.⁴⁹

Historieskrivningen er kun sparsomt behandlet i de to centrale historiske metodeværker fra perioden, Ernst Bernheims »Lehrbuch der historischen Methode« og Ch.-V. Langlois' og Ch. Seignobos' »Introduction aux études historiques«. Dette skyldes at Bernheim og de to franskmænd er enige om, at historieskrivning og historisk videnskab falder fuldstændig sammen; historieskrivningen er ifølge denne opfattelse intet andet end historievidenskabens litterære fremstillingsform.⁵⁰

Denne opfattelse kan måske forekomme ganske naturlig, men den medfører, efter Erslevs mening, forskrækkende konsekvenser for historieskrivningen. Den medfører nemlig, at alt hvad der hidtil er blevet betragtet som historieskrivningens mesterværker må afvises som uvidenskabeligt. Langlois og Seignobos sammenfatter dette til, at historie indtil omkring 1850 er vedblevet at være en litterær genre – »une genre littéraire«.

Erslev er enig med metodikerne i, at hvis der skal være sammenfald mellem historieskrivning og historisk videnskab, så må konsekvenserne blive som de fremstiller det. Hovedsigtet med »Historieskrivning« er derfor at undersøge om der er dette sammenfald mellem historisk videnskab og historieskrivningen.⁵¹

På baggrund af en undersøgelse af hvordan historieskrivningen arbejder og virker må Erslev konkludere, at der med de påviste uligheder og forskelle mellem historieskriv-

45. Ibid. p. 239, jvf. Rickert »Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung«, Tübingen/Leipzig 1902, p. 388.

46. Ibid. p. 244.

47. Ibid. p. 259.

48. Rickert p. 245 ff.

49. Erslev »Historieskrivning« p. 223.

50. Ernst Bernheim »Lehrbuch der historischen Methode«, Leipzig 1889 og flere senere udgaver, Ch.-V. Langlois & Ch. Seignobos »Introduction aux études historiques« Paris 1898.

51. Erslev »Historieskrivning« p. 225.

ning og historisk videnskab ikke er tale om et fuldstændigt sammenfald, sådan som Bernheim og Langlois og Seignobos hævder. Der er derfor grund til at betone historieskrivningens selvstændighed.⁵²

»Historieskrivningen stræber at male Fortiden levende og anskueligt; men at afbilde Virkeligheden er ikke Videnskab (Rickert), og Historievidenskabens Maal er heller ikke at skildre, men at forstaa. Historieskrivningen vil især skildre det enkelte Individ og den enkelte Tildragelse, men det individuelle og 'einmalige', som Tyskerne kalder det med et saa slaaende Ord, gaar ikke saadan som Helhed ind i Videnskaben. Den historiske Videnskab maa som alle andre søge at forstaa alle de Fænomener, der falder inden for dens Omraade; Historieskrivningen kan saa lidt faa alt med, hvad vi veed om Fortiden, som den kan indskrænke sig til, hvad vi veed, og kan derfor heller ikke videnskabeligt bevise, hvad den udtaler. *Historieskrivningen maa for at naa sit Maal anvende kunstneriske Midler, som Videnskaben intet har at gøre med.* Historieskriveren vælger og vrager ud fra sit personlige Stade, og *Historieskrivningen faar derved et subjektivt Præg, der fjerner den fra Videnskaben.*«⁵³

Det teoretiske problem, Erslev tager op i »Historieskrivning«, er således den konflikt, der består mellem det grundlæggende empiristiske videnskabsbegreb og ønsket om at skabe en læselig fremstilling af fortidens historie. Det empiristiske videnskabsbegreb medfører, at alle sider af den fortidige virkelighed og alle enkeltheder deri er lige vigtige, idet den videnskabelige erkendelse består i en afspejling af fortiden; i en læselig fremstilling er det imidlertid umuligt at medtage alle disse forhold, og der må derfor foretages en udvælgelse.

Erslevs løsning på problemet består i et *principielt krav* til den historiske forskning om at fastholde det empiristiske videnskabsbegreb – uden at diskutere om, eller hvordan dette er praktisk muligt; og på den anden side

at fastslå, at det er *praktisk* umuligt for historieskrivningen at medtage alt og at der derfor må foretages en udvælgelse, der ikke kan begrundes videnskabeligt, men må bero på den enkelte historikers valg, skøn, opfattelse, forudsætninger etc. Historieskrivningen er derfor i modsætning til forskningen ikke af videnskabelig karakter.

Ud fra en nutidig betragtning kan det forekomme mærkeligt, at Erslev opstiller sådanne krav til den historiske fremstilling, at den bliver uforenelig med historieforskningen, men på den skitserede baggrund står det imidlertid klart at der ikke er tale om Erslevs egne originale krav til historieskrivningen, men om en tradition han refererer til. Erslevs intention med skriftet er nemlig, på den ene side at hævde historieforskningens videnskabelighed funderet i empirismen-positivismen; på den anden side vil Erslev fastholde historieskrivningen i den allerede kendte form, fordi den efter hans mening har en funktion som sådan, og denne funktion er netop som Tandrup fremhæver, at historieskrivningen gør nytte.⁵⁴

»Er det ugørligt at faa Historieskrivningen, saaledes som den faktisk er, ind under Videnskab, og umuligt at faa Historieskrivningen til at forandre sig, bliver der kun den Udvej tilbage ærligt og redeligt at erkende Forholdet, som det virkelig er, og indrømme, at der ved Siden af al Lighed og Slægtskab er en bestemt Modsætning mellem historisk Videnskab og Historieskrivning. Ene paa den Maade kan man bevare Historievidenskaben dens virkelige videnskabelige Karakter og modsat oprettholde Historieskrivningen i den Skikkelse, hvori den, som Ed. Meyer med rette har sagt, gennem to Aartusinder har tilfredsstillet Menneskene.«⁵⁵

I forhold til ovenstående forekommer det ikke rimeligt, at Tandrup afviser at der efter Erslevs mening skulle være en forskel mellem historisk videnskab og historieskrivning, ved at hævde at der kun er tale om et »polemisk skel« – uden at der gøres rede for hvem denne

52. Ibid. 258.

53. Ibid. 259, min kursivering.

54. II p. 215 f.

55. Erslev »Historieskrivning« p. 262.

polemik skulle være rettet imod. Når Tandrup benægter at Erslev ser dette skel, skyldes det at han ser Erslev som nyidealisme og dermed ikke kan eller vil anerkende, at det empiristiske videnskabsbegreb er grundlæggende for Erslevs opfattelse. Det er klart at forfatteren ud fra denne opfattelse må betragte Povl Bagges argumentation mod Erslevs empirisme, som en kamp mod vejrmøller, hvad der efter anmelderens mening altså ikke er tale om.⁵⁶

10.

Den nyidealistiske tolkning af »Historieskrivning« er, som tidligere nævnt, værkets omdrejningspunkt, idet denne tolkning har betydning for den måde hvorpå hele værket er anlagt. »Historieskrivning« anvendes således i vid udstrækning til at tolke Erslevs tidligere skrifter. Forfatteren tolker f.eks. den unge Erslevs indtryk fra Italiens-rejsen i 1880 ud fra citater fra det af den knap 60-årige professor og rektor ved universitetet forfattede skrift fra 1911.⁵⁷ Denne uheldige fremgangsmåde medfører at den ældre Erslevs synspunkter projiceres tilbage på hele forfatterskabet.

Det er forfatterens intention hele forfatterskabet igennem, at gennemspille spændingen mellem historieforskning og historieskrivning, mellem forstandslivet og følelseslivet, mellem rationalitet og mystik i Erslevs opfattelse og personlighed. Dette illustreres med det litterære billede om raven, fra Meir Aron Goldschmidts bog af samme navn, hvorfra forfatteren har hentet værkets titel.⁵⁸

Denne spænding mellem forskeren og historieskriveren, mellem »dag- og natsiden« som spilles igennem i værket, bliver gjort til et invariant træk ved Erslevs personlighed, idet spændingen hævdes at være latent ikke alene i Erslev, men i alle mennesker – eller ihvertfald i »alle gode historikere«.⁵⁹ I stedet for at se

den spænding der hersker i 1911-komplekset som et resultat af Erslevs (og hele historio-grafiens) udvikling, får Tandrup Erslev-bil-lede herved et statisk præg, der yderligere for-stærkes af tilbageprojiceringen af den ældre Erslevs synspunkter på hele forfatterskabet.

Det er i god overensstemmelse med denne statiske opfattelse af Erslevs personlighed, at Tandrup læser alle ytringer fra hans side på samme måde, hvad enten det er den unge kandidat, der udvikler sine fremtidsplaner og visioner overfor en studiekammerat i et brev, eller den knap 60-årige professor, der som rektor fremsætter sin opfattelse af historieskrivningens opgaver i universitetets officielle festskrift. Forfatteren tager kun i ringe udstrækning hensyn til den relevante tilbli-velsessituation.

I forhold til brevene til J. A. Fridericia fra udlandsrejsen i 1880, som Tandrup lægger stor vægt på, var der nok grund til at anlægge det kildekritiske forbehold, at forholdet mellem Erslev og Fridericia ikke på dette tids-punkt var så nært som det senere blev (de er stadig De's i brevene). Ligeledes er Erslev her klart den yngre mere uerfarne historiker, idet Fridericia allerede disputerede i 1876, mens Erslev endnu ikke havde præsteret sine første videnskabelige arbejder (disputatsen og ud-gaven af Frederik d. I.s danske registranter var netop under færdiggørelse på dette tids-punkt). Det virker som om Erslev søger at hævde sig lidt eller gøre sig lige med den lidt ældre Fridericia. Det er måske derfor ikke fejlagtigt, at se en vis ungdommelig fremfusen bestemt af dette forhold i brevene.⁶⁰

11.

De ovenfor påpegede svagheder i værket må ses som et resultat af Tandrup's teoretiske grundlag og metode, som jeg herefter skal søge at karakterisere.

56. II p. 305 f og p. 310–12.

57. Jvf. I p. 231–35.

58. I p. 67 ff.

59. I p. 15.

60. Jvf. I p. 188 & p. 206.

I et historiografisk værk kan man lægge vægten flere steder:

1. på personen, personlighedens udvikling, karakter, følelsesliv m.v.
2. på hans videnskabelige udvikling, metodisk-teoretiske opfattelse, og endelig
3. som Tandrup mene, at der er identitet mellem de to synspunkter, idet 1 er det fundamentale, medens 2 er afledet, begrundet i 1.

I stedet for en analyse af Erslevs videnskabelige produktion får vi ham indplaceret i et portrætgalleri (forfatterens eget udtryk) i forholdet til andre personer, hvor forfatteren lægger stor vægt på at portrættere personerne psykologisk. Tandrup's behandling af stoffet bliver herved stærkt personificerende, idet han reducerer de forskellige teoretiske synsmåder til personlige egenskaber hos de respektive historikere.

Dette er i god overensstemmelse med Tandrup's teoretiske grundlag: den subjektive idealisme eller eksistentialismen, hvor der netop lægges overvældende vægt på forskerens personlighed, følelser o.s.v., som et grundvilkår for forskningen. Der er en stærk tendens til at bedømme de forskellige historikeres synspunkter ret abstrakt, i forhold til om de er i overensstemmelse med disse synspunkter.

Synspunktet medfører, at forfatteren enten ikke vil eller ikke kan forstå positivismen som videnskabsteoretisk fundament for forskningen. Positivismen ses udelukkende som en forstødelse og undertrykkelse af jeg'et, der skyldes forskerens angst for sine egne følelser og drømme. Den klassiske positivisme, der her i virkeligheden er tale om, bliver nærmest identificeret med den logiske empirisme, der var dominerende i 1950'erne og 60'erne.

Et slående eksempel på dette forhold er forfatterens sammenligning mellem Erslev og Steenstrup, hvor Tandrup ikke er i stand til at indleve sig i Erslevs position, medens han viser langt større forståelse for Steenstrup's

synspunkter. Forfatteren vil ikke anerkende forskellen mellem Erslevs og Steenstrup's synspunkter som en forskel i erkendelsesposition. Han ser det som resultat af en personlig mangel hos Erslev. Steenstrup's idealisme gøres således til et *positivt* resultat af hans alsidighed og åndfuldhed, mens Erslevs mere knappe og koncise empirisme (levnbetragtningen) – der vel at mærke overvinder nogle af de svagheder, der er i romantikkens historieforskning – er et *negativt* resultat af hans mangel på psykologisk indsigt, åndfuldhed og indlevelse i fortiden.⁶¹

For Erslev er det imidlertid ikke et spørgsmål om at have indlevelsesøve. Som en hel generation af videnskabsmænd i Vesteuropa på dette tidspunkt kan Erslev ikke acceptere indlevelsen som grundlag for erkendelsen. I de kritiske afhandlinger, bl.a. i »Det stockholmske Blodbad« som det er vist, afviser han netop denne fremgangsmåde.

I forbindelse med denne holdning til positivismen er det bemærkelsesværdigt, at der i det ellers omfattende persongalleri, som Tandrup søger at placere Erslev i, mangler én efter anmelderens mening vigtig person, nemlig Harald Høffding. Høffding, der var professor i filosofi ved universitetet, er vigtig af flere grunde. For det første er han ligesom Georg Brandes banebryder for positivismen med et omfattende internationalt forfatterskab – hvad der i sig selv er bemærkelsesværdigt for en dansk videnskabsmand, og i modsætning til Brandes fastholdt Høffding livet igennem positivismens principper.

For det andet havde Høffding et langt nærmere personligt forhold til Erslev end Brandes, hvad der bl.a. fremgår af Erslevs brevveksling med Høffding. I sin ungdom fulgte Erslev således Høffdings forelæsninger, senere konsulterede han Høffding som sagkyndig m.h.t. filosofiske problemer; f.eks. udbad Erslev sig hans mening om fremstillingen af Thomas Aquinas filosofi i Erslevs »Oversigt over Middelalderens Historie«, ligesom han i 1907, da Erslev søgte at orientere sig i de nye filosofiske strømninger, sendte ham en

61. II p. 100.

kritik af Rickerts synspunkter, skrevet til »Göttingischer gelehrte Anzeigen«. ⁶²

Det er endelig værd at bemærke, at Høffding ikke passer ind i den psykologiske model, hvori Tandrup søger at anbringe Erslev; han ses således som afhængig af de to forbilleder: faderen, Jacob Erslev, og Georg Brandes. ⁶³ Forholdet til Høffding var nemlig udpræget kollegialt. På trods af aldersforskellen på knap 10 år udnævntes de næsten samtidig til professorer, begge var medlemmer af den radikale vælgerforening og tæt på at blive afskediget under forfatningskampen som følge af dette politiske engagement.

Den psykologiske interpretation af de forskellige personer spiller en vigtig rolle i værket, og denne psykologiseren foregår i forbindelse med det stillistiske virkemiddel mestendels at benævne de omhandlede personer ved deres fornavne; derved antydes imidlertid en større intimitet med personerne end der efter anmelderens mening er dækning for. Kan materialet bære de meget vidtgående slutninger, der drages på grundlag heraf? – De mange »vist nok«, »sikkert« og »utvivlsomt« i disse afsnit synes at vidne om at dette ikke er tilfældet.

Et eksempel herpå er skildringen af Erslevs skole- og studentertid. Her foregår den psykologiske analyse mestendels per vikar, idet der ikke foreligger noget materiale til denne periode fra Erslevs side, men derimod en hel del fra Marcus Rubin, bl.a. hans erindringer. ⁶⁴

12.

Tandrups fortolkning af Erslevs liv og forfatterskab foregår gennem to »medier«:

1. et felt af påvirkninger fra forskellige personer på Erslev – portrætgalleriet.
2. forfatterens egen personlighed, erfaringer, følelsesliv m.v.

M.h.t. den første betragtning – at Tandrup tolker og forklarer Erslevs udvikling i grundforskerfasen ud fra hans forhold til forskellige personer, der har påvirket ham – finder anmelderen at denne type forklaringer er for tilfældige og subjektive. Kan man med sikkerhed sige, at netop denne person har påvirket Erslev i en bestemt retning, eller er det snarere et helt teoretisk kompleks, et teoretisk-filosofisk kompleks, som personen er repræsentant for, der har haft betydning for Erslevs udvikling. Giver det eksempelvis mening, at hævde – som Tandrup gør – at det er Julius Lange, der har påvirket Erslev m.h.t. at opfatte historieskrivningen som kunst, når man kan pege på hele den århundredlange tradition for pragmatisk eller kunstnerisk fremstilling repræsenteret ved Paludan-Müller, Ranke, Humboldt m.fl.?

Den stærke betoing af forfatterens eget jeg, hans personlighed og følelser, fører i værket til en indsnævring af de drivkræfter for Erslevs virksomhed, som forfatteren søger. »Følelseslivet« opfattes af Tandrup som noget privat, mens Erslev selv i »Historieskrivning« forstår noget langt bredere hermed. Når han f.eks. anfører Heinrich von Treitschke som et eksempel på følelseslivets betydning for historieskrivningen, er de følelser der tales om således nationalfølelse, medens Tandrup overvejende søger Erslevs bevæggrunde og forklaringer i hans »indre udvikling«. ⁶⁵

Når forfatteren efterlyser engagement i Erslevs tidlige historieskrivning, menes der derfor engagement i personskildring; dette finder han ikke er til stede i »Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse«; og dette er også korrekt. Erslev finder det p.g.a. det sparsomme materiale ikke muligt at udtale sig om Dr. Margrethes person, men alligevel er der tale om engagement fra Erslevs side i dette værk, og det er engagement i et opgør med nationalliberalismens chauvinisme og skandinavisme.

Værket er i det hele taget præget af en

62. Brev fra Harald Høffding til Erslev 25/10 1907, Erslevs breve Det kgl. Bibliotek.

63. I p. 255.

64. I p. 81 ff.

65. Jvf. Tandrup's egen reference til Erslevs opfattelse af Treitschke II p. 181 note 5a.

grundlæggende skævhed, idet det i første række er Erslevs historieskrivning, især hans personskildring, der interesserer forfatteren; og det er i forhold til den eventuelle relevans herfor, at den øvrige produktion vurderes. Indholdet i den forskning der, efter forfatterens mening, var så skadelig for Erslevs indre udvikling, er kun behandlet yderst overfladisk af Tandrup. Vi får således ikke spillet spændingen mellem forskningen og historieskrivningen igennem i dens virkelige indhold. Hovedvægten er til stadighed på historieskrivningen, medens forskningens skadelige indflydelse på følelseslivet blot nævnes.

Den prætentiose rolle forfatteren placerer sig selv i medfører at læseren bringes i tvivl om hvad, der egentlig er værket objekt: Er det Erslev og 1880'erne og -90'erne, eller er det forfatteren selv og hans samtid? – uomtvisteligt er det ihvertfald, at den meget personlige skrivemåde, der ligger til grund for værket, fører en række anakronismer med sig.

Det er således oplagt, at Tandrups kritik af de resultater undervisningsreformen i 1883 førte med sig, snarere er en polemik mod den metodeundervisning, der i 1950'erne og 60'erne var domineret af nypositivismen eller den logiske empirisme. Tandrups kritik ser helt bort fra det faktum, at undervisningsreformen i 1883, som Erslev deltog i gennemførelsen af, betød en klar ændring fra en almindelig humanistisk uddannelse, hvoraf historie kun var en lille del, til mere videnskabeligt orienterede enkeltfagsuddannelser, som det kendes i dag med hoved- og bifagsstudier.⁶⁶

13.

Afslutningsvis må det siges, at det er med rette at Tandrup har villet gøre op med myten om Erslev som forstandskold og fantasiløs, men denne bestræbelse har på den anden side ført forfatteren til at vende dette forhold på hovedet. I forhold til den traditionelle opfattelse tages ethvert udsagn, der viser Erslev

som et menneske der oplever, føler eller be-
gejstres – som ethvert menneske vel kan –
som et tegn på splittelsen mellem historieforskeren og historieskriveren i Erslev.⁶⁷ D.v.s. at Tandrup faktisk p.g.a. sin opfattelse af positivismen som en fornægtelse af jeg'et, fastholder myten for historieforskningens vedkommende, men i modsætning hertil også betoner Erslevs historieskrivning, der som følge af det kunstneriske sigte, der ligger heri, må være baseret på følelser.

Tandrup erstatter således myten om det kølige forstandsmenneske med en ny tese om den sjæleligt forkvaklede stræber, der efter et forgæves forsøg på at tage kampen op mod den selvskabte myte, til slut bliver et offer for den følelsesmæssige afstumpning og stræbet. Erslev ofrede »den indre udvikling« for karrieren og måtte bøde herfor.

Med den fremtrædende rolle forfatteren har placeret sig selv i, i værket, forekommer det at hans personlige erfaringer, og det vil bl.a. sige den udvikling der har præget det akademiske miljø i 60'erne og 70'erne, har været bedst egnet til at kaste lys over den krise i europæisk åndsliv, der indtræder umiddelbart før første verdenskrig, og de nyidealistiske strømninger, der dukker op i kølvandet på krisen. Denne personlige interpretation har derimod givet sig uheldige udslag i relation til andre forhold; ikke mindst har forfatterens eksistentielistisk prægede reaktion mod den logiske empirisme medført en total afvisning af positivismen, der blokerer for en forståelse af Erslevs udvikling, især i grundforskerfasen.

Så vist som at tosser i følge et gammelt ordsprog har deres egen logik, har også hver tidsalder sit tankesæt, sine idéstrukturer, og det må være historikerens opgave at af-dække dette tankesæt, denne »logik«. Eksempelvis er det ikke muligt at foretage en meningsfyldt tolkning af de middelalderlige helgen-vitae uden kendskab til det augustinske verdensbillede og den augustinske filosofi. I denne sammenhæng betyder det, at opgaven må være at sætte sig ind i den tankegang, der

66. II p. 58 ff.

67. Jvf. I p. 229.

Bent Egea Kristensen

ligger bag Erslevs kritiske virksomhed, og den hermed forbundne udvikling af hans metodisk-kritiske kompleks.

Det forekommer i denne forbindelse, at Tandrup (subjektive) metode i høj grad

har set bort fra den grundlæggende hermeneutiske betragtning, at man forstår fortiden ved at udvide sin egen forståelseshorisont – og ikke kun ved at forstå sig selv!

Bibliografisk vejviser over kortsamlinger i Danmark

Af Bjørn Westerbeek Dahl

I disse år kan man spore en større og større interesse for at anvende landkort i den lokalhistoriske forskning, og i takt hermed stiger naturligt ønsket om at få et hjælpemiddel i hænde, der kan lede forskeren på vej i en søgning af denne specielle kildegruppe.¹

Den seneste oversigt over kortsamlinger i Danmark stammer helt tilbage fra 1927, hvor Otto Smidt skrev en artikel om emnet til nærværende tidsskrift *En Oversigt over de topografiske Kort- og Billedsamlinger, Fortid og Nutid 1926/27. København 1926-27, s. 227-243*. I mange år har denne artikel været forældet, da der siden 1927 dels er blevet grundlagt en del nye kortsamlinger og dels er blevet udarbejdet nye registraturer over de enkelte samlingers indhold. Otto Smidt beskrev endvidere kun de vigtigste større samlinger.

Det er formålet med denne artikel at give den kortinteresserede en oversigt over eksisterende kortsamlinger og deres indhold ved at beskrive deres kataloger, kartoteker og andre indgange til materialet. For at lette forståelsen af problemerne er det nødvendigt at give en oversigt over korttyper og registreringsformer og et kortfattet rids af kortsamlingernes hidtidige samarbejde, der især har koncentreret sig om udarbejdelsen af en registrant over danske landkort.

Det var tanken om en central kortsamling, omfattende de vigtigste danske kort, der i 1902 fik overbibliotekar H. O. Lange til at oprette en kortsamling på landets nationalbibliotek, Det kongelige Bibliotek. I de følgende år arbejdede han utrætteligt på at styrke den nyoprettede afdeling ved at indlemme forskellige mindre samlinger. Og det lykkedes

da også at supplere bibliotekets fornemme bestand af ældre kort med betydelige samlinger. H. O. Langes kongstanke om én central kortsamling blev i 1927 imødegået af Otto Smidt i den ovennævnte artikel: Han mente, at det af mange bl.a. praktiske grunde var umuligt at arbejde på en centralisering af kortsamlingerne: Hellere måtte man grundlægge en centralregistratur, hvor forskeren kunne søge oplysninger om, hvor kortene befandt sig.

Otto Smidts tanker blev fulgt op af Vilh. Lorenzen, der i 1936 fik en bevilling til at foretage en registrering af kort over landets købstæder og – som noget helt nyt – supplere sin registrering med fotografiske gengivelser af kortene. Vilh. Lorenzens materiale ligger i dag i Dansk Byplanlaboratorium.

Det er betegnende, at dette første forsøg på en totalregistrering af kort over nogle udvalgte områder ikke blev støttet økonomisk af nogen kortsamling, men udelukkende skyldtes den kortinteresserede Vilh. Lorenzen, der fik Den danske Købstadsforening med på sin plan.

Men mon ikke tiden er løbet fra både H. O. Langes forestillinger om én central kortsamling og Otto Smidts og Vilh. Lorenzens ideer om en central registratur? Siden 1927 er den danske forskning blevet betydeligt decentraliseret: Flere og flere forsker – ikke mindst i lokalhistorie. En centralregistratur vil hindre betydelige grupper i at udnytte materialet direkte. Placeret som foreslået i København vil den yderligere hæmme ikke-københavnernes adgang til materialet, hvilket er meget alvorligt, da mellem 80% og 90% af alle kort ligger i de københavnske samlinger.

Bjørn Westerbeek Dahl, f. 1952, exam. art. (historie) 1974, bibliotekar 1978, bibliotekar v. Den kgl. Kobberstiksamling 1980.

1. For opfordring til at udarbejde denne vejviser og for at have gennemlæst manuskriptet vil jeg takke professor Peter Bredsdorff; arkivar Thelma Jexlev, Rigsarkivet; arkivar Jørgen Nybo Rasmussen, Rigsarkivet; koordinator ved »Projekt Middelalderbyen« Ole Schiørring og arkivsekretær Henrik Stissing Jensen, Rigsarkivet.

I Norge er man for tiden i gang med publiceringen af en række tværinstitutionelle kortregistrarer, og det er netop den vej man bør gå også her i landet: Dog bør man foretage en nyregistrering af materialet – og ikke som i Norge blot kompilere vidtforskellige registreringer.

De danske kortsamlinger er meget forskelligartede i administrativ og historisk henseende: Der findes kort i arkiver, biblioteker, museer, offentlige styrelser og i privat eje. Det er et forhold, der naturligvis har ført til store forskelle også i organiseringen af kortmaterialet: I Rigsarkivet er de fleste af de registrerede kort ordnet efter proveniensprincippet, det vil i mange tilfælde sige den afleverende institution (den sekundære proveniens); i Hærens Arkiv er kortene ordnet tematisk; og i Kortsamlingen på Det kongelige Bibliotek ligger de efter det topografiske indhold.

Det skyldes ikke mindst forskelle i selve kortmaterialet: Man kan opdele kort i tre typer efter den anvendte teknik og efter udgivelsesformen:

1. Håndtegnede kort.
2. Trykte kort, der er udgivet som en selvstændig enhed.
3. Trykte kort, der indgår som en illustration til en textmæssig behandling af et emne.

De håndtegnede kort vil i de fleste tilfælde have en administrativ proveniens. Formålet kan have været anlægget af en landevej, en havn, en militær befæstning, en jernbane eller en kanal. Det kan i specielle tilfælde være et kort over et større afgrænset område (f.ex. en landsby eller et sogn), opmålt med henblik på en omfordeling af jorden (udskiftningskort) eller en fastsættelse af skatte- eller ejendomsforhold (matrikelkort). I mange tilfælde vil disse håndtegnede kort være udskilt fra de sagsakter, hvortil de hører, enten fordi kortenes format har været et andet end aktstykkernes eller fordi kortene senere har været brugt i en anden sammenhæng. Det kan være forbundet med store vanskeligheder at finde proveniensen for disse »løse« kort.

De trykte kort, der er udgivet selvstændigt – undertiden samlet i atlas – vil hyppigt være

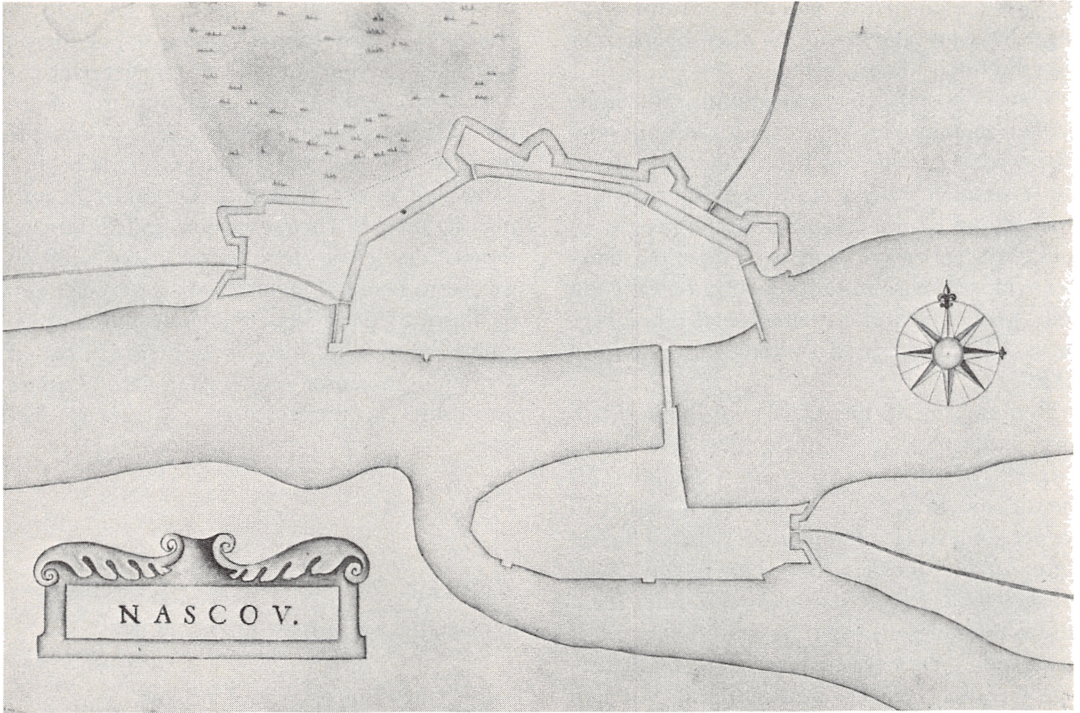
udarbejdet for at få en kartografisk korrekt beskrivelse af landets overflade til offentlige eller private formål f.ex. det helt basale »at kunne finde vej« fra ét sted til ét andet. I Danmark er de ældste publicerede kort af denne type udgivet i sidste halvdel af 1700tallet af Videnskabernes Selskab. På dette tidspunkt skabte en ny opmålingsteknik, triangulationen, det faglige grundlag for en national kortlægning. Ganske vist havde triangulation været kendt fra oldtiden, men i første halvdel af 1700-tallet blev den væsentligt forbedret af franske kartografer. I 1842/43 blev Videnskabernes Selskabs kortproduktion overdraget den militære Generalstab, hvis topografiske afdeling i 1928 indgik i Geodætisk Institut. Der er således en lang linie i den kartografiske produktion af denne type kort her i Danmark.

Den anden type trykte kort blev udarbejdet for at illustrere bøger eller tidsskriftartikler, hvor teksten i forhold til hele publikationen udgør hovedindholdet. Disse kort, der især bliver talrige efter den litografiske tekniks gennembrud omkring 1840, bygger ofte på den nationale kortlægning og har derfor sekundær kildeværdi.

Denne inddeling af kortmaterialet er delvis bestemmende for lokaliseringen i de mange kortsamlinger:

De håndtegnede kort, der blev udarbejdet i administrationen, vil man således kunne forvente at finde i arkiverne – på grund af enevældens centralstyre hyppigst i Rigsarkivet. Kort, der er trykt i publikationssammenhæng, vil naturligt kunne lokaliseres til de biblioteker, der opbevarer de pågældende titler, mens de selvstændigt trykte kort hyppigt vil være spredt i et så stort tal, at de findes i alle arter af institutioner, hvor der har været brug og interesse for disse kort.

Da landkort falder uden for hvad man normalt opfatter som traditionelt biblioteks- og arkivmateriale, er der gennem tiderne sket mere eller mindre tilfældige afleveringer og en del omflytninger, således at denne lokalisering efter typer kun kan betragtes som en grov tommelfingerregel. På en ellers velorganiseret institution som Det kongelige Bibliotek vil man f.ex. kunne finde trykte kort i Hånd-

Christoph Heers tegning af Nakskov fra begyndelsen af 1660'erne. Som andre af de kort, der fandtes i Frederik 3.s samlinger, opbevares også dette i Håndskriftafdelingen på Det kongelige Bibliotek (Gl. kgl. Saml. 716-2, »Monumentum«). Original: ca. 1:6.880; 313 × 202. Kortet er registreret i Gigas.

skriftafdelingen, håndtegnede kort med klar administrativ proveniens i Kortsamlingen og de fleste af bibliotekets trykte kort, udgivet i publikationssammenhæng, findes ikke i bibliotekets særafdeling for kort, men i dets danske og udenlandske bogafdelinger.

Den, der søger efter landkort over et bestemt område, bør derfor ikke undlade at kontakte de vigtigste landsdækkende kortsamlinger. Det viser sig nemlig ikke helt sjældent, at de interessanteste kort findes de mest overraskende steder. Den kortinteresserede kan til en vis grad selv hjælpe sig på vej i søgningen af kort ved at gennemse de trykte registraturer over de enkelte samlingers indhold. I samlingerne kan man ofte også selv få lov til at kikke i kartoteker og andre utrykte registranter.

Ligesom historikeren skelner mellem benyttelsen af en kilde som beretning og som levning, således vil man også i registreringen af kortmateriale have sondret mellem ind-

gange på kortets indhold og på kortets ydre. En almindelig systematisk ordning efter kortets indhold vil altså svare til beretningsaspektet, mens en alfabetisk navneindgang vil åbne for kortets brug som levning.

Registraturernes systematik vil være af afgørende betydning for lokalhistorikeren, da en ikke-topografisk ordning kan lægge svære hindringer i vejen for udnyttelsen af materialet. De fleste indgange til kortsamlinger vil dog være topografiske. Ordningsprincipperne kan følge to retninger: En alfabetisk og en hierarkisk.

Den alfabetisk ordnede indgang kan igen inddeles i to typer: En ordning efter stikord og en ordning efter et i forvejen fastlagt vokabularium af emneord. Stikordsordningen vil normalt følge kortets titel som det umiddelbart fremgår. Det betyder, at kort over samme lokalitet bliver spredt i alfabetiseringen, afhængig af titlen. Ved emneordsordningen vil man have fastlagt bestemte retningslinier

for brugen af stikord. Desuden vil man hyppigst have en nøje definition af emneordernes betydning og afgrænsning.

Uanset kortets mere eller mindre tilfældige titel vil man således kunne finde det under det emneord, man engang har valgt. Den alvorligste mangel i begge ordningsprincipper er nok den totale mangel på sammenhæng mellem kort, der dækker større, og kort, der dækker mindre udsnit af samme område. Ofte må man gennemse store mængder af ikke-brugbare oplysninger med et betydeligt tidsspild til følge.

Benyttelsen af hierarkiske ordninger kan løse de fleste af disse problemer. Der findes forskellige udformninger, der spænder fra simple opdelinger i en, to eller tre niveauer til meget komplicerede inddelinger i op til ti eller flere. Et hierarkisk system kan bygge på en allerede eksisterende inddeling af landet (f.ex. Trap-inddelingen) eller på selvstændigt udarbejdede systemer, afpasset til kortenes særlige forhold. I en specialsystematik vil man ofte anvende en bogstav- eller en talnotation, der entydigt identificerer et bestemt område. På Det kongelige Bibliotek, hvor man er nået længst i udviklingen af en sådan systematik, bruges en talnotation, der også tænkes anvendt i Rigsarkivets Kort- og Tegningssamling.

I nogle samlinger er der skabt mulighed for at søge efter kortets ikke-geografiske emne eller tema. I Hærens Arkiv (nu en del af Rigsarkivet, men med en selvstændig kortsamling) bruges denne indgang som primær ordning, mens det ofte ses som sekundært princip i andre samlinger.

Emnerne kan naturligvis inddeles efter stikord, emneord og ordnes i hierarkiske systemer ligesom den geografiske indgang.

Det vil ikke alene være kortets indhold, der kan være genstand for en søgning, men også kortets ydre kan være af interesse: De personer eller institutioner, der har haft ansvaret for kortets tegning, trykning eller udgivelse vil det være vigtigt at kunne genfinde via et navneregister, ikke mindst når man arbejder med ophavsbestemmelse af et anonymt kort. En indgang, der også hænger direkte sammen

med kortets ophavssituation er en ordning efter kortets proveniens: At denne i og for sig kan være af interesse må være hævet over enhver tvivl, men når den ikke suppleres af andre indgange, bliver den vanskelig at arbejde med. Af interesse for en snæver kreds er indgange på andre formalia: Udførelse, vandmærker, papir, kartoucher og andre illustrationer, der er kortets topografiske indhold uvedkommende. I en ophavsbestemmelse kan de fleste af disse tilsyneladende uvæsentlige emner pludseligt blive helt centrale og en gennemorganiseret registrering kunne spare fremtidige kortinteresserede for meget besvær.

Vejviser

Nationalbibliografiske hjælpemidler.

1) Selvstændigt udgivne landkort.

Af trykte landkort kan man kun forvente at finde den gruppe kort, der er udgivet selvstændigt i nationalbibliografien i lighed med andet bogligt materiale.

Mens samlinger af kort – altså atlas – stort set alle er blevet optaget i fortegnelserne, så stiller sagen sig helt anderledes med de selvstændigt udgivne løslblade:

a. Tiden indtil 1840.

Hovedbibliografien er »Bibliotheca Danica«, der tilstræber fuldstændighed i en sådan grad, at endog et enkelt håndtegnet kort med typetryk er kommet med. Kortmaterialet kan lettest findes via sagregistret i bind 5.

b. Tiden 1841–1971.

I modsætning til »Bibliotheca Danica« står »Dansk Bogfortegnelse«, hvor kort først er kommet med i det bind, der dækker årene 1881–1892. Det gælder for alle bibliografiens dele op til 1971, at dækningsgraden er utroligt lav og den bibliografiske standard så ringe, at det kan være umuligt at identificere de registrerede kort. Ikke engang statens officielle kortudgivelser har fundet vej til bibliografien.

Kort over Næstved 1822, tegnet af S. T. Thorbrøgger med det formål at fastlægge konsumtionslinien omkring byen. Originalen er bilagt sagsakterne i Rigsarkivet (Generaltoldkammeret. Akter ang. Konsumtionslinierne 1807–1841). Original: ca. 1:2.500; 468 × 349. Kortet er ikke registreret i Rigsarkivet.

De kort, der dog er medtaget, kan findes i den systematiske del:

1881–1892: »Kort«.

1893–1914: »XVI. 4. b. Kort«.

1915–1971: »40.1«.

c. Fra 1972.

Fra 1972 udskiltes kort fra bogfortegnelse almindelige opstilling og samledes til »Dansk Kortfortegnelse«.

Denne bibliografi er et katalog over den modtagne pligtaflevering i Kortsamlingen på Det kongelige Bibliotek og er beskrevet nedenfor.

Der findes dog andre bibliografier, der kan supplere den ringe nationalbibliografi:

Den vigtigste er bibliografien i det ansete

tyske tidsskrift »Petermanns Mittheilungen«, Mittheilungen aus Iustus Perthes geographische Anstalt. 1857 ff. Gotha 1857 ff. (Udgivet indtil 2. verdenskrig under skiftende navne).

Størst interesse har den naturligvis for perioden før 1881, hvor den dækker et veritabelt hul i nationalbibliografien, men den kan også konsulteres med udbytte efter dette år. Både i beskrivelse og i dækningsgrad står den højt over »Dansk Bogfortegnelse«.

Af mindre betydning har de udenlandske bibliotekskataloger: »The British Museum catalogue of printed maps charts and plans. Photolithographic edition complete to 1964«. Vol. 1–15. London 1967.

En del af det danske materiale heri er registreret i Helle B. Jørgensen: Fortegnelse over kort over Danmark eller dele deraf i British

Library indtil 1964. En bibliografi udarbejdet i British Library Map-room & Det kongelige Bibliotek. København 1976 (utrykt speciale fra Danmarks Biblioteksskole 1976).

Tilsvarende findes et amerikansk bibliotekskatalog: »The New York public Library. Dictionary Catalog of The map Division«. Vol. 1–10. Boston 1971.

2) Kort, trykt i publikationssammenhæng. De landkort, som kan findes via nationalbibliografien, er altså udelukkende selvstændigt trykte kort. For kort, der er udgivet i publikationssammenhæng, er problemerne endnu større, da disse kort kun undtagelsesvis er blevet medtaget i beskrivelsen af den bibliografiske enhed, hvortil de hører. Om en selvstændig indgang på disse kort er der altså ikke tale, og oftest må man gennemblade hele bibliografier for kun at få et magert udbytte: I »Bibliotheca Danica« og »Dansk Bogfortegnelse« optages sædvanligvis kun oplysninger om kort, hvor det på titelbladet fremgår, at publikationen er udstyret med f.ex. »et farvetrykt, lithographeret« eller »kobberstukket kort«.

I Det kongelige Biblioteks systematiske kataloger for Danske Afdelings ældre samling (før 1960) er en lignende fremgangsmåde fulgt, men da hverken nationalbibliografien eller disse kataloger er ført konsekvent eller er fuldstændige, kan man ved en gennemgang af begge bibliografier opnå en temmelig høj dækningsgrad. En del lokalbibliografier (og andre fagbibliografier) har en mere udtømmende beskrivelse af de medtagne publikationer og indeholder derfor ofte oplysninger om kort, som ikke findes andre steder. Her kan man iøvrigt også finde en del selvstændigt udgivne landkort.

En anden vej til genfindning af disse kort vil være at undersøge det materiale, der ligger i løbsblad i kortsamlingerne på landets to pligt-afleveringsbiblioteker, Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket i Århus. Begge steder findes en del kort, der oprindeligt har hørt til en publikation eller som er blevet afleveret selvstændigt fra bogtrykkerne. Men her støder man til gengæld på det problem, at kun et fåtal af disse kort er proveniensbestemt.

Ingen af disse indgange giver en oversigt over alle de landkort, der er udgivet i publikationssammenhæng: Dertil kræves faktisk en gennemgang af hele den danske litteratur og en del af den udenlandske – unægteligt en noget omfattende søgeproces!

3) Håndtegnede kort.

Selvom en registrering af håndtegnede kort er en national opgave, ligger en sådan registrering uden for den egentlige nationalbibliografis rammer. Som omtalt i indledningen vil de fleste håndtegnede kort være af administrativ proveniens og derfor stadig i et vist omfang befinde sig i arkiverne.

Desværre er kun et begrænset antal af de administrative kort registreret og udskilt fra arkivpakkerne, og en søgning i arkivalierne selv er overordentligt omfattende. For så vidt som man overhovedet kan give retningslinier for søgning af disse kort, kan man henvise interesserede til selv at forsøge at pejle sig frem til arkivalierne for den forvaltning, som måske kunne have udarbejdet et landkort, der kunne have interesse. Men allerede dét kræver, at man ved, at der findes noget materiale; og ovenikøbet kan kortene være brugt i andre sammenhænge end til den, de oprindeligt blev tegnet.

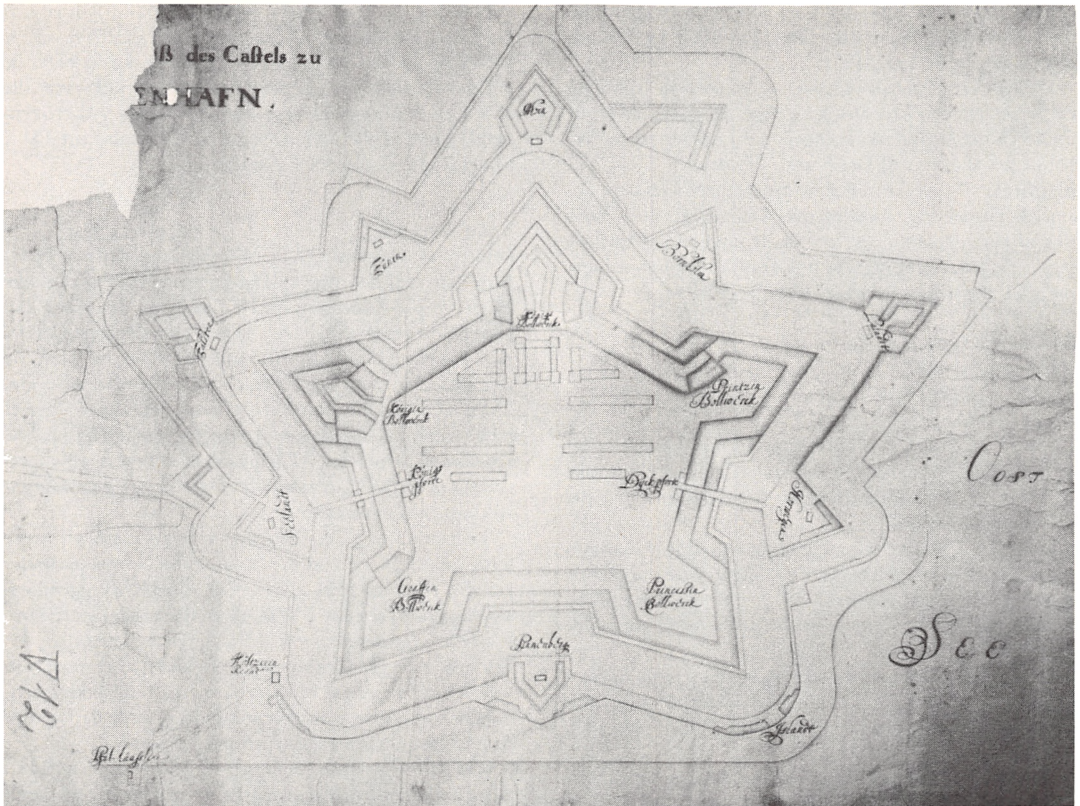
En total genfindning af denne type kort vil selv for et mindre område være urealistisk, selvom der kan gøres overraskende fund.

Der findes altså ingen generelle hjælpemidler, der kan give den kortinteresserede en oversigt over alt eksisterende materiale af interesse for danske forhold. Derimod findes et mindre antal registraturer med en faglig afgrænsning, således at de fungerer som dele af nationalbibliografien:

(Ordnet efter forfatterens efternavn).

Bjørn Westerbeek Dahl: Fortegnelse over landkort over de fynske øer indtil 1970. 1–2. København 1979 (= 1980). 395 s., 1211 indførsler. Med navneregister med realoplysninger og emneregister. Ordnet topografisk efter det system, der anvendes i Det kongelige Biblioteks Kortsamling.

Fortegnelsen tilstræber fuldstændighed for

Kort over Kastellet i København fra 1660erne i Archives de la Ville de Strasbourg, formodentlig bragt hertil af Christoph Heer, der i 1669 blev ledende fæstningsingeniør i denne by. Original: ca. 1: 1.730; 70 × 500. Kortet har ikke tidligere været kendt i Danmark.

alle kort over de fynske øer bortset fra matrikelkort, udskiftningskort og søkort.

Landbohistorisk Selskabs registrering af ældre utrykte kort på danske godser og i danske lokalsamlinger.

Resultatet af en midlertidigt afbrudt prøve-registrering (1200 kladdesedler) opbevares foreløbigt i Kortsamlingen på Det Kongelige Bibliotek. Arbejdet blev iværksat i Landsarkivet for Sjælland, Det kongelige Bibliotek og Institut for Navneforskning.

Leif Makhholm: Danmarkskort publiceret før 1700. En bibliografi udarbejdet på Det kongelige Bibliotek. København 1975. 2. udg. 1978. 58 s., 170 indførsler, suppleret af en 21-siders beskrivelse af atlas m.v., med navne- og stedregister.

Ved danmarkskort forstås »kort, der primært viser Danmark, danske farvande eller

større dele deraf; hermed menes Nordjylland, Midtjylland, Slesvig, Nordslesvig o.s.v.«.

I mangel af andre tværinstitutionelle registranter er den kortinteresserede herefter henvist til at bruge de enkelte samlingers egne hjælpemidler i form af trykte og utrykte kataloger.

I det følgende er der foretaget en gennemgang af alle landsdækkende samlinger med en beskrivelse af samlingens omfang og registraturer.

1. Forsvarets Bygningstjeneste.

Frederiksholms Kanal 30.

1220 København K.

(01) 13 47 01.

Omfang: Den historiske kort- og tegningssamling, der er et af de få eksempler på en kortsamling, der stadig opbevares i den oprindelige administration, omfatter landkort og bygningstegninger fra midten af 1600-tallet til 1952.

Samlingen er således arkiv for bl.a. Fortifikationsetaten 1684–1763, Ingeniørkorpset 1763–1932 og Hærens Bygningstjeneste 1932–1952.

De slesvig-holstenske og oversøiske kort og tegninger er blevet afleveret til Det kongelige Bibliotek, hvor de findes i Kort- og Billedsamlingen (s.d.). De norske kort er herfra genafleveret til Det norske Rigsarkiv.

Registrering: Håndskrevet registratur i protokolform: Historisk Tegnearkiv. Katalog over Ingeniørkorpsets samling af kort og tegninger. 220 blade med en del spring i pagineringen. Ordningen er topografisk med oplysninger om titel, datering og tegner. Uden register.

2. Geodætisk Institut.

Rigsdagsgården 7.
1218 København K.
(01) 11 60 17.

Omgang: På Institutet opbevares kortproduktionen fra Videnskabernes Selskab, Generalstabens topografiske Afdeling og Geodætisk Institut, herunder bl.a. en del værdifulde koncepter.

Registrering: I mangel af en egentlig registratur henvises til: P. G. Henriksen: Hærkort i Danmark og nabolande gennem tiderne. København 1971. I denne fremstilling findes kronologiske lister over de væsentligste kortserier fra 1766–1969.

Geodætisk Instituts egne kortudgivelser registreres i »Impressa publica Regni Danici. Bibliografi over Danmarks offentlige publikationer« 1948 ff. København 1949 ff.

For særtryk udgivet 1902–1967 se Kortsamlingen på Det kongelige Bibliotek.

Hærens Arkiv se Rigsarkivet.

3. Det kongelige Bibliotek.

Christians Brygge 8.
1219 København K.
(01) 15 01 11.

Foruden de kort, der findes i bibliotekets bøger og tidsskrifter (se s. 62) findes der samlinger af landkort i Håndskriftafdelingen og i Kortsamlingen.

a. Håndskriftafdelingen.

Omgang: Samlingen består af hånd tegnede og enkelte trykte kort fra 1600-tallet og 1700-tallet fra de danske kongers private samlinger. De fleste kort fra fortifikationsetaten før 1684 findes også her.

Registrering: Der findes tre registraturer:

E. Gigas: Katalog over det Store kongelige Biblioteks Håndskrifter vedrørende Norden, særligt Danmark. 1–3. København 1903–1911.

A. Krarup: Katalog over Universitetsbibliotekets [nu Det kongelige Biblioteks] Haandskrifter i Samlingerne e. donatione variorum, additamenta, Rostgaards, Schiønning og Ørstedes Samling. 1–2. København 1929–1935.

Disse trykte fortegnelser suppleres af det løbende katalog: Katalog over Det store kongelige Biblioteks Haandskriftsamling. 6. bind. De tre nordiske Riger. Danmarks Topografi og Statsforhold. I. (håndskrevet i protokol i bibliotekets katalogværelse).

Foruden de afsnit, hvor pakker, der indeholder løbsk kort, indexeres og beskrives (se f. ex. Gigas 1, s. 175–179) findes angivelser af kort ved beskrivelsen af de enkelte håndskrifter. Et fuldstændigt overblik over alle kort i Håndskriftafdelingen kan kun opnås ved en gennemlæsning af alle tre registraturer. Et mindre antal kort findes dog registreret i Kortsamlingen.

b. Kortsamlingen.

Omgang: Grundstammen er de trykte kort, der som andet materiale skal afleveres til Det kongelige Bibliotek ifølge loven om pligtaflevering fra 1927. Selvom denne lov kan følges tilbage til 1697, blev kort først afleveret på linie med bøger og tidsskrifter fra omkring 1900, og først i de seneste år har man opnået en nogenlunde bred dækning.

Nu afleveres de fleste af de kort, der bliver udgivet selvstændigt, og en del kort, der er blevet udgivet i publikationssammenhæng. Til gengæld er der en ringe afleveringsgrad for kort, udarbejdet af offentlige og private institutioner til internt brug.

Ved siden af pligtafleveringen findes også et større antal hånd tegnede kort med anden proveniens, herunder kort fra en lang række afleveringer efter Kort- og Billedsamlingens oprettelse i 1902. Bl.a. afleveredes store samlinger fra Nationalmuseet, Ministeriet for offentlige Arbejder (delvis genafleveret til Rigsarkivet), Søkortarkivet, Udenrigsministeriet, Matrikelkontoret (kun ikke-matrikulære kort) og Ingeniørkorpset (kort over de hertugelige dele af Det danske Rige og tropekolonierne).

Ved køb af private samlinger og ved gaver har man i Kortsamlingen en overordentlig bred dækning af hånd tegnede og trykte kort over danske områder.

Registrering:

a) Generelle registraturer:

Kortsamlingens registrering består af to seddelkartoteker, der begge er ordnet efter stikordsprincippet efter kortenes geografiske indhold. Den meget kraftige udbygning af samlingerne i de første år medførte en ret ringe bibliografisk standard, men et nyt kartotek, grundlagt omkring 1960, har dog rettet en del op på dette forhold. Til begge kartoteker knytter der sig en navneindgang.

Kun kort i løbsblad er fuldstændigt registreret i Kortsamlingens kartoteker, mens atlas kun undtagelsesvis er indexeret. Her findes også enkelte henvisninger til kort i bibliotekets øvrige afdelinger (Håndskriftafdelingen og Danske og Udenlandske Afdeling).

b) Specialregistraturer:

Pligtafleveringen.

Som løbende bibliografier over pligtafleveringen udarbejder Kortsamlingen årligt den danske del af den internationale kortfortegnelse: »Bibliographie Cartographie Internationale 1946–1947« ff. Paris 1949 ff. Inden for hvert land er den ordnet efter publikationsform og herunder stikordsordnet. Med navne- og institutionsregister. Samtidig udarbejder Kortsamlingen »Dansk Kortfortegnelse 1972« ff. København 1973 ff. Kortfortegnelsen udgives som en selvstændig del af »Dansk Bogfortegnelse«, og fortsætter registreringen af landkort, der tidligere var integreret heri. Den er uden register.

Andre afgrænsede fortegnelser: (ordnet efter forfatterens efternavn eller efter titel).

Bjørn Westerbeek Dahl: Fortegnelse over landkort over de fynske øer indtil 1970. 1–2. København 1979 (= 1980) fungerer også som katalog over Kortsamlingens bestand af kort over området. (se s. 62).

Marianne Grützmeier: Bornholm. En bibliografi over kort, udarbejdet på Det kongelige Bibliotek. København 1978. (Speciale fra Danmarks Biblioteksskole 1978, forventes udgivet).

49 s., 180 indførsler med navne- og stedregister.

Omfatter Kortsamlingen og Håndskriftafdelingens kort. Ordnet topografisk.

Lars B. Karlsen: Kort over fortifikationsværker og landskaber i Slesvig. Hærens Ingeniørkorps dækkende perioden 17–19. århundrede ([–1863] Bibliografi udarbejdet på Det kongelige Bibliotek. København 1976. (Speciale fra Danmarks Biblioteksskole 1976).

44 s., 217 indførsler med navne- og stedregister. Topografisk ordning.

Katalog over de bygnings- og fortifikationstegninger, som Det kongelige Bibliotek har modtaget fra Ingeniørkorpset (kopi af håndskrevet protokol).

Fortegnelsen, der er på 43 s., omfatter kort over Slesvig og Holsten, de danske kolonier og Norge. De norske kort blev dog genafleveret til Norges Rigsarkiv i 1937. Kort over områder i den kongerigske del af det danske monarki findes stadig i Forsvarets Bygningstjeneste (s.d.).

Katalog over særtryk fra Geodætisk Institut 1902–1967 (kopi af maskinskrevet original på Geodætisk Institut).

218 s., 2770 kortbeskrivelser i kronologisk opstilling. Uden register.

Kataloget dækker en særstilling af kort trykt til private af Generalstabens topografiske Afdeling og Geodætisk Institut. Den blev i 1977 afleveret til Det kongelige Bibliotek.

Ib Rønne Kejlbø: Manuscript maps in the Frederik den Femtes Atlas. København 1969.

38 s. med navneregister. Ordningen følger atlasset, der er en indbinding fra 1750-erne af kongens topografiske kort og tegninger.

Leif Makhholm: Danmarkskort publiceret før 1700. En bibliografi udarbejdet på Det kongelige Bibliotek. København 1975., fungerer også som katalog over Kortsamlingens bestand af trykte danmarkskort, (se s. 63).

Erik Rasmussen: Hånd tegnede kort over Danmark øst for Store Bælt. En bibliografi udarbejdet på Det kongelige Bibliotek. København 1976. (Speciale fra Danmarks Biblioteksskole 1976).

38 s., 169 indførsler, med personregister.

Topografisk ordnet fortegnelse over hånd tegnede kort i Det kongelige Biblioteks Kortsamling og Håndskriftafdeling.

4. Det kongelige Garnisonsbibliotek.

Søndre Magasin. Kastellet 42.

2100 København Ø.

(01) 11 22 33.

Omfang: Samlingen indeholder et mindre antal hånd tegnede og en del trykte kort.

Registrering: Jeppe Gents: Katalog over Det kongelige Garnisonsbiblioteks danske kort, samt over et udvalg af bibliotekets svenske og nederlandske kort. København 1980. (Speciale fra Danmarks Biblioteksskole 1980).

162 s., 449 indførsler, med geografisk register, navne-register (med realoplysninger) og med sagregister.

Kataloget er opstillet kronologisk efter lande og indeholder fyldige afsnit om kartografer og kortudgivere og deres baggrund. Bibliotekets danske kort er registreret fuldstændigt og omfatter kort fra perioden 1652 til 1960.

5. Landsarkivet for Fyn.

Jernbanegade 36.

5000 Odense C.

(09) 12 58 85.

Omfang: Kort af administrativ proveniens, suppleret af en samling kopier af matrikelkort.

Registrering: En topografisk ordnet seddelregistratur findes på læsesalen.

6. Landsarkivet for Nørrejylland.

Lille Sct. Hansgade 5.

8800 Viborg.

(06) 62 17 88.

Omfang: Kort af administrativ proveniens, suppleret med matrikelkort, kopier af matrikelkort og topografiske kortserier.

Registrering: Maskin- og håndskrevet protokol »Kort«, der findes på læsesalen. Den indeholder bl.a. lister over matrikulens minorerede kort (1862 ff) og topografiske kortserier.

Desuden findes en registratur i form af et seddelkartotek med topografisk indgang efter Trap.

7. Landsarkivet for Sjælland m.m.

Jagtvej 10.

2200 København N.

(01) 39 35 20.

Omfang: Kort af administrativ proveniens – især matrikelkort.

Registrering: Der findes en trykt registratur: Landsarkivet for Sjælland: Oversigt over landsarkivets samling af kort og tegninger indtil ca. 1900. København 1973.

207 s. Ordnet efter kortenes proveniens med stednavne-register. Til denne fortegnelse knytter der sig en registratur på kartotekskort på arkivets læsesal med oplysninger om materiale, format, kronologi og proveniens samt en gengivelse af kortet.

8. Landsarkivet for de Sønderjyske Landsdele.

Haderslevvej 45.

6200 Åbenrå.

(04) 62 58 58.

Omfang: Kort af administrativ proveniens – især matri-

kelkort og udskiftningskort, desuden søkort og jernbanekort.

Registrering: Maskinskrevet fortegnelse over udskiftningskort og kort i godsarkiver. Iøvrigt seddelregistratur på læsesalen. Jernbanekort registreret i »De nordslesvigske amtsbaner. Foreløbige arkivfortegnelser udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele«. Åbenrå 1978.²

9. Matrikeldirektoratet.

Titangade 13.
2200 København N.
(01) 83 77 33.

Omfang: Foruden de egentlige matrikelkort findes en mindre samling af ikke-matrikulære kort.

Registrering: Der findes to maskinskrevne registraturer: Matrikeldirektoratet: Fortegnelse over de i brug værende matrikelkort. København 1966. 437 s., med stednavneregister.

Topografisk ordnet efter Matrikeldirektoratets systematik i amt og sogn.

Matrikeldirektoratet: [Fortegnelse over ældre kortmateriale]. Rygtitel: »Eldste original og udskiftningskort«. Uden år. 167 s. Ordnet som forrige.

10. Nationalmuseet.

Frederiksholms Kanal 12.
1220 København K.
(01) 13 44 11.

Omfang: Samlingen af kort og tegninger, der indgår i Nationalmuseets topografiske arkiv, omfatter en broget blanding af fæstningstegninger, matrikelkort, topografiske kort af mere eller mindre ubestemt proveniens. Ved siden af originalmaterialet findes en fotosamling, ordnet topografisk, og hvis indhold kan fungere som indgang til kortmateriale i andre samlinger.

Registrering: Arkivet er opbygget topografisk efter 4. udgave af Trap. Der findes ingen egentlig registratur, men den topografiske ordning af materialet er meget overskuelig.

11. Rigsarkivet.

Risgården 9.
1218 København K.
(01) 12 38 78.

1.-2. Afdeling.

Omfang: Rigsarkivets kort- og tegningssamling består i al væsentlighed af kort og tegninger, udarbejdet og brugt af den administration, hvis arkivalier Rigsarkivet opbevarer.

Efter en beregning foretaget i oktober 1978 af arkivar J. Nybo Rasmussen omfatter kort- og tegningssamlingen ca. 56.000 enheder. Hertil skal lægges et ukendt antal uregistrerede kort, der stadig opbevares i arkivpakkerne. *Registrering:* »Rigsarkivets store og værdifulde samlinger af ældre kort og tegninger, der forvaltes af 1. afdeling, er placeret og registreret på en meget utilfredsstillende og uoverskuelig måde. I hovedsagen er de anbragt i den samme orden, hvor de i sin tid blev afleveret af de for-

skellige statslige institutioner. Ofte er de ikke forsynet med andre hjælpemidler end de oprindelige afleveringsdesignationer, som Rigsarkivet, etv. efter en let retouche, har indlemmet i sin række af såkaldte folioregistraturer. I andre tilfælde findes arkivskabte hjælpemidler især i form af seddelregistraturer, hvoraf de vigtigste findes i registraturskufferne 4 og 5 men som er af højst uensartet, gennemgående temmelig ringe kvalitet«. (J. Nybo Rasmussen: Oversigt over kort og tegningssamlingen. Oktober 1978. Internt arbejdsrapport, der findes i registraturværelset).

En afgørende hindring for udnyttelsen af materialet er registraturernes ordning alene efter proveniens: Her lades den topografisk interesserede helt i stikken af de foreliggende registraturer. For den, der vil give sig i kast med de 115 delregistraturer, findes en nyttig oversigt i arkivar J. Nybo Rasmussens ovennævnte vejledning.

Hærens Arkiv (Rigsdagsgården 5).

Selvom Hærens Arkiv er en afdeling under Rigsarkivet fungerer kortsamlingen uafhængigt af Rigsarkivets Kort- og tegningssamling.

Omfang: Samlingen består af kort med militær proveniens, herunder en omfattende samling af håndtegnede kort fra Generalstabens topografiske Afdeling.

Registrering: Kun en mindre del af materialet er registreret i fire maskinskrevne bind:

I. Geografiske kort, 88 blade, ordnet topografisk.

II. Militære kort, 87 blade, ordnet topografisk-tematisk.

III. Fæstningskort, 117 blade, ordnet topografisk.

IV. Krigshistoriske kort, 136 blade, ordnet kronologisk.

Samlingerne er for øjeblikket (efteråret 1980) under omregistrering. De nye kataloger vil blive afløst af nye, opbygget på samme måde som de nuværende.

12. Statsbiblioteket.

Universitetsparken.
8000 Århus C.
(06) 12 20 22.

Omfang: Samlingen består af kort, afleveret til biblioteket som pligtaflevering af bogtrykkerne. Hertil kommer et mindre antal ældre kort med forskellig proveniens.

Registrering: Kortene er registreret i et topografisk ordnet seddelkartotek.

13. Søkortarkivet (Farvandsvæsenets nautiske Afdeling).

Esplanaden 19.
1263 København K.
(01) 13 51 75.

Omfang: Arkivet opbevarer alle søkort, udarbejdet af Søkortarkivet fra slutningen af 1600-tallet til idag.

Registrering: Der findes en trykt registratur: Søkortarkivet: Søkaart-Archivets Antike Kaartsamling 1895. København 1895. 77 s. Den omfatter tegnede og trykte kort indtil 1830, og er opdelt i et kapitel om håndtegnede og et andet om trykte kort, hvert afsnit ordnet geografisk-kronologisk.

2. Oplysninger om Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele bygger på meddelelse fra landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå.

Desuden findes en utrykt registratur: Kort og bøger udgivet af Søkortarkivet samt Grønlandsstyrelsens kort. 66 s. Uden sted og år. Omfatter alle Søkortarkivets publikationer.

En let tilgængelig fortegnelse over Søkortarkivets kortudgivelser fra nyere tid findes i den løbende bibliografi: »Impressa publica Regni Danici. Bibliografi over Danmarks officielle publikationer 1948« ff. København 1949 ff.

14. *Tøjhusmuseet.*

Frederiksholms Kanal 29.

1220 København K.

(01) 11 60 37.

Omfang: Kortmaterialet omfatter en mindre del af en tegningssamling, der som helhed har tilknytning til landstaten.

Registrering: Der findes tre pladskataloger i maskinskrevet form: Oversigt over Tegningsarkivet; Tegningsarkivet 1; Tegningsarkivet 2.

15. *Vejdirektoratet.*

Havnegade 23–25.

1058 København K.

(01) 11 33 38.

Omfang: Ved afleveringen af Vejdirektoratets historiske kortsamling i 1976 til Rigsarkivet udskiltes en række gen-

parter fra hovedsamlingen. De forblev sammen med enkelte af de kort, der skulle have været afleveret, i Vejdirektoratet.

Kortene har alle tilknytning til vejvæsenet i perioden ca. 1780– ca. 1850.

Registrering: Maskinskrevet registratur: Vejdirektoratet: Tegninger m.v. fra Gl. arkiv. [København] 1976. (kopi i Rigsarkivets Kort- og Tegningssamling).

52 s., 304 indførsler. Ordningen er tematisk-topografisk.

Andre samlinger.

Den forudgående gennemgang af kortsamlingerne og deres registraturer har medtaget alle væsentlige samlinger, der indeholder kort over mere end én begrænset lokalitet i Danmark. Ved siden af disse større samlinger findes lokalt en række småsamlinger, der har større eller mindre værdi. Som tidligere nævnt kan der findes kortsamlinger i biblioteker, kommunernes tekniske forvaltninger, de kulturhistoriske museer, de lokalhistoriske arkiver og hos private. Ved tilbundsående søgning bør man ikke undlade at kontakte også disse samlinger, som man kan finde via lokale vejvisere m.v.

Til slut bør det også nævnes, at der i udenlandske samlinger kan befinde sig værdifuldt dansk kortmateriale. Det er betydeligt sværere at finde frem til end det, der findes her i landet, og ofte vil kun tilfældigheder lede en på sporet af disse kort.

Den danske Frimurer Ordens arkiv og bibliotek

Af Jørgen Tvevad

Åndslivet op mod Revolutionstiden var præget såvel af mysticisme i forskellige retninger som af en ivrig stræben efter »oplysning«. Man tænkte blot på kredsene omkring A. P. Bernstorff og Hertug Frederik Christian af Augustenborg, der samtidigt hengav sig til åndemanagerier og arbejdede energisk på samfundsreformer. Der dannedes hemmelige foreninger med bestemte forskningsformål, ikke sjældent guldmageri, og samtidigt idealiserede man høje etiske bestræbelser. At visse sammenslutningers form og usikkerheden om deres legendariske baggrund ofte trods redelig stræben kunne føre til fejlgreb er klart, og det kan ikke undre, at der her blev et rigt arbejdsfelt for sværmere og til tider svindlere. Dog har det naturligvis aldrig i disse kredse manglet på klart og nøgternt tænkende personligheder.

Af det 18. årh.s danske foreninger og selskaber virker en del filantropiske og videnskabelige endnu. Og litteraturen om dem er omfangsrig. Men om det største af de da grundlagte samfund, frimurnes, som i dag omfatter ca. 10.500 brødre, er litteraturen kun sparsom. Det vil derfor være naturligt inden beskrivelsen af den danske ordens biblioteker og arkiver at meddele lidt oplysninger om frimureriets historie og organisation. Den stadigt bedste introduktion på dansk er skrevet 1920 til Salmonsens Konversationsleksikon af orientlisten, professor Vald. Schmidt, Ny Carlsberg Glyptotekets faglige skaber. Den for tiden lettest tilgængelige beskrivelse af det internationale brødersamfund er Bernard E. Jones: *Freemasons' Guide and Compendium*. London 1975. Litteraturens mængde på hovedsprogene er enorm. Kender man blot lidt til dansk frimurerhistorie, vil man dog se, hvor utilstrækkeligt omfattende selv de største bibliografier er: August Wolfstieg:

Bibliographie der Freimaurerischen Literatur. 1-4. Leipzig 1923-26, Heinrich Neu: *Bibliographie des Templer-Ordens*. Bonn 1977 og Paul Fesch: *Bibliographie de la Franc-Maçonnerie et des Sociétés Secrètes*. Bruxelles 1978. Tilsvarende har de store leksika kun nødtørftige og delvist forkerte oplysninger om danske forhold: Eugen Lennhoff & Oskar Posner: *Internationales Freimaurerlexikon*. Wien 1932, Mackey's *Revised Encyclopedia of Freemasonry*. 1-3. Chicago 1953 og Daniel Ligou: *Dictionnaire Universel de la Franc-Maçonnerie*. 1-2. Paris 1974. De vigtigste internationale, historiske tidsskrifter er *Ars Quatuor Coronatorum*. London 1888 -, *Transactions. The American Lodge of Research*. New York 1963- og *Quatuor Coronati Jahrbuch*. Bayreuth 1964-.

Blandt de mange årsager til og inspirationer for frimureriets opståen og udvikling skal her blot nævnes nogle få. Indtil 1948 f.eks. havde graduerede fra de gamle universiteter i Storbritannien og medlemmer af the Guilds i City of London flerstemmet ved valgene til Underhuset, dels i deres bopælskreds, dels som akademikere eller som medlemmer af City's koncessionerede handels- og håndværkerlaug. Disse middelalderlige privilegier medførte, at mange ikke-erhvervsaktive gentlemen i det 17. og 18. årh. blev »admitted and accepted« i the Worshipful Company of Masons af 1356 og i andre londonske gilder, der vel fortsatte som erhvervs-korporationer, men samtidigt blev socialt statusgivende selskaber. Efter Londons store brand 1666 vandt arkitekter, stenhuggere, murere og andre bygningshåndværkere en position, som kunne nyttes til traditioner fra middelalderens »byggehytter«. Europas store katedraler havde ikke kunnet rejses af lokale håndværkere, men var omrejsende speciali-

sters arbejde. Disse »Bauhütten« eller »Lodges« havde udviklet ceremonier og ritualer for deres i årevis samarbejdende mestre, svende og lærlinge. Tilsat især skotske traditioner opstod det »symbolske« fri-mureri, den »spekulative« byggekunst, hvis formål er åndeligt og moralsk at opbygge brødrenes karakter, »at genrejse Salomons tempel«. Man arbejdede med allegorier og prætenderede at nedstamme fra urgamle orientalske, sluttede samfund. Men, som Vald. Schmidt udtrykte det, ville »et Samfund som Frimureriet med sin Broderkærligheds Aand . . . være helt utænkeligt i den førkristelige Tid, hvor egenkærligt Nationalhad og Slaveriets Aand var eneraadende overalt«. Fra 1717 begyndte en udadvendt organisering ved oprettelsen af en storloge i London. Meget hurtigt spredtes frimureriets tanker om dyder, og udbredtes bl.a. de idealer, som skulle blive normgivende i de amerikanske og franske revolutioner. I New England ved Atlantens vestbred lagde man vægt på »frihed«, mod det britiske skattetryk. På det europæiske kontinent sluttede reformerte og andre religiøse minoriteter op om »lighed«. Og især i Frankrig og Tyskland ønskede bourgeoisie ved »broderskab« at blive lige privilegeret med adelen. Også rent storpolitisk kom frimureriet ind i billedet. Efter Cromwells henrettelse af Charles I 1649 og the Glorious Revolution 1688 havde Frankrig støttet Stuarterne, og under Jacobitisk ledelse udvikledes et katolsk inspireret højgrads-frimureri – ud over de oprindelige tre Johannes-grader. »Skotteloger« og »Kapitler« opbyggede en historisk tradition bagud til de gejstlige ridderordener.

Ordenen i Danmark

Allerede 1735 var frimureriet kommet fra Paris til Stockholm, hvor det særlige »Svenske System« senere skulle udvikle sig. Først 1743 kom logebevægelsen fra Hamburg til København. Her blev den praktiske leder hofembedsmanden Georg Nielsen, der som pagehovmester kom til at forestå den senere Kong Christian VII's og Prins Carl af Hessens opdragelse. 1744 optoges Kronprins Frederik V,

og 1749 udnævnte storlogen i London hans slægtning, Grev C. C. Danneskiold-Laurvig til provinsialstormester for Danmark-Norge. 1765 gav de danske loger sig ind under den i Tyskland »genoplivede« Tempelherreorden kaldet den »Stricte Observans«. Denne frimureriske afdeling, som kom i et mindre godt forhold til London og til Friedrich II's preussiske loger, lededes af Rigsfriherre von Hund, hvis patent som »Heermeister« skulle være foranlediget af den Stuartske tronprætendent. Efter von Hunds død 1776 opstod der uenigheder i forbindelse med valget af hans efterfølger, Hertug Carl af Södermanland, Gustaf III's broder. I København ønskede den Guldbergske regering ikke en svensk prins som øverste leder af de dansk-norsk-holstenske loger. 1780 udstedtes derfor en kabinetsordre, som gav den danske Frimurer-Orden et kgl. protektorat og anerkendte Enkedronning Juliane Maries broder, Hertug Ferdinand af Braunschweig, som generalstormester. Det bemærkes, at der samme år udstedtes en meget restriktiv kabinetsordre mod klubber og lignende ikke-koncessioneret foreningsliv. 1792 døde Hertug Ferdinand, og nu lod Bernstorffs regering ved et kancelli-reskript protektoriet fornye og udvide samt udnævnte statholderen for Slesvig-Holstein, Prins Carl af Hessen, kronprinsregentens svigerfader, til generalstormester. Som konge påtog Frederik VI sig den allerhøjeste beskyttelse og lod 1836 gennem Danske Kancelli tronfølgeren Prins Christian Frederik udnævne til leder af det danske frimureri. Såvel Christian VIII til 1848 som Frederik VII 1848–63 førte den stormesterlige hammer og lod udgive beskyttelsesbreve. Christian IX var ikke »arbejden- de« medlem af ordenen, men udstedte 1864 et kabinets-reskript som dens protektor. 1863–72 lededes frimurerlojerne af overpræsident, justitsminister Cosmus Bræstrup og kabinetssekretær J. P. Trap, den topografiske forfatter. Kronprins, senere Kong Frederik VIII var stormester 1872–1912 og fulgtes af Kong Christian X 1912–47 samt Prins Harald 1947–49. Siden har den Danske Frimurer Ordens ledere hverken været fyrstelige eller som embedsmænd stået hoffet nær. 1949–73 var overkirurg Frode Rydgaard stormester,

siden da er direktør, cand. jur. Erik Kay-Hansen højeste styrer.

Da Frederik VII arvede Kronen, var den Danske Frimurer Orden så tæt forbundet med tronen, at den nye konge uden videre anerkendtes som ordenens generalstormester. I 1855 gik man, i høj grad på kammerherre Berlings initiativ, læremæssigt over til det »Svenske System«. Ved Frederik VII's »Declaratio«, d.d. Frederiksberg Slot den 16. november 1858, indførtes højgrader efter svensk-norsk og tysk forbillede, og ridderne i Den Danske Store Landsloge kom til at forestå ledelsen af Ordenen. Grundloven af 1866 fastsatte for det samlede Danmark retten til i lovligt øjemed at forene og forsamle sig i ukrænkelige boliger. For frimurerne kom således også at gælde den retsfortolkning, som Justitsministeriet 1878 udtrykte over for den nyetablerede Odd-Fellow-Orden, at en sammenslutning kan have »visse, efter dens Love alene for Medlemmerne tilgængelige Hemmeligheder«.

Trods snævre kontakter til de øvrige nordiske ordensafdelinger og broderlige forbindelser til storloger bl.a. i Vesteuropa, det Britiske Statssamfund og Nordamerika er det danske frimureri fuldstændig uafhængig af nogen fremmed overhøjhed og i enhver henseende selvstyrende. En hierarkisk opbygget orden har styrelsesprincipper, som adskiller sig fra de for en forening sædvanlige. Den historiske udvikling har bevaret visse ældre præg i organisationen, medens tidernes skiftende krav og medlemmernes ideelle ønsker stadigt har skabt og bidrager med nye former og synspunkter, som kan forme udviklingen under stadig hensyntagen til de nedarvede traditioner. Kun mænd, der er fyldt 21 år, kan optages. Brødrene er fordelt på 25 St. Johannesloger med 18 St. Joh. Instruktionsloger, tilsammen 5 i København, 11 i byerne øst for Storebælt iøvrigt, 5 på Fyn, 7 i det sydlige og 15 i det nordlige Jylland. I løbet af en årrække er der mulighed for fra optagelsens I^o at blive forfremmet op til X^o. Fra IV° indtræder brødrene i St. Andreaslogerne, men ordenens fundament og frimurernes faste hjemsted er altid St. Johanneslogerne. Med VII° optages man i den egentlige ridderorden med dens kapitel-

loger. Samtlige loger med underafdelinger er fordelt på provinsialdirektoriet i Odense for Fyn og Sydjylland, det i Århus for Nordjylland samt Den Danske Store Landsloge i København generelt for hele riget og specielt for Østdanmark. Hver loge har en ordførende mester direkte under den højeste styrelse samt en række lokalt valgte embedsmænd. Ordenens centrale administration i Stamhuset på Blegdamsvej i København forestås af Stormesteren bistået af Det Højeste Råd samt en række brødre med sæde i forvaltende direktorier og rådgivende udvalg.

I snævrere forbund med den egentlige orden virker på Blegdamsvej en lille »humanitær« loge, De Gamle Pligter, hvis historie er omtalt hos C. N. Starcke: *Frimureriet*. 2. Udg. 1923, iøvrigt den i danske folkebiblioteker hidtil videst udbredte fremstilling af frimureriet. Frimurerlauget af Gamle, Frie og Antagne Murere, der har hovedsæde i Smallegade på Frederiksberg og derudover omfatter en række mindre provinsloger, er ved en overenskomst af 1960 tilsluttet den egentlige orden bl.a. ved den fælles stormester.

Litteratur og biblioteker

Den lokale litteratur om de enkelte loger er ret omfattende. Naturligvis er en del af disse hefter og bøger af typisk festskriftkarakter. Men der findes også dyberegående arbejder som f.eks. N. C. Zethner-Møller: *St. Joh. Logen Sanct Clemens*. Aarhus 1921, H. St. Holbeck: *St. Johannes Logen Maria til de tre Hjærter*. Odense 1941 og Erik Langer: *St. Johannes Logen Kosmos*. Helsingør 1951. Inden for den landsomfattende historie kan der peges på Edgar Collin: *Fremragende Danske Frimurere*. 1–2. 1872–75, K. L. Bugge m.fl.: *Det danske Frimureriers Historie*. 1–2. 1910–27, Victor Madsen: *Den danske Store Landsloge*. 1933 og Victor Hermansen: *Den danske Store Landsloge*. 1958. Med sine 440 §§ giver *Den Danske Frimurerordens Fundamentalkonstitution* Ordenens formål, organisation og virkemåde fra 1972 offentligt tilgængelig. 1851–55 redigerede H. Lind ved Kongens Haandbibliotek *Nordisk Frimurer-*

Tidende, som giver et velorienterende billede af den periode, hvor kammerherre Carl Berling energisk styrede og omformede det danske frimureri. Siden er såvel i København som i Norge blevet udgivet forskellige tidsskrifter, hvis forbindelser til den officielle danske orden dog har været løse. I 1950 påbegyndte lederen af Stamhusets museum, næst Londons Europas største, Mogens Müllertz udgivelsen af Meddelelser fra Den Danske Frimurerorden. Med sine nu 30 årgange giver dette rigt illustrerede tidsskrift den bedste indføring i såvel ældre logehistorie som i nutidig -praksis. Hvad medlemsfortegnelser angår, kan nævnes, at der 1779 i byen Slesvig udarbejdedes en trykt matrikel over brødrene i hertugdømmerne, i Nørrejylland og på Fyn. For mange af de ældre lokalloger, f.eks. i København og i Helsingør, foreligger adskillige trykte lister ud over de i arkiverne forvarede skriftlige. Fra 1872 centraliseredes en regelmæssigt og snart årligt udkommende matrikel over samtlige brødre, loger, filantropiske institutioner m.v. Matrikel for Den danske Frimurerorden 1980–1981 er således på 363 tættrykte sider og rummer navne og adresser på alle loger, et halvt hundrede velgørende legater og stiftelser og næsten 10.500 brødre. En retrospektiv matrikel over københavnske frimurere findes hos E. N. Ritzau: St. Joh. Logen Zorobabel og Frederik til det kronede Haab 1882. I ældre som i nyere broderlister ligger et meget stort materiale til socialhistoriske undersøgelser.

Mange af de nævnte bøger er betegnet som »Manuskript for Brødre« eller lignende. Men det må erindres, at siden slutningen af det 17. årh. har bogtrykkerne haft afleveringspligt til Det kgl. Bibliotek. I den septentrionale afdeling, den ældre dansk-norske, har katalog 16, samfundsvidenskab, et stort afsnit »De Ordine liberorum Cæmentariorum«, lige som der er mange titler i de topografiske kataloger. Også de udenlandske samlinger på biblioteket rummer en mængde vedrørende de »frie stenhuggere«, således i de gamle teologiske kataloger no. 3, 28 og 91. På alle større biblioteker vil man kunne orientere sig gennem Bibliotheca Danica, Dansk Historisk Bibliografi, Københavns Bibliografi, samt i tids-

skrifts- og aviskronik-indekserne. Frimureriet er jo traditionelt et »hemmeligt« selskab, hvor de indviede gradvist bliver »oplyst«. I tidligere tid har man ofte taget denne lukkethed ret så bogstaveligt selv i sager af ganske normal forenings- og administrationskarakter. Da de forskellige ritualer med deres ceremonier, symboler og allegorier indtil ind i dette århundrede var håndskrevne, kom man ikke i kollision med pligtafleveringsbestemmelserne. Men med udvidelsen af loge- og broder-tallet måtte man overveje at tage den dengang billige bogtrykning i brug. I 1918 sendte ordenen derfor til Undervisningsministeriet et andragende om »Tilladelse til at unnlade at lade aflevere til de offentlige Bibliotheker m.v. Friexemplarer af sådanne Tryksager, der alene vedrører Ordensanliggender og udelukkende er bestemte til Brug under Ordenens indre, for Almenheden utilgængelige Virksomhed«. Man kunne forsikre at være »forsynet med et forsvarligt Jernskab til Opbevaring af alle vigtige Dokumenter, derunder Exemplarer af Lovbøger og Ritualer, saa at der maa siges at være absolut fyldestgørende Garanti for de ommeldte Tryksagers Tilstedeværelse til enhver Tid«. Efter anbefaling fra Det kgl. Bibliotek meddelte ministeriet den 31. maj 1918 den ansøgte – stadig gældende – dispensation fra pligtafleveringsloven. Efter at stencileringsteknikken på mangfoldige områder har afløst det i vore dage så dyre bogtryk, sluttedes 1967–68 mellem Rigsbibliotekarembetet og ordenens Forskningsråd en aftale om frivillig aflevering af offentligt tilgængelige skrifter samt om betryggende klausulering af »lukkede«.

Allerede fra de tidligste år, i København fra 1744, er der vidnesbyrd om biblioteker og arkiver ved de enkelte loger. Og stadig forvalter man rundt i landet sine egne bog- og kunstsamlinger samt lokale arkivalier, hvor der vil kunne findes meget af interesse også for andre end brødre. Skaberen af den institution, som skulle blive til det nuværende ordensbibliotek og -arkiv, var den førnævnte Georg Nielsen, i mange år chef for Kongens Haandbibliotek. Blandt overarkivarerne finder man i 1780erne det danske sprogs forkæmper, kaptajn Werner Abrahamson, i

1870erne Tempelherreordenens historiker, biskop Fr. Münter, i Berlings reformperiode politikeren, pastor C. H. Visby, ved århundredskiftet professor Vald. Schmidt og i det nye Stamhus efter 1927 bibliotekar Victor Madsen. Arkiv og bibliotek bestyres udelukkende ved frivillig arbejdskraft, for tiden en overarkivar, to arkivarer og otte amanuenser. Det centrale bibliotek og arkiv fandt fra 1807 plads i Ordenshuset i Kronprinsensgade. 1861 indrømmedes det plads på Christiansborg Slot, men takket være overflytningen 1868 til det nye, store Ordenshus i Klerkegade kom det ikke som Kongens Haandbibliotek og det kgl. Ordens Kapitels Arkiv til at lide tab ved slotsbranden 1884. Der blev tidligt udarbejdet trykte fortegnelser over biblioteket. Det for samlingens systematik stadigt normgivende er Katalog over den Logerne i Kjøbenhavn Zorobabel til Nordstjernen og Frederik til det kronede Haab, tilhørende mureriske Bogsamling. 1851. Bibliotekets inddeling giver et tidstypisk billede af det 18. og begyndende 19. årh.s interesser: »I. Om gamle Mysterier, samt derhenhørende antiquariske Undersøgelser. II. Geistlige og verdslige Ordener: a. Korstogene. b. Tempelherrer. c. Johannitter, tyske og andre Riddere. c. Munkeordeners og Jesuiternes Historie. III. Alchymie, Magie og Mystik. IV. Rosenkreutzere, V. Sværmere og navnkundige Mystagoger. VI. Livsmagnetismus. VII. Hemmelige Ordens-Forbindelser: a. Martinister. b. Brødre indviede fra Asien. c. Illuminater. d. Tydske Union. e. Maçonnerie des Dames. f. Andre Ordener. VIII. Om det egentlige Frimurerie. IX. Ordenens Angreb og Forsvar. X. Biographier. XI. Murer-Taler. XII. Murer-Sange og Digte. XIII. Skrifter, som have Hensyn til Frimureriet. XIV. Skrifter, som ikke have Hensyn til Frimureriet«. Det er naturligvis herudover blevet ført og føres stadigt systematiske og alfabetiske forfatter- og titel-kartoteker. Den senest trykte bibliografi er Den danske Frimurerordens bibliotek i Stamhuset. Fortegnelse i uddrag over bibliotekets bogbestand under gruppe VIII: Det egentlige frimureri. 1963. Langt de fleste bøger vedrører udenlandske forhold, og hertil kommer lange rækker af

tidsskrifter, årsberetninger og matrikler fra europæiske og nordamerikanske frimurerorganisationer.

Håndskrifter og arkiver

Medens Det kgl. Bibliotek altså rummer en mængde udenlandsk og næsten al dansk frimurerlitteratur, er Rigsarkivets samlinger vedrørende ordenen mindre og skal navnlig søges i registraturerne for kongehuset, Danske Kancelli og privatarkiver. I Københavns Stadsarkiv og landsarkiverne ligger kun lidt. Arkivet og håndskriftsamlingen i Stamhuset på Blegdamsvej er derimod særdeles omfattende, og dertil kommer sagsmapper, fortegnelser o.s.v. ude i de enkelte loger og administrationsgrene samt papirer i de filantropiske institutioner. Det egentlige arkiv rummer foruden et halvt hundrede meter af protokoller og regnskabspakker fra landslogen og de forvaltende direktorier ca. 1.000 svære kassetter, af Rigsarkivets type i A 4- og folio-formater. Heri er nedlagt ca. 645 voll., sværere og tyndere, fra det såkaldte »Historiske Archiv« og ca. 120 sager, ofte i flere pakker, fra det såkaldte »Forretnings-Archiv«. Det er ikke blot danske frimuriania, der findes her, men tusindvis af akter og håndskrifter fra andre europæiske lande. Som foran nævnt virkede i 1760erne, 70erne og begyndelsen af 80erne den »Stricte Observans« i de tyske, vestfranske, norditalienske og nordiske områder. Systemets hovedstyrelse og dets »VII. Provins«, hvortil Danmark hørte sammen med Nordtyskland, samlede et omfangsrigt arkiv, som fra Braunschweig efter Hertug Ferdinands død overførtes til den nye generalstormester, Prins Carl af Hessen på Gottorp Slot og Louise-lund. Her i Slesvig suppleredes disse ældre arkivalier med landgrevens egne, meget rige samlinger og hans papirer som hærmester for den »VIII. Provins«, Mellemtyskland. Christian VIII lod disse fonds overføre til København og forene med de lokale styrelses- og logeakter. Under tilsyn af Berling, Visby og Trap ordnedes nu alle papirerne – intet væsentligt synes kasseret –, og i 1876 kunne man afslutte to store registratorer for »H.A.« og »F.A.«. I det forløbne århundrede er ad-

skillelsen ikke blevet overholdt, idet nye voll. er blevet oprettet inden for »H.A.«, og papirer af stadigt praktisk interesse er blevet overført til »F.A.«. Registranten over »H.A.« – akterne er systematisk opbygget, medens den over »F.A.«-sagerne er alfabetisk. Begge har indbyrdes og interne henvisninger. I hver af registrantprotokollerne er ikke blot anført voll. og sager, men disse er atter underdelt med numre og bogstaver for læg og vigtigere enkelt dokumenter.

En gennemgang af registranternes hovedafdelinger vil vise Stamhusarkivets værdi for europæisk kulturhistorie og dansk frimurerhistorie. »H.A.« med anførsel af antal voll.: A. Den hellige Skrift (1). B. Theosophiske og spiritualistiske Skrifter (3). C. Kabbalistisk Theurgi, Magi, Alchymi og hermetisk Kundskab (13). D. Historie og matematiske Afhandlinger (2). E. Ordenshistorie (8). II. Franske Acter (12). III. Rosenkreuzer (2). IV. Illuminater (1). V. Clermont-Rosaik System (1). VI. Salomonisk Videnskab (2). VII. Asiatiske Brødre (26). VIII. Det Evige Lys'es Udvalgte (15). IX. Amicitia Ordenen (1). X. Den hellige Synode i Norden (Münter) (1). XI. Afrikanerne, XII. Abelit-Ordenen, XIII. Araber-Ordenen, XIV. Brøder und Kinder der Wittwe, XV. L'ordre des inconnus, XVI. Concordia-Ordenen, XVII. Dioscur-Ordenen og Oculist-Ordenen (1). XVIII. Det eklektiske Forbund, XIX. Schröders System, XX. Royal York zur Freundschaft, XXI. Zu den drei Reisbrettern (1). XXII. Ubenævnte Systemer (1). XIII. Adoptions Mureri (1). XXIV. Klericale Acter (1). XXV. Enkelte Loger: Brunsvigske (7), Frankfurter & Mainzer (3), Ceylon (1), Grosse Landesloge der Freimaurer von Deutschland (1). XXVI. Den stricte Observants: Protocoller, Acter og Correspondance (99), Matrikler (2), Ritualer. Wilhelmsbad (12). XXVII. Det rectificerede System (9). XXVIII. Danske Ritualer (15). XXIX. Landgrev Carl af Hessens System (1). 33° (1). G. Frimureriet i Danmark indtil 1855. I. Styrelsen i Kjøbenhavn (17). II. Styrelsen i Slesvig (4). III. Skotte-Logerne i Kjøbenhavn (8). IV. Skotte-Logerne i Slesvig og Holsteen (2). V. St. Joh. Logerne i Kjøbenhavn (27).

VI. St. Joh. Logerne i Provindserne, incl. Slesvig, Holsteen, Norge og Vestindien (32). VII. Vinkel-Loger (1). VIII. Overgangs-Ritualer til svensk System (7). H. Svensk Frimureri. I. Ældste Acter (10). II. Den IXde Provinds's Acter (26). III. Den VIIde P. A. (12). IV. Den VIIIde P.A. (42). V. Den Xde P.A. Norge (1). VI. Island (1). VII. Frimurerlauget (1). J. Acter, tilbageleverede fra VIIde Provinds's Loger. Frederik, Flensborg (7). Aabenraa (1). Carl zum Felsen, Altona (2). Concordia, Altona (2). Andre Materialier (112). K. Taler og Instructioner (1). L. Efterladenskaber. Landgrev Carl af Hessen (9). Hertug Ferdinand af Brunsvig (1). Biskop Münter (2). Kong Christian VIII (1). Prins Hans af Glücksborg (1). Kong Frederik VIII (1). Blandede (25). M. Diplomer og Certificater (2). N. Fremragende Brødres Optagelse (1). O. Samling af Chifre (1). P. Matrikler, Meddelelser og Protokoller. I. Danske (4). II. Udenlandske, her repræsenterede Stor-Loger. a. IXde Provinds, Stockholm (2). b. VII Provins, Tyskland (6). c. Zu den drei Weltkugeln, Berlin (4). d. Royal York zur Freundschaft, Berlin (2). e. Zur Eintracht i Darmstadt (1). f. Stor-Logen i London (1). g. Stor-Logen i Skotland (1). h. El Grando Orientale Lusitano unido (1). i. Stor-Logen for Ungarn (1). k. Grande Oriente Nazionale d'Egiziano (1). l. Eklektischer Freimaurerbund in Frankfurt (1). III. Andre udenlandske Loger. a. Tyske Loger (2). b. Franske Loger (1). c. Nederlandske Loger (1). d. Spanske og Italienske Loger (1). e. Græske Storloge (1). f. Amerikanske Loger (1). Q. Ældre Fortegnelser (3). R. Blandede Sager og ældre Loge-Stempler (4). S. Ældre Beklædninger (1). T. Independent Order of Odd Fellows (1). U. Ritualer (1).

Fra »F.A.« skal anføres antallet af sager under hvert bogstav samt som eksemplificerende illustration betegnelsen for den første sag under hvert bogstav: A (6) Affiliation. B (6) Ballotation. C (11) Certifikater. D (6) Dagmar, Nykøbing Falster. E (4) Efterladenskaber. F (13) Festsalen. G (3) Grændse for Arbejdsdistrikt. H (2) Henlagte Sager. I (7) Ikke-Christne. K (5) Kancelliet. L (7) Lands-Loge. M (8) Maria, Odense. N (2)

Nordstjernen, København. O (2) Ordenshus. P (7) Pensionskasse. R (4) Recommendation. S (9) Storloge. T (2) Tjenende Brødre. U (3) Udelukkelse. V (5) Viseste Salomos Vicarius. Z (2) Zorobabel, København. Æ (2) Æresbevisning. Ø (1) Økonomi.

Forskningens mål og midler

Uden hensyn til køns- og aldersfordelinger androg i 1875 de 2.500 frimurerbrødre 1,4 promille af den samlede danske befolkning på 1,8 mill. I 1975 var med 10.600 af 5,1 mill. promillen vokset til 2,1. En kommune som Gentofte f.eks. har i perioder kunnet tælle op over procenten, og stikprøver inden for visse sociale klasser kan også give ret så høje tal, men meget skiftende til forskellige tider. Her spiller bl.a. usikkerheden ved stillingsbetegnelser ind, idet f.eks. officerer af 1780 svarer til såvel officerer som ingeniører, arkitekter, landmålere, dyrlæger m.m.fl. i 1980. Yderligere lurer naturligvis den generelle fare, at man ved engagerede studier af et enkelt samfundsfænomen nemt kommer til at overvurdere dets betydning. Specielt gælder for frimureriet, at det er et lukket samfund. Tal og navne på loger og brødre har vel altid været offentligt tilgængelige, men det er meget vanskeligt at konstatere, hvor effektivt samarbejdet har været, og det er meget tidkrævende, ofte umuligt at optælle, i hvilket omfang medlemmerne har været aktive i logearbejdet. Måske har den Danske Frimurerorden i perioder haft politisk indflydelse. Hvis det måtte være tilfældet, er det dog sket så diskret, at de færreste historikere har været opmærksomme herpå. Niels Neergaard: Under Junigrundloven er i forbindelse med forholdet til Sverige i 1850erne og 60erne inde på

tanken. Men Robert Neeiendam: Grevinde Danner nævner kun i en bisætning Berlings »fremragende stilling inden for frimurerne« og slet ikke Frederik VII's stormesterskab, og det endskønt mere end en femtedel af de over 400 i bogens register anførte personer havde tilknytning til ordenen. Hvis frimureriet i Danmark gennem snart 240 år har levet godt, og det tyder de skiftende tiders mange udadvendte velgørenhedsforanstaltninger på, har det dog også levet ret så skjult. Derfor kræver beskæftigelsen med dets historie et grundigt arbejde med kilderne og en stadig sammenligning med de klarere belyste sider af det øvrige samfundsliv.

Som nævnt ovenfor er visse dele af den Danske Frimurerordens Arkiv og Bibliotek kun tilgængelige for brødre, som måtte være blevet forfremmet til forskellige grader, som åbner adgang til klassificerede bøger og akter. Det samme gælder for de enkelte logers samlinger. For at en ikke-frimurer skal kunne få adgang til den store læsesal i Stamhuset på Blegdamsvej i København eller til et logehus i provinsen og få lejlighed til at læse speciallitteratur, håndskrifter og arkivalier, må der kræves visse forudsætninger. I en skriftlig ansøgning til Den Danske Frimurerordens Informationsdirektorium må der gøres nøje rede for undersøgelsens seriøse karakter og videnskabelige formål samt helst vedlægges anbefaling fra en forskningsinstitution. Der vil ikke uden videre kunne gives adgang til bibliotekets kartoteker og håndbogssamling og til arkivets registranter, endsiges til depoternes hylder. Men det er ordenens klare standpunkt, at kun visse afgrænsede dele af dens indre virksomhed er utilgængelig for offentligheden, og at man med åbenhed vil være behjælpelig ved studier inden for kultur- og samfundsvidenskaberne i bred forstand.

Debat

Skal vi have en lokalarkivlov?

De lokalhistoriske arkiver har i de seneste år markeret sig stærkt i det samlede billede af kulturel aktivitet på lokalt plan. Landet er reelt dækket af lokalhistoriske arkiver, flere af disse har fået heltidstilknyttet ledelse og organisationsstrukturen er blevet udbygget for at kunne honorere de øgede krav om uddannelse og til varetagelse af de fælles opgaver, hvis løsning trænger sig på.

Det er derfor et nærliggende spørgsmål at rejse, om tiden nu er inde til at tænke på en lovgivning for de lokalhistoriske arkiver. Skal vi have en lokalarkivlov? Fortid og Nutid har stillet dette spørgsmål til en række personer, dels indenfor det lokalhistoriske arkivarbejde, dels i berøring med dette på forskellig vis. De er blevet anmodet om at svare ja eller nej. Hvis nej, da hvorfor ikke – hvis ja, da i hvilken form og med hvilket indhold.

Palle Friis:

Ja – efter min mening skal vi have en lokalarkivlov så snart som muligt.

De lokalhistoriske arkiver bør være et samfundsanliggende, helt på linie med de kulturhistoriske museer. Det bedste argument for mit synspunkt må være den rivende udvikling museerne har haft, siden »Lov om danske lokalmuseer« blev vedtaget i 1958.

Før 1958 var den danske museumsverden en meget broget buket af store og små museer, som hver for sig indsamlede hvad de havde lyst til uden egentlig målsætning, og som stort set intet havde til fælles ud over det årlige repræsentantskabsmøde i Dansk kulturhistorisk Museumsforening.

Med museumsloven fik man samlet den danske museumsverden, og med lovens stats-tilskudsmulighed efter »krone til krone« prin-

cippet fik man skabt et effektivt incitament for lokale bevillinger. Fra 1959 til 1972 voksede antallet af museer fra 44 til 75, og de samlede driftsudgifter fra 1,5 mill. kroner til 15,5 mill. kroner. Selv om pristallet allerede dengang havde fart på, er det dog tal, der udtrykker en imponerende udvikling.

Loven og dens tilskudssatser var til revision flere gange i periodens løb, men det var ikke muligt for staten at følge med udviklingen i tilskudsmæssig henseende. En gennemgribende lovændring blev mere og mere påkrævet, og i 1976, efter et omhyggeligt forberedende kommissionsarbejde, vedtog Folketinget en helt ny museumslov for alle danske museer undtagen de statslige. Ulykkeligvis blev lovforslagets tilskudsregler under lovens forberedende behandling i Folketinget beskåret den ene gang efter den anden, således at det endelige økonomiske resultat kom til at stå i et stærkt misforhold til lovens mange intentioner.

Selv om statens økonomiske engagement procentuelt udgør en stadig mindre del af museernes budgetter, så tror jeg stadig, at statstilskuddet har en enorm effekt, som samfundets anerkendelse af museernes indsats. Endnu større betydning har statstilskuddet, fordi det berettiger en museumslov, hvis bestemmelser er grundlaget for museernes samarbejde og faglige forpligtelser til at indsamle, bevare og formidle.

De lokalhistoriske arkivers situation i dag minder på mange måder om museernes før 1958. Stort set kan det enkelte arkiv koncentrere sig om de opgaver, det har lyst til, inden for det geografiske område det er muligt at arbejde i uden at komme i klammeri med andre arkiver. De store og bekostelige opgaver og de mere trivielle opgaver får ofte lov at ligge. Ingen kan med rette forlange dem løst, når arbejdskraften på arkivet er frivillig, til-

Debat

skuddene symbolske og antallet af morsommere opgaver uendeligt. Resultatet kender vi alle, som tomme huller i vores lokalhistoriske dokumentationsmateriale, og hullerne bliver flere og flere og stadigt større, fordi udviklingen år for år producerer arkivalier i et stadigt stigende tempo og omfang.

Skal hullerne fyldes, eller rettere sagt, skal opgaverne prioriteres fornuftigt, må det lokalhistoriske arkivarbejde gøres til et samfundsanliggende og en forpligtelse.

Forudsætningerne herfor er en lokalarkivlov og en aktiv Statsstøtte.

Der kan være mange måder at formulere en arkivlov og strukturere de lokalhistoriske arkiver på. For mig er det nærliggende at betragte museerne og drage lære af de erfaringer, som er indhøstet gennem brug og gennem revisioner af museumsloven.

Den enkleste model jeg på dette grundlag kan forestille mig, er antydnet i nedenstående diagram. Den lodrette række »kasser« i diagrammets venstre side antyder de lokalhistoriske arkiver, grupperet amtsvis, og af

pladshensyn her begrænset til 3 vilkårlige amter.

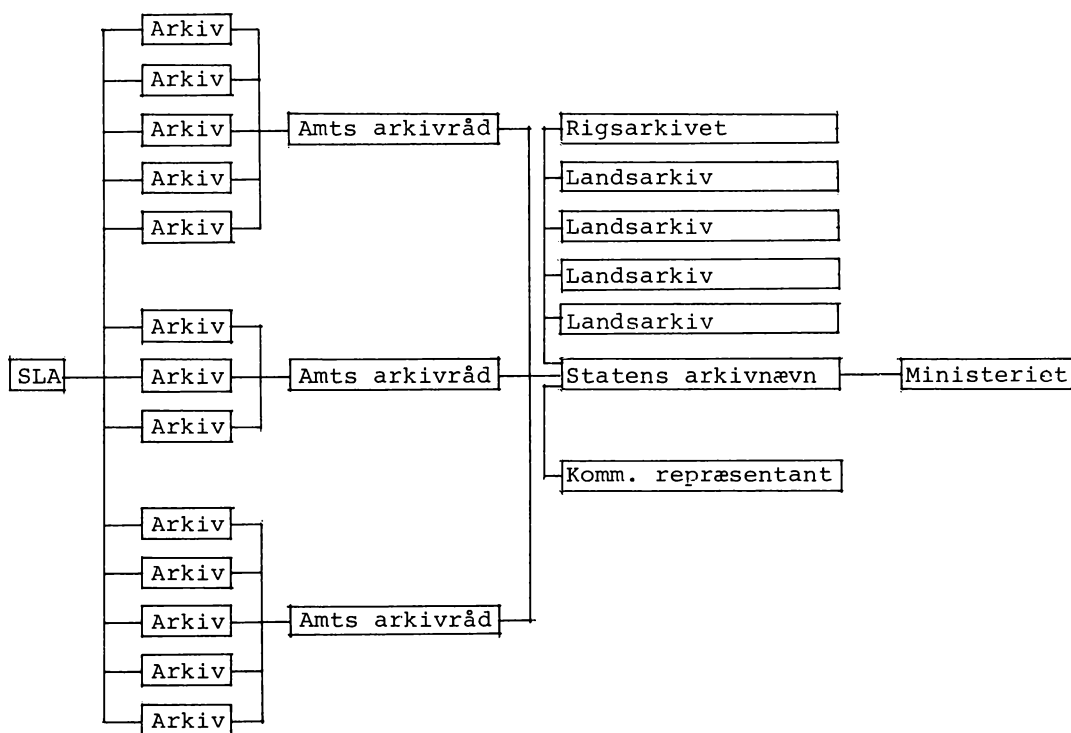
Jeg forestiller mig ikke nogen egentlig statsanerkendelse af de lokalhistoriske arkiver, men det er nok nødvendigt at udarbejde en præcis definition på et lokalhistorisk arkiv og dets forpligtelser overfor samfundet.

Hvert lokalhistorisk arkiv udpeger 2 repræsentanter til et amtsarkivråd. Den ene repræsentant skal være arkivets daglige leder, den anden udpeges af bestyrelsen blandt dens medlemmer. Amtsarkivrådene har til opgave at koordinere arkivarbejdet, igangsætte projekter og fordele tilskud fra stat og fra amtsråd.

Ved denne fordeling kan der være mange muligheder at vælge imellem:

Lige stort tilskud til hvert arkiv
Tilskud i forhold til indbyggertal
Tilskud i forhold til lokale tilskud
Tilskud til løsning af konkrete opgaver

Personligt føler jeg mig nok tiltrukket mest af

den sidste mulighed, der vil være mest igangsættende, men jeg vil også kunne gå varmt ind for en kombination af den sidste og næstsidste mulighed.

Alle landets amsarkivråd vælger hvert 4. år blandt sine medlemmer 4 eller 8 repræsentanter til Statens Arkivnævn.

I nævnet sidder også repræsentanter for rigsarkivet, landsarkiverne og for de kommunale interesseorganisationer.

SLA er placeret ude på diagrammets venstrefløj, som det foreningspolitiske organ, der har til opgave at inspirere og kritisere det lovfæstede arkivvæsen, så vi ikke risikerer, dette ender i formalisme.

Dansk kulturhistorisk Museumsforening spiller en tilsvarende, helt uundværlig rolle i den danske museumsstruktur.

Der er mange skønhedsfejl og uafklarede områder i den danske museumsverden, som jeg har brugt til forbillede i dette forslag. Helt andre forbilleder og modeller vil måske være langt bedre, men lad os nu under alle omstændigheder få en lokalarkivlov.

Arne Gammelgaard:

Ja, vi skal have en lokalarkivlov, men ikke lige med det første. Det er meget naturligt og meget vigtigt, at vi stiler efter legale rammer for lokalarkivarbejdet, men det skal ikke ske, før tiden er moden, og det er den ikke endnu.

For at argumentere for dette synspunkt er det kun nødvendigt at spørge lidt retorisk, hvorfor i alverden kun en del af den samlede nationale arkivmængde skulle være beskyttet af lovbestemmelser, mens en anden del skulle ligge åben for alle vinde. Ja, et svar kunne naturligvis være, at denne anden del er af mindre værd og ikke lovgivning værdig. Men al den stund det umiddelbart kan konstateres, at arkivalierne i de to arkivtyper i vid udstrækning omfatter nøjagtig de samme materialer og typer af arkivalier, holder tankegangen ikke. Men da der altså ikke er nogen lovgivning for de lokalhistoriske arkiver, er det naturligvis ikke tilstrækkeligt bare at argu-

mentere bagvendt. Der skal en dokumentation på bordet, og for at nå frem til den, må man tage sit udgangspunkt i det, der er sket i dansk samfundsliv de sidste par årtier.

Er der noget muligt bevis for sammenhængen mellem på den ene side centraliserings- og rationaliseringsbølgen fra 60-erne inklusive kommunalreformen og på den anden side skabelsen af ca. 300 lokalhistoriske arkiver i nøjagtig den samme periode? Jeg tror nok, der er en sammenhæng, og jeg tror også, det vil være forholdsvis let at dokumentere den. Jeg vil dog her nøjes med at slutte, at denne revolution i dansk arkivvæsen vel ret naturligt må have en lovgivning til følge. Ideelt set er den ramme, som er lagt for det statslige arkivvæsen tilstrækkelig til at sikre de arkivalier, som skal sikres samt deres rette brug. Alt hvad der ikke falder ind under denne sektors traditionelle lovgivning må gerne blive udenfor. Ideelt set, ja, og indtil nu i 1980-erne har dette vel været rigtigt, men det holder ikke længere. Her i landet ser det jo ud til, at lovgivning for et område kommer bagefter den udvikling og det indhold, den skal gælde. Det er nok godt sådan og i fin overensstemmelse med dansk opfattelse af individets ret og statens forpligtelser og den slags nationalpsykologisk arvegods. Lige så vel som skolevæsen og socialvæsen stort set hidtil har indrettet sig efter mere eller mindre vagt formulerede regler, men med et konkret indhold, som man så løbende prøver at holde lovgivningen i overensstemmelse med, lige så vel er tiden nu – snart – inde til at dansk lovgivning tager sig på at beskrive og dermed skabe faste, legale rammer for et samlet dansk arkivvæsen.

Et *samlet* dansk arkivvæsen. – Hvis der ikke fandtes nogen lovgivning, og man så gik i gang med en sådan fra bunden af, er det jo ulogisk at forestille sig, at man netop ville lovgive for den del af arkivvæsenet, som idag er statsligt og kun for den. – En udvikling har fundet sted, det hele er ved at antage overskuelige former: der vil snart kunne lovgives. Den vældige lokalhistoriske aktivitet er ikke stilnet af, men pionertiden er så småt ved at være forbi. Fra sted til sted er forholdene blevet

harmoniseret og kanaliseret. Elementerne lader sig benævne med sproglige vendinger, som er så nogenlunde éntydige. En forhastet lovgivning vil imidlertid skade det hele, fordi substansen i lokalarkivarbejdet er godt nok stillet, sådan som forholdene er. Der er ikke endnu noget, der lider skade ved, at der ikke findes en lovgivning for området.

Landet er arkivdækket, men nogle arkiver er årtier gamle, de nyeste har knap nok haft nogen fødselsdag at fejre endnu. Der kommer ikke flere eller kun ganske få nye arkiver til de nærmeste år, men en årrække uden lovbestemmelser vil givetvis af sig selv løse en række problemer, som en lovgivning ikke vil kunne klare, men snarere gøre mere komplicerede. Der er stærke tilbøjeligheder til ensartethed i de ca. 200 kommuner, som har 10.–20 000 indbyggere. Det er straks vanskeligere, når turen kommer til de større »købstæder«, og hvad med magistratskommunerne?! Er der nogen, der vil driste sig til at foreslå legale bestemmelser på lokalarkivområdet for dem? – Og indholdet? Skal de »samlinger«, som omfatter såvel arkivalisk som musealt materiale have dødsstødet? – Og tør jeg med svag røst hviske: kommunearkiver? –

Næh, lad de frie og frugtbare kræfters spil blot råde nogle år endnu. Ikke ti vilde heste, og altså heller ikke Claus Bjørn skal få mig til at fremsætte tanker om indholdet af en arkivlov, al den stund en sådan højst sandsynligt ikke lader sig udforme med rimeligt klare bestemmelser, fordi området er for labilt.

Den periode, som bør hengå, inden der skrives til lovgivning, »den prælegale periode«, vil uvilkårligt bringe en frugtbar afklaring i spørgsmålet om de eksisterende arkivers lokale status. Hele dette felt, som er så broget, vil det være svært at give generelle retningslinier for. Arkiver, som har eksisteret i en årrække, kan meget vel være genstand for forandringer hvad angår ejendoms- og organisationsformer. Den igangværende udvikling har på den måde klart tilsvarende uløselige problemer af sig selv. Hele det kompleks af spørgsmål, som vi alle har måttet igennem: hvor hører vi hjemme henne? – på biblioteket eller museet? – i kælderen eller på loftet? – på

forenings- eller kommunal basis? – Med egen hjælp og med lidt konsulentbistand fra SLA har folk lokalt klaret disse spørgsmål alene. Forskelligt fra sted til sted, men alligevel sådan, at der er elementer, som man er fælles om. Og *dem bliver der flere og flere af!*

På denne baggrund er det, at jeg finder en lovgivning de allernærmeste år forhastet. Lad tingene falde på plads af sig selv. En fare ved en for lang prælegal periode er det naturligvis, at ting går i fisk, at strukturer bryder sammen, inden der kommer lovbestemmelser, som måske ville have forhindret noget sådant. Eksemplificeret ved at entusiastiske lokalarkivarer opgiver i utide, at tilgængelighedsspørgsmålets betydning misforstås og skaber svære personlige konflikter, at værdifulde arkivalier går til grunde som følge af manglende indsigt hos de ansvarlige. Hvis der var reel fare for, at den slags uheld ville forekomme hyppigere på grund af manglende lovgivning, var det selvfølgelig rigtigst at få et kommissionsarbejde i gang snarest, men takket være den energiske kursusvirksomhed og andre måder at dygtiggøre os selvbestaltede arkivarer på, er der grund til at håbe, at vi må blive forskånet for alt for bitre fejltagelser. Kun hvis vi tør forlade os på, at vor egen, vore klienters og materialernes sikkerhed er tilgodeset, kan man forsøre at vente med en lovgivning, som ellers ville forebygge uheld, misforståelser, konflikter og frustrationer.

Hvad vindes der da ved at vente med en lovgivning? For der skal være en gevinst ved at vente, ellers var der ingen grund til det. Fordelene og den klare nødvendighed af en lovgivning er tydelig nok, men er der fordele ved at få en arkivlov i 1989 i stedet for i 1982? – Ja, afgjort!

Som forholdene er i øjeblikket, kan alle, altså også de potentielle lovgivere, glæde sig over, at de danske lokalhistoriske arkiver hver og ét indgår i et kæmpemæssigt, landsdækkende forsøgsprojekt! – Denne situation er ny i den forstand, at det først er pr. 1980, vi med rette kan erklære landet for arkivdækket. Vist har vi hver for sig og undertiden lidt i fællesskab forsøgt os frem hidindtil. Men som forsøgssituation betragtet er det først nu, da pi-

onertiden er ved at ebbe ud, og det nationale perspektiv er tydeligt, at forholdene er optimale. Hvad enten vi er amatører eller professionelle eller noget midt imellem, hvad enten vi er heltids-, deltids- eller fritidsengageret i arkivarbejdet, er vi som deltagere i forsøgsarbejdet alle ulønnet. En sjældnen, men fortræffelig situation.

En sammenligning: i skolevæsenet er der de seneste årtier og vist især i forbindelse med skoleloven af 1958 og den berømmelige Blå Betænkning blevet gennemført forsøg efter forsøg. Der er blevet udført forsøg med store og små problemkomplekser. Forsøg er blevet beskrevet. Man har opereret med forsøgsgrupper og kontrolgrupper. Hele det videnskabelige apparat har været kørt i stilling. Resultaterne er blevet vejret og vurderet, kritiseret og formuleret. Det har altså været godt og rigtigt. Og dog! Ofte har de implicerede på forhånd og af let forståelige grunde været inde i en situation, som kun kunne føre til ét – det ønskede – resultat. Ofte havde udviklingen overhalet forsøget, således at dette aldrig fik lov til at gå tiden ud. Alle forsøg er mundet ud i, at »dette vil koste penge«. Penge, der som oftest ikke har været udvej for at skaffe, og endelig er det jo en kendsgerning, at skolelovgivningen i høj grad har været underkastet politiske krav, som havde såre lidet at gøre med indhøstede pædagogiske erfaringer. – 5–6 års »forsøg« på lokalarkivområdet vil have ganske anderledes gode betingelser. Forsøgsgrundlaget vil næppe kunne formuleres, men alle implicerede vil til sin tid vide, hvad det drejer sig om. Og det er her, hunden ligger begravet. Den velkendte talemåde om det lokalhistoriske virke, at »vi ved faktisk ikke rigtig, hvad det er, og det bekymrer os kun lidet«, har stadig en vis gyldighed, men år for år bliver etiketterne stadig lettere at placere, termene bliver stadig mere prægnante, og det bekymrer os stadig mere, at vi ikke ganske kan afgrænse vor arbejdsmark. Men dette kan vi leve med en tid endnu. Og *situationen er frugtbar!* – Den forsøgs-lignende tilstand skal holdes ved lige. Trangen til at lovgive: at ordne, styre og regulere må holdes i ave, mens vore fælles erfaringer bliver

indhøstet. Det er her opgaven ligger de næste 5–6 år: Indsamling af det erfaringsmateriale, som vi hver for sig og i fællesskab går og indhøster.

Jeg ser mig altså slet ikke i stand til på nuværende tidspunkt at formulere idéer om indholdet af en arkivlov, og jeg mener altså heller ikke, tiden er inde til at forsøge noget sådant. Det som tiden er inde til, det er en beskrivelse af den øjeblikkelige tilstand i landets lokalarkiver. Det er en opgave, som SLA allerede er i fuld gang med. Desværre bliver denne beskrivelse i første omgang kun en meget nødtørftig analyse af situationen. Men denne beskrivelse kunne danne grundlag for en dybtgående analyse – en hvidbog. Vi går ikke forsamlingshusenes folk eller Niels Højlund for nær ved at sige, at lokalarkivområdet med mindst lige så god ret kunne fortjene en tilstandsbeskrivelse, og at et sådant værk nemt ville kunne få et dobbelt så stort omfang, som rapporten om forsamlingshusene fik.

Forsamlingshusene er et landsbyfænomen. Det er lokalarkiverne ikke. Den folkelige appel, som lokalarkiverne repræsenterer, er en ny og spændende ting i vort samfundsliv, som nok kunne fortjene en fyldig tilstandsbeskrivelse.

Måske er det godt, at vi i denne periode ikke uden videre kan tillade os at foreslå foranstaltninger, som kræver nye bevillinger. Vi har – hånden på hjertet – ingen garanti for, at den entusiasme, som hidtil har båret den lokalhistoriske bølge frem, vil holde, og rammerne skulle jo gerne passe til indholdet, men når der nu rent faktisk går arbejdsløse historikere rundt iblandt os, kunne man vel tillade sig at mene, at de kunne gavne sig selv og dansk arkivvæsen ved at indgå i et team, som under ledelse af f.eks. Rigsarkivet eller Dansk historisk Fællesforening kunne udarbejde en rapport om arkivsituationen i Danmark. En sådan arbejdsgruppe kunne virke rådgivende og vejledende, og for mit eget vedkommende vil jeg godt tilføje: kontrollerende for arkivernes folk. Og ikke mindst kunne der også ad den vej sættes skub i registreringen af vore arkivalier, og der kunne åbnes for mange flere

muligheder for at benytte de samme arkivalier.

Med et sådant organ vil vi med fortrøstning kunne lade det store landsdækkende »forsøg« fortsætte nogle år, alt imens vi konsoliderer og organiserer videre ad den frugtbare vej, vi kender, og som vi godt kan følge nogle år endnu – uden en lov og bedst uden en lov, men vi skal have en lov, og vi skal gøre en god lov af den, derfor skal vi ikke forhaste os.

For mit eget vedkommende vil jeg håbe, at den samlede lov om dansk arkivvæsen må få hendes majestæts underskrift i det år 1989.

Niels-Jørgen Hansen

Tanken har været luftet flere gange i forskellige sammenhænge, – men der er aldrig kommet et klart svar på spørgsmålet, – og det er også svært, – al den stund en lov vil have mulighed for at skabe en række goder for de lokalhistoriske arkiver, men samtidig vil den stille en række krav og derved rejse nye problemer. Det *kan* derfor blive et spørgsmål om at vinde på gyngerne, men tabe på karussellen.

En sædvanlig fremgangsmåde

Det har været prøvet før her i landet: En kreds af interesserede personer slår sig sammen om at danne en forening eller en anden form for samvirke. Efterhånden sker der en institutionalisering, og det ender med, at det offentlige overtager foretagendet og driver det videre på godt og ondt.

Sådan gik det med bibliotekerne, sådan er det gået med museerne, og sådan vil det højst sandsynligt gå med de lokalhistoriske arkiver, – de af dem, som ikke allerede er kommunale.

Skal vi da have en arkivlov, eller skræmmer sporene fra bibliotekerne og museerne?

For den lokalarkivleder- eller medarbejder, der betragter »sit« arkiv som sit eget åndelige barn eller »private ejendom«, vil der uden tvivl være store betænkeligheder til stede, når

man ser, hvordan gamle veltjente skolelærere, præster, postmestre o.s.v. blev skubbet ud i kulden af de nye fagfolk, – bibliotekarer såvel som museumsinspektører.

Det vil kræve en fantastisk takt af begge parter at få en overgang til at forløbe gnidningløst, og alligevel er det sikkert en uendeligt svær opgave, – for ikke at sige umulig.

Men alt dette er jo en sag om *følelser*, og følelser er som bekendt ikke gode argumenter, når man taler om lovgivning. Hvordan skal vi da stille os til spørgsmålet om en lokalarkivlov – set og vurderet ud fra saglige synspunkter – ud fra hvad der vil gavne arkiverne, arkivarbejdet og dermed lokalhistorien som helhed.

Der er næppe tvivl om, at dersom man via en lov forpligter primærkommunerne til at sørge for, at lokalhistorisk materiale bevares og gøres tilgængeligt (!) – vil man samtidig have mulighed for at forhindre, at visse kommuners enorme sparsommelighed (læs: nærighed) ødelægger arkivarbejdet de pågældende steder og dermed er skyld i, at lokalhistoriske værdier går tabt.

Og derfor bør vi have en lov

Det er ingen hemmelighed, at der er kommuner i dette land, som enten ikke *kan* eller ikke *vil* støtte et frivilligt, ulønnet arbejde for at sikre gamle billeder og papirer på stedet, og et sådant arbejde kan nu ikke udføres uden penge, lige meget hvor stor interessen er hos de folk, som tager initiativet og udfører arbejdet vederlagsfrit. Det må via en lov gøres klart, at et lokalhistorisk arkiv er en institution, som tjener både den pågældende egn og hele landets historieforskning ved at indsamle og tilgængeliggøre brikker i det store puslespil, som Danmarkshistorien er. Og det må herigennem slås fast, at selv om der er tale om en frivillig indsats uden løn og måske med personlige økonomiske ofre, så er et lokalhistorisk arkiv ikke bare de pågældende menneskers »private sandkasse«, hvori de leger noget så hyggeligt hver anden mandag aften. Deres arbejde bør ikke hæmmes af, at det og-

så interesserer dem. De skal sikres rimelige vilkår, – også den dag, arbejdet bliver for omfattende til bare at være en hobby og det skal ikke bero på tilfældige kommunalbestyrelsesmedlemmers sympati eller antipati, om områdets lokalhistorie skal sikres eller gå til grunde.

Hvad skal loven bestemme om personalet?

Der er ingen tvivl om, at loven vil sige »noget for noget«. Skal det offentlige (læs: kommunerne) forpligtes til at drive, – eller i hvert fald yde rimelige tilskud til – et lokalhistorisk arkiv, så vil – og bør – samfundet også sikre sig, at det, der indsamles, behandles på forsvarelig måde, – således at forstå, at den eller de, der tager sig af tingene, forstår, at den eller dem, at registrere dem, således at de er til at finde, og at formidle de oplysninger, de indeholder. Der vil med andre ord blive tale om en uddannelse af arkivledere og medarbejdere, enten de er lønnede eller arbejder i arkivet som fritidssyssel. Arkivarbejdet må tages alvorligt. Naturligvis vil de pågældendes oprindelige – og højst forskellige – uddannelse være afgørende for, hvor der skal sættes ind med efteruddannelsen. Det er før sagt, at ingen uddannelse passer lige til netop at være leder af et lokalhistorisk arkiv, og det betyder, at enten man møder op med den ene eller den anden uddannelse, må den suppleres med kurser af forskellig slags. Det koster tid og penge, men når man tager i betragtning, hvilke værdier disse mennesker forvalter, må de siges at være givet godt ud.

Skal loven rumme krav om en fagligt uddannet leder?

Der er allerede lokalarkiver, som ledes af historikere eller etnologer, og det drejer sig for de flestes vedkommende om store arkiver i store bysamfund, hvor arkivet mere eller mindre ligner et »stadsarkiv«. Der er god rimelighed i, at der sidder folk med en historiker-uddannelse som ledere af disse. Dog må de hidtidige ledere og medarbejdere sikres mod en »udmanøvrering« ved evt. ansættelse af fagligt uddannet leder.

Anderledes forholder det sig i de mindre bysamfund og kommuner. Her vil det nok være at skyde spurve med kanoner, at ansætte en fagmand M/K. Det er desuden andre ting, disse arkiver samler, og det drejer sig ofte om materiale af mere personalhistorisk og privat proveniens end ved de store arkiver, og derfor vil man være bedre tjent med fremdeles at lade arkivet være en »folkelig bevægelse«, – forstået sådan, at der er et arbejdsudvalg eller hvad man nu vil kalde en kreds af interesserede medborgere, som går med i arbejdet på den ene eller anden måde. Naturligvis kan man ikke postulere, at en faghistoriker ikke kan komme i kontakt med befolkningen og derigennem få fat i materiale, som ellers ville gå til grunde, for det er der klare beviser og eksempler på at de kan. Men der er også eksempler på, at arkivdrift ikke bør være et one-man-show, – idet en medarbejdergruppe, – hvordan den ellers er sammensat eller hvad den kaldes, – er en værdifuld kontaktflade til byens og egnens befolkning, – og derigennem vil meget værdifuldt materiale kunne reddes.

Derfor bør loven sige noget i retning af: Hvor et lokalhistorisk arkiv drives som en kommunal institution på den ene eller den anden måde, skal der gives interesserede beboere lejlighed til at deltage i arkivets arbejde, for derigennem at skabe den fornødne kontakt til områdets befolkning.

Hvad skal loven bestemme om arkivernes tilhørsforhold?

Det bliver sandsynligt nødvendigt med ret fleksible bestemmelser angående de lokalhistoriske arkivers tilhørsforhold, – dog bør de enten være kommunale eller drives med tilskud fra kommunerne og med en deraf flydende kommunal indsigt i driften.

Som en del af arkiverne nu er organiseret i tilknytning til eller som en afdeling af kommunale biblioteker eller museer, er nogle af dem nødt til at fortsætte, idet der næppe er befolkningsmæssigt – og dermed heller ikke materialemæssigt grundlag for at gøre dem til selvstændige kommunale institutioner.

Anderledes forholder det sig, hvor det drejer sig om arkiver, der er så store og har så omfattende virksomhed, at der kan blive tale om fuldtidsbemanning. Her er der grund til at overveje, om man ikke burde organisere arkivet som en selvstændig kommunal institution på linie med bibliotek, museum m.v., – under kulturelt udvalg.

Hermed sigtes der ikke mod, at arkivet skal være en del af den kommunale forvaltning, forstået på den måde, at det skal rumme det kommunale arkiv og dermed være ekspeditionskontor à la Rigsarkivets 2. afd. (Undskyld sammenligningen!). Hvis det lokalhistoriske arkiv skal opbevare kommunale arkivalier, skal det i hvert fald kun være »dødt« materiale, – ikke arkivalier, som administrationen jævnligt skal have fat i. (Om kommunale arkivalier i de lokalhistoriske arkiver: se nedenfor.)

Der er en del foreninger, der driver lokalhistoriske arkiver, og førend disse når et sådant omfang, at det bliver vanskeligt at drive dem som hobby, vil foreningerne næppe lade dem overgå til kommunal drift. Der bør i loven åbnes muligheder for, at sådanne arkiver kan køre videre, – men med offentligt tilsyn på den ene eller anden måde, —(al den stund, det er samfundets materiale, de forvalter), og med kommunalt tilskud. (Desuden ses det jo, at museer kan være foreningsejede med fast, fagligt uddannet leder og med langt den største del af budgettet som amts- og primærkommunale tilskud).

Sammenfattende kan det måske udtrykkes således: »Primærkommunen forpligtes til at drage omsorg for, at skriftlige, fotografiske og andre materialer, som bærer informationer om egnens kulturelle liv, erhvervsliv samt topografi og personalhistorie, sikres på forsvarlig måde. Dette kan ske ved at kommunen enten selv driver et lokalhistorisk arkiv eller indgår forbund eller aftale med en eller flere nabokommuner om driften af et sådant. Endelig kan driften af et lokalarkiv uddelegeres til foreninger o.lign. under ansvar over for kommunens kulturforvaltning og under tilsyn fra kommunalbestyrelsen og dennes embedsmænd.

Et lokalhistorisk arkiv kan desuden drives som en afdeling af et kommunalt bibliotek eller museum, – med sine egne vedtægter, som skal godkendes af kommunalbestyrelsen«.

Kommunale arkivalier i de lokalhistoriske arkiver?

Det vil give anledning til en fortsat og hæftig debat, hvis et forslag til en lokalarkivlov giver mulighed for, at de lokalhistoriske arkiver får lejlighed til at opbevare de kommunale arkivalier. Det ville nok lette landsarkiverne i deres betrængte situation, – men hvis dette sker, er det helt klart, at der vil blive fremsat krav til bl.a. materialets sikkerhed, til fagligt uddannet ledere (evt. som konsulent for flere kommuner) samt til lang åbningstid, – foruden faglig ekspertise ved konservering m.v., så det er et spørgsmål, hvor mange kommuner, der kan og vil honorere disse krav, hvorfor tanken om at lade de lokalhistoriske arkiver opbevare kommunearkiverne næppe er relevant ret mange steder. Derimod burde loven indeholde bestemmelser om at lade de lokalhistoriske arkiver blive hørt af såvel afleverende kommune som landsarkivet, inden der kasseres af det arkivmateriale, som står for at skulle afleveres fra kommunerne. I forslaget til kassationscirkulæret er nævnt mange ting, som indeholder oplysninger af stor lokalhistorisk værdi. En mikrofilmning kunne måske også komme på tale.

Konklusion

Jeg mener, at vi bør have en lov om lokalhistoriske arkiver. Den bør sikre arkiverne en plads i det kommunale kulturbillede og som sådan »lyse dem i kuld og køn«, samtidig med, at den stiller krav til personalets kvalifikationer og til arkivets drift og sikkerhed. På den anden side må loven tage et vidtgående hensyn til de lokalhistoriske arkivers særlige placering som et led i en folkelig bevægelse. Klipper man den streng over, bliver de blot død-is-klumper i samfundet, – og de store samlinger vil ligge ubenyttede hen til glæde for ingen, – hverken fagfolk eller amatørhistorikere.

Erik Korr Johansen:

Skal vi have en gymnastikforeningslov? Formulert på denne måde ville der ikke være så meget at betænke sig på, når man skulle besvare redaktørens spørgsmål. Naturligvis skal vi ikke have en gymnastikforeningslov. En lokal gymnastikforening er et led i en landsomfattende folkelig bevægelse, der er gennemorganiseret fra det lokale til det centrale plan i lokalforeninger, amtskredse og en landsdækkende sammenslutning af gymnastikforeninger. Gymnastikforeningerne arbejder i nært samarbejde med statslige og kommunale institutioner (skoler), har ofte lokaler og udstyr fælles med disse, og gymnastikforeningslederne er i stor udstrækning idrætslærere, der bruger deres fritid til en frivillig, ideelt betonet indsats inden for deres interesseområde. Gymnastikforeningerne får støtte til deres arbejde i form af kommunalt lokaletilskud, de udnytter tilskudsmuligheder under fritidsloven i forbindelse med træningsaftener og videreuddannelse, og gymnastikorganisationerne afholder selv leder- og trænerkursusvirksomhed med bistand fra hel- og halvoffentlige institutioner (Idrætshøjskoler, Institutioner for Legemsøvelser) osv.

Hvorfor denne irrelevante snak om gymnastikforeninger? For de sidste mange års debat omkring de lokalhistoriske arkiver og deres videre udvikling er det jo ikke den slags folkelige foreninger, arkiverne er blevet sammenlignet med. Som en rød tråd gennem diskussionerne er gået det synspunkt, at arkiverne naturligt kunne sammenlignes med de andre »kulturelle« folkelige foreninger: forrige århundredes læseforeninger og museumsforeningerne, der efterhånden helt har mistet deres karakter af folkelige foreninger og har udviklet sig til offentlige institutioner. I den retning forestiller man sig, at lokalarkiverne også må udvikle sig.

Men er det i realiteten særlig frugtbart at sammenligne lokalarkiverne med biblioteker og museer og bruge deres udvikling som mønster fremfor gymnastikforeningens? Af de folkelige bevægelser der gennem det sidste århundrede har været i Danmark er vel ingen så

atypiske som netop disse to. Bibliotekerne startede ganske vist som læseforeninger for de særligt interesserede, men blev forholdsvis hurtigt – i takt med uddannelsessystemets udvikling – et led i den almindelige oplysnings tjeneste med bud til folk med vidt forskellige interesser, i princippet alle. Og museerne har vel i langt højere grad end de fleste foreninger været mærket af skellet mellem de uddannede fagfolk og grupper af lægfolk med historiske og arkæologiske interesser. Med langt større relevans – forekommer det mig – kan man sammenligne foreningen omkring et lokalhistorisk arkiv med gymnastikforeningen. Det er en gruppe menesker interesserede i lokalhistorie/gymnastik, der er indstillet på i fællesskab og på lige fod at dyrke disse interesser. Man vil naturligvis gerne have andre med de samme interesser med for at kunne udbygge foreningsarbejdet mere, (mere arkivmateriale/differentierede gymnastikhold) og man søger at skabe offentlig interesse for sagen ved udstillinger/opvisninger og specielt at bringe skoleungdommen til at interessere sig for området.

Jeg mener altså *ikke* at lokalarkivernes udvikling i de nærmest kommende år skal reguleres via lovgivningen efter mønster fra biblioteker og museer. Man bør i stedet efter min mening i højere grad forsøge at følge »gymnastikforeningsmodellen«.

En yderligere grund til, at det ikke i de kommende år vil blive aktuelt med en lokalarkivlov, er også, at langt den største del af de lokalhistoriske arkiver endnu er ganske nye. I 1970 var antallet på ca. 70, og da der i dag i alt findes godt 300, er altså mere end 3/4 af det samlede antal mindre end ti år gamle. Et tiår er en kort periode at have som baggrund for via lovgivningen at lægge en fast struktur for lokalarkivernes fremtid. Og specielt, når man tænker på, at en væsentlig forudsætning for de mange nye arkivers fremkomst har været kommunalreformen omkring 1970. Det er mennesker, der har set det lokale politiske og sociale miljø blive gennemgribende ændret, og har følt behovet for at bevare mindet om det, der står i spidsen for de nyoprettede lokalarkiver. Men vil denne mo-

tivering være til stede i de kommende tiår – for de lidt yngre, der ikke har oplevet disse ændringer selv, og hvilken betydning vil det få for interessen omkring lokalarkiverne?

Når de seneste års diskussion omkring lokalarkivernes fremtidige udvikling i så høj grad har været koncentreret omkring mulighederne for at få gjort de lokalhistoriske arkiver til en slags offentlige institutioner efter mønster fra biblioteker og museer hænger det måske også sammen med, at debatten blandt SLA's medlemmer i høj grad er blevet »tegnet« af en forholdsvis lille gruppe af (professionelle) arkivledere fra de noget større lokalarkiver, der har det befolkningsmæssige underlag for en »arkivinstitution«, som ikke findes for langt de fleste af lokalarkiverne uden for de egentlige købstæder.

Nøgleordene for lokalarkivernes udvikling i 80'erne må i stedet for »institutionalisering« være vejledning, kursusvirksomhed og samarbejde efter »gymnastikforeningsmodellen«. Meget i den retning er allerede undervejs: SLA har for nylig udsendt 2. udgave af en registreringsvejledning, og Sammenslutningen har i en årrække gennemført et betydeligt antal arkivlederkurser. Med oprettelsen i de seneste år af amtsorganisationer over hele landet vil kursusvirksomheden kunne udbygges på amtsplan, ligesom der også her vil kunne etableres et samarbejde på en række andre områder (udgivelse af fællesregistraturer, indsamlingskampagner, udgivelse af informations- og undervisningsmateriale). Dannelsen af amtskredsene er også en forudsætning for, at det i de kommende år kan blive muligt at få økonomisk tilskud til arkivarbejdet på linie med amtskommunens tilskud inden for andre sektorer på kultur- og uddannelsesområdet.

Ikke mindre vigtigt vil det dog være at få etableret et nærmere samarbejde med det offentlige arkivvæsen. Kontakt mellem lokalarkiverne og statsarkiverne har der været i mange år, såvel via de offentlige arkivers (passive) medlemskab af SLA og – især – via de mange personlige kontakter. Et mere formaliseret samarbejde er også så småt indledt (xeroxkampagner, samarbejdet omkring de

folkelige bevægelsers arkiver, arkivmødet på Rigsarkivet i februar 1980). Der er stadig store muligheder for en udbygning af dette på områder som vejledning – evt. i form af en fastere organiseret konsulentbistand – kursusvirksomhed, udlånspraksis, fotokopiering m.v.

En væsentlig anstødssten for dette samarbejde er – ja man tør næsten ikke nævne ordet – kommunearkiverne.

Indsamling og placering af de kommunale arkiver er et spørgsmål, der i de seneste års diskussioner har givet anledning til uenighed såvel mellem lokalarkiverne og Rigsarkivet/Landsarkiverne som mellem lokalarkiverne indbyrdes. Karakteristisk for diskussionen har været, at den har givet anledning til principielle og skarpe standpunkter fra begge sider og har været ført i en meget uforsonlig form, hvilket senest kom til udtryk på DFH's årsmøde i Ebeltøft i forbindelse med diskussionen om lokalarkivernes fremtid.

Sagen er formentlig kørt op i et så principielt og »firkantet« niveau, at en løsning ikke ligger lige om hjørnet, og spørgsmålet vil i mange år kunne forpeste samarbejdet mellem det offentlige arkivvæsen og lokalarkiverne, hvis man opretholder dette diskussionsniveau.

Måske kunne man komme videre i sagen, hvis man kunne gå over til at drøfte den på et langt mere konkret niveau og derved begrænse problemerne til de områder, hvor de faktisk eksisterer. Det er jo ikke *alle* de kommunale arkiver, striden står om, ligesom det ikke er *alle* de lokalhistoriske arkiver, der ønsker at indsamle og opbevare kommunearkiver.

Efter de gældende bestemmelser skal kommunerne enten selv sørge for en forsvarlig opbevaring af deres arkivmateriale eller aflevere det til opbevaring på et af landsarkiverne. Af de lokalhistoriske arkiver kan det derfor kun være de kommunalt ejede, der har mulighed for at få overdraget de kommunale arkiver til opbevaring. Fra SLA's side har man ikke konkretiseret 1) hvor mange arkiver, der kan komme på tale 2) hvor mange af disse, der vil være interesseret i at overtage de kommunale arkiver med de forpligtelser til

administration, vejledning, ekspedition, åbningstid med videre dette fører med sig. Rigsarkivar Vagn Dybdahl nævnte på mødet i Ebeltoft muligheden for at indføre særordninger for de store bykommuners arkiver. Lad dog diskussionen fortsætte med dette som udgangspunkt.

Det andet problem i forbindelse med de kommunale arkiver gælder sikringen af sognekommunernes arkiver fra før kommunesammenlægningerne omkring 1970. Lad os her få konkretiseret, Landsarkiv for Landsarkiv, fra hvilke af de tidligere sognekommuner, der er modtaget arkiver, fra hvilke Landsarkivet i de første par år vil forsøge at få afleveret arkiver, og fra hvilke man har konkrete aftaler med de respektive kommuner om opbevaringen. Lad så en oversigt over de resterende kommuner gå til SLA (evt. til de nye amtskredse) for at få konstateret, om lokalarkiverne i de pågældende kommuner vil være interesseret i at yde bistand for at redde de historiske dele af de sognekommunale arkiver. Træf dernæst konkrete aftaler med disse lokalhistoriske arkiver om, at de dele af de kommunale arkiver der bliver indsamlet af disse kan blive deponeret der, (eller formelt udlånt dertil som et længerevarigt udlån), naturligvis under forudsætning af, at de sikkerhedsmæssige foranstaltninger – og her tænker jeg ikke mindst på diskretionsproblemet – er acceptable.

En sådan ordning kunne blive indledningen til det nærmere samarbejde, der ville være ikke blot i arkivernes, men også i arkivbrugernes interesse.

John Møller:

En dag i maj dumpede der et brev ind ad brevsprækken. Der kommer så mange, men dette var fra redaktøren af FORTID OG NUTID, der venligt spurgte, om jeg ville bidrage til en enquete med den foreløbige titel: »Skal vi have en lokalarkivlov?«

Min første tanke var et »Ingen kan da være i tvivl om, at vi skal have en lokalarkivlov! Det bliver vist en meget tam enquete!« Men

så meldte det gustne overlæg sig, og nærmere eftertanke førte mig til det stik modsatte resultat!

For selvfølgelig skal vi snarest muligt have en lovgivning, der dækker lokalarkivområdet. Vi skal bare ikke have en *lokalarkivlov* klistret på den allerede eksisterende lovgivning om arkivvæsenet. Vi skal have *én arkivlov*, hvor statsarkiverne og lokalarkiverne indgår som ligestillede og ligeberettigede samarbejdspartnere.

På den anden side . . . Man kan jo også miste balancen, hvis man prøver at tage for lange skridt. Hvor står vi? Hvor vil vi hen? – og hvordan kommer vi derhen? Vi har stadig en generel, klart formuleret målsætning for lokalarkiverne til gode.

Organisation

En stærk folkelig bevægelse har i store træk på 40 år formået at dække landet med lokalarkiver, og det er egentlig forbløffende!

I SLA er der gennem årene gjort et stort stykke arbejde, bl.a. med støtte til oprettelse og indkøring af nye lokalarkiver. Den helt eksplosive udvikling på området inden for den sidste halve snes år kan da også tages som udtryk for, at der virkelig har været behov for denne støtte, og at arbejdet har båret frugt. At man måske i en let euforisk lykkerus over den overvældende succes har fokuseret lidt for meget på kvantiteten er forståeligt, og bemærkningen herom er da heller ikke ment som en kritik af det hidtidige arbejde. Vi er bare nået til det punkt, hvor det er uomgængeligt nødvendigt at følge udviklingen op med kvalitative krav, men mere om det senere.

SLA's organisation er blevet strammet op gennem vedtagelse af nye vedtægter på efterårets generalforsamling, og sammenslutningen skulle nu med sine amtskredse effektivt kunne støtte arkivernes arbejde og samarbejde. På landsplan er lokalarkiverne ved at have fast grund under fødderne.

Det enkelte lokalarkiv kan næppe i det lange løb undvære opbakningen fra SLA (selv om enkelte mærkværdigvis forsøger!), men det er vigtigt at fastholde, at det er på lokalt

plan, det egentlige arkivarbejde foregår. Og de enkelte arkivers arbejdsforhold er endnu uhyre forskellige.

Der er meget store og meget små arkiver. Private, foreningsejede og offentligt drevne. Selvstændige og institutionstilknyttede. Kombinationsmulighederne er virkelig mange. I de senere år har der dog været en klar tendens mod tilknytning til offentlige institutioner, hvor især bibliotekerne tegner sig for et stadigt voksende antal. Personligt er jeg overbevist om, at denne udvikling er rigtig.

Arkiverne har kun eksistensberettigelse i det omfang, de er i stand til at imødekomme behov hos brugere på alle niveauer, amatører såvel som professionelle. Det forudsætter naturligvis samlinger af en vis størrelse og alsidighed, men det forudsætter i ikke mindre grad effektivitet i alle faser af arkivets arbejde: indsamling, registrering og formidling.

Arkiver baseret udelukkende på ulønnet, frivillig arbejdskraft kan ofte honorere disse krav meget langt, men de er yderst følsomme overfor frafald eller udskiftning i medarbejderskaren. På længere sigt kan stabilitet og kontinuitet formentlig kun sikres ved at det offentlige går ind i arbejdet med direkte økonomisk støtte til personale og driftsudgifter i øvrigt.

Der er her med fuldt overlæg benyttet den neutrale formulering »det offentlige«. Det forekommer imidlertid ret oplagt, at kommunen i langt de fleste tilfælde vil være et passende geografisk virkeområde for et lokalarkiv – og at dettes drift som følge heraf kan betragtes som en naturlig primærkommunal opgave. Arkiverne vil i øvrigt kunne støtte mange af storkommunerne i deres søgen efter en ny identitet ved at fungere som bindeled mellem de enkelte lokalområder i kommunen.

Da lokale forhold *kan* gøre de eksisterende kommunegrænser upraktiske at arbejde med for arkivet, må der i lovgivningen åbnes mulighed for, at to eller flere kommuner samarbejder for at opnå ideel arkivdækning af et område.

Det kan så diskuteres, hvad arkiverne vil være bedst tjent med: selvstændighed eller tilknytning til/inkorporering i en anden institution.

Selvstændige, kommunalt drevne lokalarkiver findes i dag i et ret begrænset antal større byer og kommuner, men udviklingen vil uden tvivl få tallet til at stige.

For langt den største del af lokalarkiverne må man dog nok se i øjnene, at det vil være både politisk og økonomisk umuligt at kombinere et eventuelt ønske om organisatorisk selvstændighed med et ønske om hurtig vækst. Det behøver da heller ikke at være en ulykke. Organisatorisk fællesskab med en anden institution udelukker jo ikke automatisk arbejdsmæssig selvstændighed.

Mit syn på mulighederne for en kombination med allerede eksisterende institutioner er naturligvis farvet af, at jeg er leder af et bibliotek, hvor lokalarkivet indgår som en selvstændig afdeling med eget personale. Men selv med min bedste vilje kan jeg ikke få øje på en mere tiltalende løsning. Begge parter kan få udbytte af samarbejdet:

Arkivet placeres i en obligatorisk kommunal organisation, der i forvejen bl.a. 1) har til opgave at anskaffe, registrere og formidle information om og til lokalsamfundet, 2) har regelmæssig kontakt med måske 50% af kommunens indbyggere, 3) har trykt materiale, der kan støtte arkivarbejdet (håndbøger, bibliografier, arkivregistraturer, litteratur om lokaliteten m.m.m.) og 4) har kendskab til personer og arbejdsgange i den kommunale forvaltning.

Biblioteket på sin side kan trække på arkivpersonalets specialviden og kan udnytte arkivets samlinger som et værdifuldt supplement til den normale bestand af bøger og tidsskrifter og derved blive i stand til at give sine benytttere en bedre service. Lokalarkivet vil formentlig også tiltrække en del mennesker, der ikke i forvejen kom på biblioteket, d.v.s. at bibliotekets berøringsflade med lokalsamfundet udvides.

Kommunearkiv

For en placering som (del af) en primærkommunal institution taler også, at man kan lade lokalarkivet indgå i overvejelserne om den kommunale administrations arkivproblemer.

Principielt er der jo intet til hinder for, at lokalarkivet får status som kommunearkiv.

Hidtil har kommuner, der ønskede at skille sig af med en del af den ældre arkivmasse, afleveret denne til landsarkivet. Det løser ofte nogle akutte pladsproblemer, men medfører også forskellige ulemper.

For det første fjernes materialet fysisk fra det område, hvori det er skabt, og hvor interessen for det vel nok er størst. For det andet er landsarkivet for dele af det kommunale arkivs vedkommende kun interesseret i – eller i stand til – at bevare et repræsentativt udsnit. Fra *rigshistorikerens* synspunkt er det da sikkert også tilstrækkeligt, men set med *lokalhistorikerens* øjne kan det være en katastrofe.

Materialet bør blive på stedet og bevares i sin helhed i det omfang, det overhovedet er praktisk muligt.

Lokalarkivet bør være »kommunens hukkommelse« både for det offentlige og det private materiales vedkommende. Det må nemlig ikke glemmes, at der ofte vil være en nær sammenhæng mellem disse to materialekategorier. En mængde af de kommunale sager vil kunne belyses yderligere gennem private arkiver (typisk vil fx en borgerforening eller en grundejerforening have spillet en aktiv rolle i et områdes udvikling) og af lokalt trykt materiale (foreningsblade, aviser).

Landsarkiverne og lokalarkiverne vil næppe med det første falde hinanden om halsen i enighed om dette spørgsmål. På den anden side er problemerne vel ikke for store til at kunne løses, således at retningslinier for denne grænsedragning kan medtages i fremtidig arkivlovgivning.

Arkivarbejdet

Lokalarkiverne er som oftest startet på privat initiativ og holdes de fleste steder i gang af enkeltpersoners frivillige og ulønnede – men meget engagerede – indsats. Ikke ét ondt ord om det!

Men hvis lokalinteressen medfører tendens til isolationisme og selvtilstrækkelighed, er der grund til at råbe vagt i gevær.

Man skader nemlig lokalarkivsagen alvor-

ligt ved at betragte den som et »privat område«, hvor den væsentligste (eneste!) drivkraft bør være de impliceredes personlige engagement, hvor arbejdet bør baseres på frivillighedens princip, og hvor ethvert tilløb til organisatorisk og/eller arbejdsmæssig formalisering modtages med skepsis.

Privat initiativ og entusiasme kan bære langt, men på et eller andet tidspunkt er det ikke nok mere. Det vendepunkt tror jeg, at vi er nået til nu. Hvis vi ønsker, at vore samarbejdspartnere skal tage os alvorligt, må vi generelt til at stille større krav til os selv. Vi må indse, at »vores« arkiv er en del af en helhed, og at det medfører forpligtelser.

At søge at oparbejde en professionel holdning til arbejdet er jo i øvrigt ikke ensbetydende med at miste sit private engagement. Måske endda tværtimod. Det kan være meget inspirerende at se sit arbejde sat ind i en lidt større sammenhæng. Det giver perspektiv.

Når næppe to lokalarkiver i dag fungerer fuldstændig ens, er det ikke kun på grund af forskellige muligheder med hensyn til økonomi, lokaler m.m. Det enkelte arkiv er på godt og ondt et produkt af forudsætningerne hos de »tilfældige« mennesker, der starter det.

Det vil kunne ses på arkivets samlinger, der meget nemt kan komme til at afspejle medarbejderskarens specialinteresser for fx bygnings- eller personalhistorie, men det behøver nu ikke at være den store ulykke. Lokalarkiver vil naturligvis være præget af de lokale muligheder, og arkivet i en landkommune vil alligevel altid adskille sig væsentligt fra arkivet i den nærliggende gamle købstad.

Til gengæld er der al mulig grund til at koncentrere opmærksomheden om de mere tekniske sider af arkivarbejdet.

Registrering m.m.

Der er vel ingen tvivl om, at det ideelle endemål må være et fælles registrerings- og ordningssystem i lokalarkiverne.

Fra SLA vil der muligvis blive peget på, at sammenslutningen faktisk *har* udviklet et ordningssystem, og at man selvfølgelig anbefaler arkiverne at benytte dette. Andre vil må-

ske plædere for, at lokalarkiverne benytter samme system som statsarkiverne. Og selv kan jeg som miljøskadet biblioteksmenneske finde en meget lang række argumenter for en parallellisering til bibliotekernes decimalklassesystem og mod de andre systemer. Diskussionen kan blive lang og hed, men må nok udskydes til en anden lejlighed.

I denne forbindelse må det vigtigste være at understrege, at der må finde en standardisering sted. Det er helt afgørende for det fremtidige arbejde i – og samarbejde mellem – lokalarkiverne, at der opnås enighed om registrerings- og ordningssystemer.

I første omgang vil det nok være forkert at lovgive på området. De nærmeste år (og et grundigt og alsidigt udvalgsarbejde?) kan måske bringe en afklaring af dette spørgsmål. Indtil da kan man overveje en intentionserklæring, der siger, at arkiverne bør stile mod fælles systemer.

Personale

Uanset hvilke registrerings- og ordningssystemer man vælger, er *konsekvens* og *kontinuitet* i det arkivtekniske arbejde bestemmende for arkivets effektivitet. Man kan tillade sig svingninger i indsamlingsarbejdet (fx lejlighedsvis kampagner for at indsamle en bestemt type materiale) og det aktive formidlingsarbejde, uden at det har uheldige følger. Selv periodevis totalstop i arbejdet kan gå. Men svigtende konsekvens og kontinuitet i registreringsarbejdet går ud over arkivets effektivitet og kan give fatale funktionsmæssige problemer.

Da det samtidig er den gren af arkivarbejdet, der kræver mest i retning af formelle forudsætninger, er det nærliggende at søge netop dette område vedtaget af lønnet arbejdskraft, hvor det er muligt at rejse penge til det.

Ansættelse af personale i arkiverne betragtes af mange som uforeneligt med arkivsagens karakter af folkebevægelse. Jeg tror imidlertid ikke, at ansættelse af personale i arkivet behøver at reducere de frivilliges interesse for arbejdet. Arkivet vil under alle omstændigheder risikere at sygne hen uden et levende sam-

spil med interesserede enkeltpersoner i lokalsamfundet, og adskillige eksempler demonstrerer da også, at et samarbejde mellem lønede og ulønnede kan fungere i praksis.

Frivillige arkivmedarbejdere vil som oftest være i besiddelse af et stort lokalkendskab, som nok så meget personale ikke kan erstatte, og vil ofte foretrække at koncentrere sig om indsamling og formidling, mens registrering/ordning betragtes som en teknisk disciplin af mindre umiddelbar interesse. Med en fastansat som ankermand til styring, koordinering og registrering skulle der således være gode muligheder for at tilgodese alle parter.

Uddannelse

Naturligvis kan man ikke kræve professionalisme i arkivernes arbejde uden at komme ind på arkivmedarbejdernes uddannelse – eller mangel på samme! Det gælder både ansatte og frivillige.

For hånden på hjertet: Hvor mange af os vidste egentlig noget som helst om arkiver, registrering, opstillingssystemer, nødvendige krav til opbevaringsforhold m.m.m., da vi med idealistens noget naive og blinde tillid til egne evner kastede os ud i arbejdet? Nej, vel?

Nu har vi jo været lovligt undskyldt, al den stund der faktisk ikke findes en uddannelse, der direkte sigter mod arbejdet i lokalarkiver. SLA har de seiste år optrappet sin kursusvirksomhed, men kan af mange forskellige gode grunde ikke tilbyde andet end kortvarige punktkurser. Universitetet har Lokalhistorisk afdeling, Danmarks Biblioteksskole tilbyder lokalhistorie som liniefag i den sidste del af bibliotekaruddannelsen og korte efteruddannelseskurser i lokalhistorie, der er en arkivsekretæruddannelse, og etnologistudiet inddraget en række emner af værdi for medarbejdere i lokalarkiverne. Men *lokalarkivaruddannelsen* mangler vi stadig.

Måske har tiden heller ikke været moden til initiativer i den retning. Man kan dårligt skræddersy en uddannelse uden at have et klart defineret mål, d.v.s. før arkiverne har fået lidt større fællespræg. Den udvikling er

nu i gang, og vi kan begynde at sætte en regulær, kompetencegivende lokalarkivaruddannelse højere op på ønskelisten. Det kan dog være, at man skal forsøge at nå målet i *to* skridt.

Vi skal så hurtigt som overhovedet muligt have skabt et nogenlunde ensartet niveau i lokalarkiverne, og det gøres bedst ved at få et stort antal mennesker på et relativt kortvarigt kursus (1–3 måneder?), der eventuelt kan opbygges af moduler og kombineres med én eller flere af de ovennævnte uddannelser. I denne fase er det meget vigtigt, at *alle* principielt kan få adgang til kurset, også mennesker, der »kun« har praktisk erfaring fra arbejde i lokalarkiverne.

På basis af erfaringer indhøstet fra denne mellemteknikeruddannelse kan man så overveje at etablere en egentlig selvstændig lokalarkivaruddannelse. Kun tiden kan vise, om behovet er stort nok, eller med andre ord: om den politiske vilje til at gå ind i lokalarkivarbejdet er stor nok til at bære en regulær uddannelse. I givet fald skulle der jo også gerne være arbejde til de færdiguddannede.

Lokalarkivlov? – Ja, tak!

Med udgangspunkt i ovenstående vil jeg sige klart »JA!« til spørgsmålet om en lokalarkivlov. Vi skal snarest muligt have en selvstændig lokalarkivlov, der senere må afløses af en arkivlov dækkende såvel de statslige som de lokale arkiver.

Den første lov må nødvendigvis have karakter af en rammelov. Arkiverne er endnu meget forskellige m.h.t. organisation, økonomi m.m., og loven må kunne rumme dem alle, samtidig med at den peger på en ønskværdig udvikling af området.

Loven skal bl.a. rumme

1. En klart formuleret målsætning for lokalarkiverne.
2. En tilkendegivelse af, at primærkommunerne kan/bør betragte driften af et lokalarkiv som en naturlig opgave. Flere kommuner må dog kunne samarbejde om arkivdrift, hvor det er formålstjenligt.
3. En valgmulighed for kommunerne, således

at arkiverne enten kan etableres med organisatorisk selvstændighed eller kombineres med anden institution.

4. Bestemmelser om forholdet til det statslige arkivvæsen, herunder især spørgsmålet om deponering af kommunale arkiver i lokalarkivet.
5. En erklæring om at lokalarkiverne bør stile mod fælles systematik for registrering og ordning af materialet.
6. Et krav til alle, der ansættes i et lokalarkiv, om at gennemgå et særligt lokalarkivar-kursus (forudsætter naturligvis, at dette kursus etableres *før* loven vedtages).
7. En revisionsparagraf der sikrer, at loven bliver taget op til ny vurdering i løbet af fx 5 år.

Hans H. Worsøe:

Det specielle aspekt, som undertegnede skal behandle i denne sag er det personalhistoriske og slægtshistoriske kildestof. En afgrænsning af dette er imidlertid yderst vanskelig, idet selve definitionen af slægts- og personalhistorie indebærer, at man skal se de enkelte individer i deres sociale sammenhæng. Erfaringen har da også vist, at folk, der begynder at arbejde med slægtshistorie ud fra et snævert indsamlingssynspunkt vedr. data og navne, enten hurtigt taber interessen eller får øjnene op for det kultur- og lokalhistoriske stof. Medens man således ikke snævert kan afgrænse det personalhistoriske og slægtshistoriske kildestof, kan man afgrænse det kildestof, der i sig selv er personorienteret, og jeg skal derfor i det følgende i stedet begrænse mig til det.

Her springer først og fremmest *privatarkiverne* i øjnene. For øjeblikket er praksis, at forfattere og andre åndspersoner afleverer, eller testamenterer, deres papirer til Det kongelige bibliotek, medens Rigsarkivets meget aktive 4. afdl. tager sig af efterladenskaberne efter sådanne personer, som kan siges at have haft landsdækkende, eller skal vi sige: mere end lokal, betydning, såsom politikere og organisationsfolk. Der sker her et opsøgende arbejde

af stor betydning for den fremtidige forskning, og det er meget beklageligt, hvis sparekniven også skal ramme disse aktiviteter. Således er det nemlig allerede gået med de tilsvarende aktiviteter, som landsarkiverne skulle tage sig af, nemlig personer af samme kategori men på det næste trin af betydningsfuldhed, f.eks. amtsrådsmedlemmer og lignende. Såvidt jeg ved, er det kun det sønderjyske landsarkiv, der endnu på dette område formår at holde fanen højt. De andre landsarkiver nøjes med det, der kommer dumpende af sig selv, og det vil fortrinsvis sige papirer fra slægtshistorikere og lokalhistorikere, og de kan jo også være betydningsfulde nok. Og så er der de lokalhistoriske arkiver, der på helt lokal basis har mulighed for at indsamle små og store privatarkiver, som andre ikke allerede har sat sig på, som de ikke har fået øje på eller ikke været interesseret i. Hvis man spørger sig, om dette er en tilfredsstillende ordning set fra det lokalhistoriske arkivs side, må svaret blive et nej – men set fra et brugersynspunkt er ordningen ikke så ringe endda, hvis man blot kunne stole på, at den praktiseredes konsekvent og at der på alle planer var kræfter til det opsøgende arbejde. Den indebærer nemlig den væsentlige fordel, at man på forhånd så godt som kan regne ud, hvor de forskellige papirer skal søges, hvis de er bevaret, og at man kan bruge forfatterens papirer sammen med litteraturen, landspolitikerens sammen med centraladministrationens arkiver, lokalpolitikernes sammen med deres organers papirer og lokalhistorikerens sammen med en væsentlig del af det lokalhistoriske kildestof på landsarkiverne, og endelig de kun lokalt betydende personers efterladenskaber sammen med de lokalhistoriske arkivers stof vedr. måske netop den virksomhed, som vedkommende har ejet eller arbejdet på. Det ville selvfølgelig være praktisk, at reglerne var nedfældet skriftligt og forpligtende, men området »private papirer« er et meget ømtåleligt emne direkte at lovgive om. Det nærmeste man kunne komme er måske en slags »dane-fæklov om afdøde personers efterladenskaber. En sådan lov vil også kunne sikre, at ældre arkivalier ikke gjordes til genstand for handel og, som det på et eller andet tidspunkt

givetvis vil ske, kom til at indgå i det stadigt accelererende antikvitetsræs. Da redaktørne ligefrem efterlyser formuleringen af en evt. lokalarkivs indhold, skal jeg her forsøge mig med en paragraf, vel vidende, at der er tusinde juridiske misteltene, der ikke er taget i ed, men som udgangspunkt for en drøftelse kunne man f.eks. tage følgende formulering:

»Alle skriftlige frembringelser af ikke offentlig proveniens, og som ikke er trykt, hjemfalder efter ophavsmandens død til det offentlige ved ejerskifte, medmindre dette finder sted ved arv eller gave.«

Når skriftlige frembringelser af offentlig proveniens er undtaget skyldes dette blot, at der allerede er lovgivet om disse. Det er muligt, at billedmateriale også burde inddrages i paragraffen, evt. med en tidsfrist på 80 år, men det vil kræve en lang række undtagelsesbestemmelser (kunst) og blot at tale om fotografier vil ikke være dækkende.

Imidlertid må man gøre sig klart, at i de øjeblik man begynder at lovgive, og det lokalhistoriske arkiv bliver det offentliges repræsentant er en institutionalisering af de lokalhistoriske arkiver en uomgængelig nødvendighed. Man kan ikke stille krav om, at et materiale skal afleveres til et foretagende uden samtidig at stille krav til dette foretagende. Set fra et benyttersynspunkt vil dette imidlertid indebære store fordele, idet kravene bl.a. må omfatte faguddannet ledelse, brandsikrede rum, fast åbningstid og måske kunne man også tænke sig: forpligtelse til publicering af registraturer og hjælpemidler. Endelig vil det formentlig være nødvendigt med et tilsynsorgan, idet man naturligvis må have sikkerhed for at de opstillede krav virkelig blev opfyldt inden man til de lokalhistoriske arkiver overlod ikke blot som hidtil *bevaringsværdigt* stof men nu også *bevaringspligtigt* materiale.

For mig at se er det netop her, det afgørende problem ligger: hvis de lokalhistoriske arkiver vil påtage sig at stå inde for, at *bevaringspligtigt* materiale virkelig bevares og beskyttes mod uvedkommendes indsigt, så er en lokalarkivlov uomgængelig.

Ved det møde, som fandt sted i februar 1980 på Rigsarkivet mellem repræsentanter for de lokalhistoriske arkiver på den ene side

og repræsentanter for Statens arkivvæsen på den anden påpegede overarkivar Erik Stig-Jørgensen dette forhold i forbindelse med de lokalhistoriske arkivers ønske om adgang til at opbevare kommunale arkivalier. Da disse arkiver bl.a. omfatter de ømtålelige sociale sager, hvor den mindste usikkerhed i behandlingen omgående vil resultere i krav om kassation af etiske grunde, er sagen her ganske oplagt, men jeg mener imidlertid ovenfor at have påvist, hvorledes kravet om en institutionalisering vil være en logisk følge af en lokalarkivlov, også selvom denne kun kom til at omfatte folks mest private efterladenskaber, deres privatarkiver.

Som benytter kan jeg gå ind for en bevaringslov og dens følger, og jeg mener, som ovenfor antydet, også bør udstrækkes til at omfatte billedmateriale af såvel topografisk som personhistorisk karakter, idet dette materiale naturligt hører hjemme i de lokalhistoriske arkiver sammen med de lokale privatarkiver. At benyttelse af dette materiale i høj grad gøres lettere, når det lokalhistoriske arkiv besidder en samling af kopier af de offentlige arkivers vigtigste personalhistoriske rækker: kirkebøger, folketællingslister m.v. er indlysende, men kan dette indbygges i en evt. lovgivning?

Med en lokalarkivlov i hus vil de lokalhistoriske arkiver træde ind i en ny udviklingsfase, hvor de vil indtage en naturlig plads som lokale studiecentre og blive et sted, hvor de mange vordende lokal- og slægtshistoriske forskere vil gøre deres første erfaringer. De vil kunne aflaste det offentlige arkivvæsen på væsentlige punkter, og – hvis de får rådighed over det ovenfor nævnte kopimateriale – i væsentlig grad kunne bidrage til at det originale kildemateriale ikke nedslides af vor generation af forskere. Hvis der samtidig skaffedes penge til veje, kunne man derfor udmærket drømme om, at en lokalarkivlov foreskrev, at det offentlige arkivvæsen ved et lokalarkivs godkendelse var pligtig til at forsyne dette med kopier af områdets grundmateriale, både som et led i udbygningen af lokalarkivnettet, og som et led i sikkerhedskopieringen. Pengene hertil måtte være en integrerende del af den igangsætningsbevilling, der skulle følge

med enhver arkivgodkendelse. Alle parter ville have gavn af en sådan ordning.

Efter disse spredte tanker fra et brugersynspunkt kan jeg ikke undlade at komme med en bemærkning, som måske ikke har direkte med sagen at gøre, nemlig om kassations-spørgsmålet. I det udkast til kassation indenfor de kommunale arkiver, som for øjeblikket er under behandling, opererer man med kassation ud fra personnummeret. Filosofien bag dette er, at man blot vil skaffe et statistisk signifikant materiale til veje, da man ikke kan bevare alt om alle. I tidsskriftet Arkiv har der været en bevæget debat om spørgsmålet, og det er blevet fremhævet, at metoden ikke tjener til at opnå det ønskede formål. Imidlertid må man fra personalhistorisk side under alle omstændigheder gøre indsigelse mod denne behandling af f.eks. socialsager, idet man ikke kan bygge en skildring af enkeltmenneskers skæbne på et talmateriale. Hvorvidt en nybehandling af dette spørgsmål kan indgå i debatten om en evt. lokalarkivlov skal jeg lade være usagt, men med den i min indledning påpegede snævre forbindelse mellem personhistorie og lokalhistorie, mener jeg, at spørgsmålet om kassation i det personalhistoriske grundmateriale i høj grad må være et spørgsmål også for den lokalhistoriske bevægelse.

John Kousgård Sørensen:
Stednavnene og bebyggelserne,
ældre?, samtidige?, yngre?

Stednavneforskere har fået ørerne i maskinen i de senere år. Det er deres metoder til at datere navne og dermed de bebyggelser der bærer navnene, som er blevet udsat for kritik fra arkæologisk og historisk hold.

Der har i mange år foregået en intern debat om stednavnedateringernes teoretiske grundlag og praktiske udnyttelse. Diskussionen er langt fra færdig men kan vel nu siges at have præciseret nogle begrænsninger i disse dateringsmetoder og fremhævet nogle udnyttelsesmuligheder, som også skulle være til

gavn for naboliscipliner. Det er derfor meget velkomment med indvendinger fra nogle af de fag, som kan tænkes at have brug for stednavnene som potentielt hjælpemiddel. En reaktion på kritikken skal da opfattes som en erkendelse af, at de synspunkter, som der er givet udtryk for, er af stor interesse for stednavneforskningen, men også som et forsøg på at sætte nogle forhold på plads på en klarere måde end denne forskning åbenbart tidligere har formået det.

Det er Torben Grøngaard Jeppesen, som fremfører arkæologiens betænkeligheder.¹ Han er en af de energiske fynske arkæologer og historikere, som i disse år undersøger »landsbyens opståen og udvikling indtil de store matriklers tid«, som projekttitlen lyder. Vigtige bidrag til vor viden om landsbyens historie leverer de. Interessantest er deres påvisning af, at der må være sket et brud i landsbybebyggelsens udvikling omkring år tusinde. Der har nemlig ikke i en eneste af de 10–15 nuværende fynske landsbyer, som undersøgelsen har omfattet, kunnet findes spor af bosættelse mellem ca. 200 og ca. 1000. Altså ingen rester fra germansk jernalder og tidlig vikingetid. Lignende iagttagelser har været gjort af andre, men dokumentationsgrundlaget har ikke tidligere, såvidt man forstår, været så bredt som i dette tilfælde.

Hvorledes kan disse resultater nu forliges med stednavneforskningens datering af bebyggelsesnavne og bebyggelser? Det viser sig altså, at fundene i områdets fynske byer ikke rækker længere tilbage end til ca. 1000, uanset om de har navne, som stednavneforskerne daterer til perioden før vikingetiden som Flemløse, Marslev, Rønninge, eller vikingetidsnavne som Ladby, Kølstrup eller Radstrup. Har stednavneforskningens langvarige anstrengelser været forgæves? Er bebyggelserne med navne på -løse, -lev og -inge i virkeligheden ikke nær så gamle som navneforskerne har bildt sig selv og andre ind?

Det teoretiske grundlag for stednavnedate-

ringer er ikke i orden, siger Grøngaard Jeppesen. Det hviler nemlig på den antagelse, at der er et tidsmæssigt sammenfald mellem navnedannelse og anlæggelse af den stationære landsby. Men den antagelse er ikke holdbar, fordi 1) navnet kan være dannet før den stedfaste kontinuerlige landsbyanlæggelse i form af natur- eller bygdenavn, 2) navnet kan have tilhørt en anden landsby; der tænkes på landsbyflytninger, hvor navnet flytter med, og 3) landsbyen kan være ældre end navnet, idet den enten ikke har haft navn fra starten eller har haft et andet navn.

Det er ærgerligt, at G. J. har fået formuleret den teoretiske forudsætning for stednavnedatering så uheldigt. Det er nemlig mildest talt skævt at hævde, at dateringer bygger på, at navnedannelse og landsbyanlæggelse er samtidig. Jeg så gerne henvisning til stednavneforskere i fortid og nutid, som vil stå inde for den påstand.

Ved forskellige vurderinger af *sproglig* art, som hviler på overvejelser af navnes lydlig og bøjningsmæssige struktur og af deres ord- og personnavneinventar, kan stednavneforskerne undertiden (desværre for sjældent) udtale sig i bred almindelighed om visse *navnes* alder. De kan f.eks. sige om ét stednavn, at det må være ældre end vikingetiden, og om et andet at det må være yngre end kristendommens indførelse. Men kun hvis sådanne daterbare navnes efterled i sig selv er ord, som betyder en eller anden form for bebyggelse, tør stednavneforskerne på dette sproglige grundlag drage konklusioner om bebyggelsernes alder. Når altså ordet lev med forskellige sproglige ræsonnementer kan antages at være forsvundet ud af det danske sprog før vikingetidens begyndelse, kan navne på -lev altså antages at være ældre end vikingetiden. Og da lev if. sin betydning må betegne en eller anden form for bebyggelse (der findes iøvrigt heller ikke lev-navne, som ikke er eller har været navne på bebyggelser), må også bebyggelserne med disse navne være ældre

1. Stedskontinuitet i fynske landsbyer belyst ved hjælp af den arkæologiske metode, i *Kontinuitet og bebyggelse. Beretning fra et symposium d. 12.–14. maj 1977 afholdt af Odense Universitet (1977) s. 76–87; Oldtidsbebyggelse – middelalderbebyggelse. Kontinuitet eller brud?*, i *Hikuin* 4 (1978) s. 117–24; *Landsbyens alder*, i *Skalk* 1980 nr. 2 s. 10–15.

end vikingetiden. At enkelte lev-navne er af yngre type, givet i analogi med de ældre, er en anden sag, som ikke forrykker dateringen af de ældre. De fleste landsbynavne har imidlertid ikke et sådant oprindeligt bebyggelsesbetegnende efterled, og det er da kun navnene, som i heldigste fald kan dateres på sprogligt grundlag, ikke de bebyggelser der bærer dem.

Mere kendte er de *ikke-sproglige* dateringsmetoder, udfundet af arkæologer, historikere og geografer. Kendtest er Johannes Steenstrups såkaldte statistiske metode, der daterer *landsbyers* alder ved at føre dem sammen i navnetyper (d.v.s. landsbyer med navne med samme efterled, f.eks. -løse, -by), beregne de således sammenholdte landsbyers gennemsnitlige skattebyrde og lade denne være proportional med byernes alder. Her er det altså ikke navnene, men byerne, der dateres. Og kun når bynavnenes efterled betegner en eller anden form for bebyggelse, kan også navnene ad denne vej (og undertiden kun ad denne vej) dateres. Mange af disse metoder, foruden den statistiske også de der bygger på ræsonnementer om geografisk udbredelse, topografisk særpræg, arkæologiske fundsteder, ejerlavsformer m.m., hviler på et teoretisk skrøbeligt grundlag og har været en del diskuteret i de senere årtiers stednavneforskning. Det er således klart, at mange af de »klassiske« navnetyper (f.eks. -inge, -løse, -um, -rød) ikke er så homogene, som en tidligere tid troede. Man foretrækker også nu at tale om navnetypers produktivitetsmaksimum inden for længere produktivetsperioder, medens man tidligere arbejdede med meget snævrere tidsrammer. Ikke desto mindre er der grund til at tro, at kronologiseringen af store dele af bebyggelsesnavneforrådet (de kendte navnetyper) i det store og hele vil stå sig.

G. J.'s forestillinger om stednavneforskningens dateringsgrundlag er altså ikke præcise, og det kunne derfor synes overflødigt at diskutere hans indvendinger imod det. De berører imidlertid nogle problemer, som har været genstand for en del intern debat, og der kan derfor være anledning til at komme med nogle kommentarer.

At navnet i visse tilfælde kan være dannet

før bebyggelsen er etableret, er rigtigt og forlængst erkendt. Mange af de landsbynavne, som er oprindelige såkaldte naturnavne, har haft et liv, inden de fik funktion som bebyggelsesnavne. Det gælder både de usammensatte naturnavne, der bliver navne på bebyggelser som Lund, Hvam, Ore, Rye, Køge, Bjert, Resen, He og mange andre, og sammensatte naturnavne på -løse, -bjerg, -tved, -bæk, -næs, -lund o.s.v., der overføres på de bebyggelser, der opstår på eller ved løsen, bjerget, tveden, bækken, næsset, lunden o.s.v. Med *sproglige* metoder kan vi altså i princippet ikke afgøre, hvor gamle disse navne er som *navne på landsbyer*. Det beror på nogle skønsmæssige overvejelser af, hvor længe et naturnavn vil kunne eksistere, uden at få funktion som bebyggelsesnavn. Anderledes forholder det sig, hvis vi bruger *ikke-sproglige* metoder. Her er det jo bebyggelserne, der dateres, og for disse metoders anvendelighed i bebyggelseshistorien er det irrelevant, om navnene som bebyggelsesnavne er primære eller sekundære. Noget andet er, at kun de bebyggelser, der bærer opr. naturnavne, som er tydeligt typologisk sammenholdelige d.v.s. dem der optræder som bebyggelsesnavne med samme endelse i et rimeligt tal – og det er faktisk de færreste – lader sig forsvarligt datere ad denne vej. Ikke desto mindre er det næppe for dristigt at påstå, at bebyggelserne med den opr. naturbetegnende endelse -løse er ældre end bebyggelser med den opr. naturbetegnende endelse -tved.

Landsbyer kan være flyttet og navnene fulgt med, siger G. J. videre. Ja, naturligvis, men – og det er det afgørende – de flytter kun undtagelsesvis uden for grænserne for bebyggelsesens område, eller bebyggelsesreviret, som en svensk forsker har kaldt det. Normalt drejer det sig om flytninger inden for afstande på fra et par hundrede meter op til et par kilometer, altså at sammenligne med f.eks. torp-byers afstand til moderbyer. Når G. J. opfatter dette flyttefænomen som belastende for stednavnedateringernes grundlag, beror det igen på en misforståelse. Sagen er den, at han forstår noget andet og betydelig mere snævert ved landsby end stednavneforskerne, nemlig den landsby han kan studere i

dens nuværende form, i matrikels- og udskiftningskort fra o. 1800 og i 1680'ernes markbøger. Men stednavneforskerne foretrækker som sagt at tale om bebyggelsesenhed eller bebyggelsesrevir, som inden for en snævrere geografisk afgrænsning til skiftende tider ikke alene kan antage forskellige bebyggelsesstrukturer men også kan få varierende placering. Når altså stednavneforskeren udtaler sig om bebyggelserne Flemløse og Rønninges alder, er det ikke nødvendigvis alderen på de nuværende landsbyer men på de bebyggelsesenheder, som med deres seneste struktur og beliggenhed er de landsbyer vi kender i dag. Der ligger altså ikke i dateringen af bebyggelserne Flemløse og Rønninge til århundrederne før vikingetiden nogen onomastisk garanti for, at arkæologerne kan finde rester fra denne tid i *de nuværende byer*. Hvad man derimod tør love, er, at der inden for bebyggelsesrevirerne Flemløse og Rønninge – altså i de nuværende landsbyers umiddelbare nærhed – må have eksisteret en eller anden form for bebyggelse fra germansk jernalder, der har båret disse navne før vikingetiden.

Landsbyen kan være ældre end navnet, siger endelig G. J., idet den enten ikke har haft navn fra starten eller har haft et andet navn.

Spørgsmålet om unavngivne lokaliteter har sidst været behandlet i en dansk og i en svensk undersøgelse fra 1975.² Resultatet er det i og for sig ikke overraskende, at det praktiske identifikationsbehov for en bebyggelse af landsbykarakter er så stort, at en unavngiven landsby ikke er tænkelig (og da heller ikke påvist). Den mulighed kan vi utvivlsomt se bort fra.

Men en landsby kan have skiftet navn, siger endelig G. J., og navnets alder siger da intet om bebyggelsens. Det er rigtigt, at der kan påvises nogle tilfælde af landsbynavneskifter i Danmark, men betydningen af dette fænomen er efter min opfattelse ikke stor. Når spørgsmålet imidlertid har krav på en lidt

udførligere behandling, er det fordi vikingetidshistorikeren Niels Lund – delvis ud fra andre forudsætninger end G. J. – har argumenteret for, at foreteelsen kan have været hyppig i vikingetidens og højmiddelalderens Danmark.³

Niels Lunds startpunkt er Danelagen. Hans bidrag er led i den livlige diskussion om de danske vikingehæres størrelse og den danske indvandringens massivitet og karakter (overtagelse af ældre bebyggelser og/eller kolonisation på nybrudt areal), som den engelske historiker Peter H. Sawyer rejste i 1962 i sin bog *The Age of the Vikings*.

Lunds synspunkt er følgende: Det vældige befolkningspres, som efter den tidligere vikingetidsforskning var hovedårsagen til de danske ekspansionsaktiviteter i vikingetiden – udadtil gav de sig udtryk i vikingetogterne mod vest og syd, indadtil i torp-kolonisationen – er en illusion. Danske navne på landsbyer i England er ikke vidnesbyrd om en kolonisering ved hjælp af en betydelig mængde danske bønder, der som nybyggere ryddede nyt land. De er resultater enten af omdåb af ældre engelske bosættelser, foretaget efter erobring, eller af navngivning af nyoprettede enheder inden for større i forvejen opdyrkede godskomplekser. Denne sidste fragmentationsproces er igen en følge af en ejendomsrevolution, gennemført i vikingefyrsternes regi. I ingen af tilfældene er et bredt dansk befolkningsgrundlag en forudsætning. De danske personnavne i stednavnene er ikke navne på de første kolonister, men på nye ejere. Navnene er yngre end dyrkningsenhederne. De oplyser os ikke om, hvem der grundlagde bebyggelsen og hvornår, men om at den på et eller andet tidspunkt ejedes af én, som bar det pågældende personnavn.

Det kræver en bredere redegørelse at tage stilling til Lunds interessante tolkning af det danske indslag i Danelagen, end der er plads til i denne sammenhæng. Når Lund imidler-

2. Ortnamn och samhälle. Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland nr. 472, 1976 = NORNA-rapporter 10 s. 13 ff.

3. Personal Names and Place-Names: The Persons and the Places, i *Onoma* 19, 1975, s. 468–85, spec. 480–85. – Vikingetiden, i Lund og Hørby, Samfundet i vikingetid og middelalder 800–1500, Dansk social historie 2, 1980, s. 15–75, spec. 36–40.

tid prøver sin hypotese – og som andet er den ikke fremstillet – på danske stednavne, er det rimeligt at kommentere den i sammenhæng med en diskussion af Grøngaard Jeppesens tanker.

De danske navne på -torp har hidtil været betragtet som et blandt flere vidnesbyrd om et imponerende landnam i vikingetid og tidlig middelalder. Personnavnene i -torperne har man forstået som kolonisternes navne. Bebyggelsernes navne er altså samtidige med bebyggelserne.

Men, siger Lund, denne opfattelse harmonerer ikke med erfaringer, som har været gjort på frankisk-tysk område, hvorfra torp-navneskikken stammer, og heller ikke med forholdene i England. Her synes fragmentationer af større og ældre gods komplekser almindelige, og de enkelte dele får navn efter – ikke den første kolonistator, men – en ejer eller bruger, måske en af en sejrende konges eller høvdings håndgangne mænd, der på et eller andet tidspunkt får overladt området. Også i Danmark kan vikingetidens dynastiske stridigheder have fremkaldt lignende situationer. Dette støttes af, at der vitterlig har fundet landsbynavneskifter sted i Danmark, siger Lund og henviser i den forbindelse til en afhandling af Christian Lisse fra 1974.⁴

Hertil er at bemærke, at Lunds tolkning af frankiske og engelske stednavnevidnesbyrd er diskutabel.⁵ Dertil kommer, at man for at kunne parallellisere forskellige territoriers navngivningsskik må kunne dokumentere en parallel historisk baggrund. Såvel det frankiske som det engelske område har op til vikingetiden været udsat for vekslende erobringer af fremmedsproglige folkeslag med forskellige lag i navneforrådet til følge. Der er derimod foreløbig ingen historisk dokumentation for situationer eller begivenhedsforløb i Danmark, der overhovedet kan sidestilles hermed.

Hvad endelig de dokumenterede danske landsbynavneskifter angår, så er de overordentlig få. De fleste er registreret i C. Lisses

udmærkede afhandling. Når Lund siger, at det drejer sig om mindre end én procent for torpernes vedkommende, har han ret. Den rigtige procent er 0.2. Men det beror if. Lund på den sene danske overlevering. Fåtaligheden skyldes »absence of evidence«, det er ikke »evidence of absence«. Formuleringen er elegant, tankegangen betænkelig. En videnskabelig beskrivelse bør foregå på grundlag af forhåndenværende materiale, af hvilken art og alder det så måtte være. Hypoteser, der hviler på, hvad historiske kilder kunne have indeholdt, hvis de havde været ældre, bedre og anderledes end dem vi kender, kan være underholdende nok, men ikke videre bærekraftige.

I sandhedens interesse bør det tilføjes, at det undtagelsesvis er tilladeligt at drage indirekte konklusioner om navneskifte. Således kan f.eks. sognebyen Kirkerup (ligesom sognebyerne Kirkeby) antages at være resultat af navneskifte, da byens (byernes) størrelse og status taler for en eksistens før kristendommens og kirkens indførelse. Men det er mit bestemte indtryk, at landsbynavneskifter hører til de sjældne undtagelser i Danmark.

Hovedargumentet er, at man skulle have ventet langt færre ældre før-vikingetidsnavne end tilfældet er, hvis navneskifter i større stil havde fundet sted. Men landsbynavne på -løse, -lev, -sted, -um, -inge, -tun o.fl., der med mange argumenter som typer kan henlægges til disse fjerne tider, er som bekendt bevaret i stort tal.

Endvidere: Hvis de personnavnesammen satte torper i vid udstrækning skulle have navn ikke efter bonden, der grundlagde torpen i vikingetid og højmiddelalder, men efter en mand, der på et eller andet tidspunkt havde fået den overladt til administration eller brug som tak for udførte tjenester for konge/høvding, måtte denne mand, som også Lund forestiller sig, vel tilhøre samme fornemme sociale lag som dem, der kunne få rejst en runesten efter sig i torp-perioden. Altså have

4. »Gøkstorp quod nunc Knutstorp dicitur«. Landsbynavneskifter i middelalderen, i Festskrift til Kristian Hald 1974, s. 117–27.

5. J. Insley, Medieval Settlement: The Interdisciplinary Approach, i Journal of The English Place-Name Society 11, 1978–79, s. 63–66; G. Fellows Jensen, Scandinavian Settlement Names in the East Midlands, 1978, s. 86–91.

de samme slags navne. Det er imidlertid kun delvis tilfældet. En foreløbig undersøgelse af de mandsnavne, der findes i vikingetidens runeindskrifter, og dem, der indgår i de samtidige navne på -torp, viser, at medens lidt under halvdelen af runestensnavnene er gamle toleddede personnavne (som vi kender så vel fra lev-navne og urnordiske runeindskrifter), er kun ca. en femtedel af torp-navnenes mandsnavne af denne type.⁶ Denne forskel er altså ikke kronologisk, men socialt betinget. Den harmonerer med den klassiske opfattelse af torperen som en mand, der ikke rangerede så højt i systemet som de fornemme mænd i runeindskrifterne, og altså også med den sædvanlige bebyggelsehistoriske forklaring på tilkomsten af bebyggelsesnavnene på -torp.

Niels Lund kan da, såvidt jeg kan se, ikke finde megen positiv støtte for sin teori om de danske torp-navne i overleveret historisk materiale. Der er derimod som anført mange svage punkter i hans argumentation og vurdering, og flere vil blive påpeget i en afhandling af Britta Orlík Frederiksen i *Namn och Bygd* 1981.

Stednavneforskere, historikere og arkæologer har meget at tilbyde hinanden i udforskningen af Danmarkshistorien i de første 12–1300 år af vor tidsregning.

Men det er væsentligt, at tilbuddene har en form, som ikke lader sig mistolke. Det er vigtigt, at det klart fremgår, ud fra hvilke teoretiske forudsætninger, med hvilke metoder og på grundlag af hvilket materiale stednavneforskeren/historikeren/arkæologen ser sig i stand til at opstille hypoteser, fremsætte teorier, måske endog fortælle sandheder om en bagved liggende virkelighed. Det er den bedste måde at undgå den fare der består i, at A opfatter B's hypoteser og formodninger som kendsgerninger, der kan støtte A's hypoteser, som så måske af B bliver opfattet som klippefaste resultater. »The danger of circular arguments is obvious« siger Niels Lund. Helt enig.

Per Ole Schovsbo:

Mand, vogn og skib i nordisk oldtid og tidlig middelalder

Status over forskningen af større træsager fra moser og marine aflejringer samt anlæg og veje – i praksis og teori.

Efter at have nydt godt af danske museers beredvillighed og store interesse for indsamlingen og registreringen af upublicerede mosefundne vogndelev, er arbejdet nu nået så langt, at en foreløbig syntese i form af en specialeafhandling ved Århus Universitet er færdigskrevet (Tidlige vogntyper fra skandinaviske mosefund og deres kontinentale forbindelser). I omarbejdet form fremlægges materialet i Nordiske Fortidsminder, mens enkeltundersøgelserne publiceres i artikler.

Materialet der ligger til grund for denne syntese, omfatter hjul- og vogndelev, der fordeles sig i tidsrummet fra sen neolitikum og frem til 14. århundrede og beror på henved 25 danske museer. Nationalmuseets I og II Afdeling noterer sig for broderparten, godt 50% af de bevarede godt 500 genstande og fragmenter. Registreringsarbejdet er udført som et pilotprojekt således at materialets formvariation, funktionstyper og hovedformer foreløbigt har kunnet bestemmes ved skitseopmålinger, beskrivelser, beregninger og fotografiske optagelser – oftest i form af farvedias. Hvor der ikke har været komplikationer, har vedprøver til arsbestemmelse kunnet udtages umiddelbart, og i begrænset omfang har det tillige været muligt at opmåle stykkerne i fuld skala til senere nedfotografering. Kun i sjældnere tilfælde er der foretaget C-14 dateringer af materiale i tilknytning til registreringsarbejdet, men i alle tilfælde er fundenes bilag i museernes arkiver gennemgået og erhvervet i fotokopi, således at de fundmæssige oplysninger, heriblandt de rent arkæologiske dateringer, er udnyttet maksimalt.

Det har på grundlag heraf været muligt at orientere sig i materialet og at opdele det i en

6. J. Kousgård Sørensen, *Danske bebyggelsesnavne på -sted*, 1958, s. 223.

række funktions- og formgrupper, der igen har kunnet inddeles i een eller flere typologisk-kronologiske serier i relation til de udvalgte elementer. Det har ikke været målet at fremhæve alle træk i materialet, kun sådanne, der viser tilstrækkelig sammenhæng og variationsbredde, således at hver enkeltfund kan ses som aktuelle koblinger af hinanden uafhængige elementer. Egerhjulets fælgranse og navformer følger fx typologisk-kronologisk set deres egne veje, og kobles via egertapformer og egertal på karakteristisk vis således, at et kontinuum kan etableres på grundlag af kun få absolutte dateringer – lige så få relative samt kontinentale, insulære og skandinaviske paralleller – der tilmed er meget dårligt publiceret.

Efter pilotprojektets afslutning er næste fase publikationen af udvalgte fundkomplekser der opmåles i fuld skala, vedbestemmes og dateres naturvidenskabeligt – en første begyndelse er i så henseende Rønbjerg-hjulets fremlægning i MIV 1981 (se side 99). I forbindelse hermed analyseres vedstrukturen, udkløvningen, den håndværksmæssige forarbejdning, slidspor og brud – helst i lyset af efterlignende forsøg, således at en mulighed for testning af analyserne kan etableres – samtidigt med at iagttagelsen af anvendt og forarbejdet træ kan skærpes. Der er muligheder for systematiske fejlslutninger, med mindre man forsøger at samle alle de forskellige indtryk under den fælles overvejelse (som tilige præger analysearbejdets situation og mulighed): hvad er funktionelt, økonomisk og mest hensigtsmæssigt? Hvorledes når man målet på bedste og billigste måde ud fra de givne materialer, værktøjer og forarbejdningstekniker?

Det er selvsagt vigtigt, at de udvalgte fund, der fremlægges i sin helhed, ikke kun er udvalgt efter typologisk-kronologiske hensyn, men også således, at de udgør et repræsentativt udvalg af hele det mosefundne materiales funktionsmæssige og teknologiske aspekt som vel muligt.

Tidligere arbejder har fremlagt en række problemer i tilknytning til materialepublikationer, uden hensyn til afgørende metodiske problemer indenfor fundgruppen – heriblandt

materialets formmæssige variation, mosetræs evne til deformation, skrumpning og kastning, vedsorter, teknologiske spørgsmål og materialets relation til de forskellige perioders transportmæssige behov i lyset af erhvervsøkonomi, handel og samfærdselssystemer – samt kritiske analyser af det som oftest forældede publicerede materiale og de unilineære kulturhistoriske tolkninger af transportmidlernes oprindelse og senere udbredelse. Man har næppe igennem tiderne konstrueret sine transportmidler på grundlag af en udviklingsmæssig typologisk nødvendighed – men derimod ud fra konkrete behov, økonomi og træteknisk evne, viden og tradition.

Mere komplicerede former behøver slet ikke at efterfølge mindre komplicerede former – høj grad af specialisation kan være en forenkling af ældre omstændeligt frembragte – ligesom det modsatte da også er tilfældet. Transportmidler er kort og godt redskaber, der ikke har et biologisk-evolutionistisk forløb gennem tid, men som er skabt i konkrete situationer – for at opfylde vidt forskellige behov – heriblandt præstigemæssige, kultiske men nok så ofte: erhvervs- og økonomiske behov.

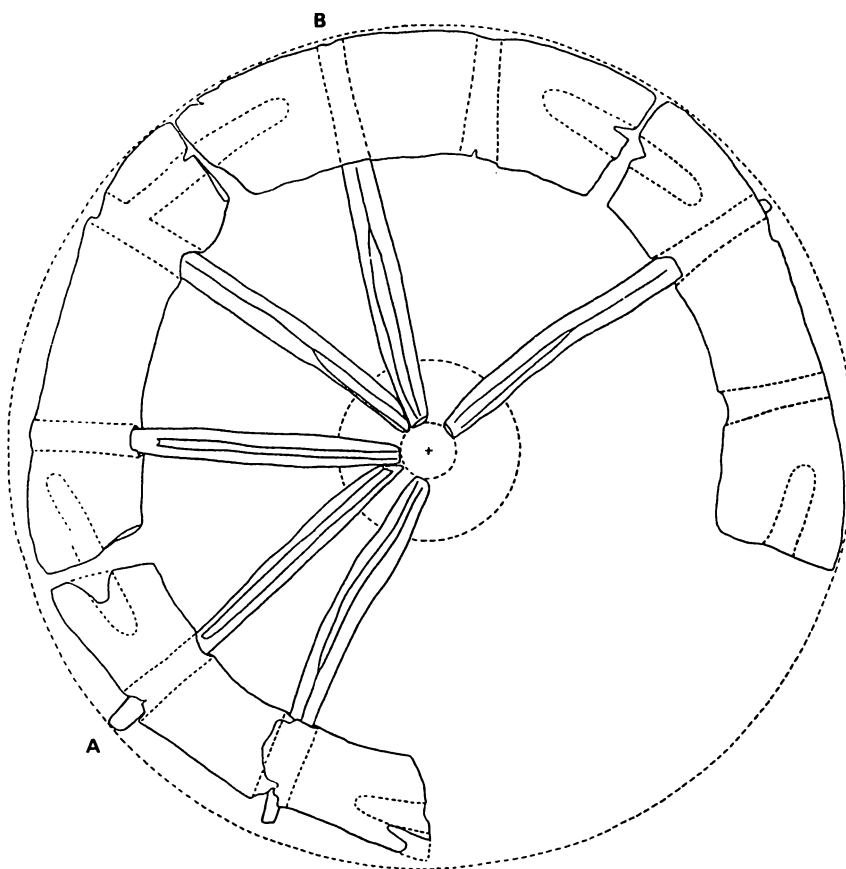
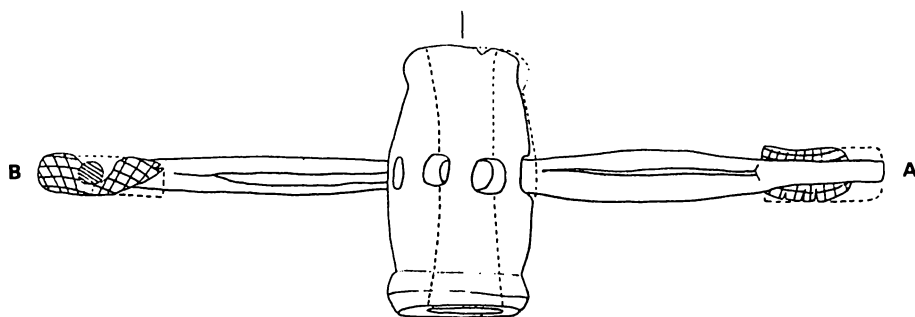
Det omfattende registreringsarbejde er derfor langt fra afsluttet og skulle gerne omfatte alle landets museer. Det er imidlertid en opgave, der ikke kan vente til bedre tider, fordi ikke blot flere af de allerede foretagne registreringer i løbet af de sidste 5 år er blevet historiske i den forstand, at originalmaterialet siden er gået tabt – men i løbet af de sidste 100 år er der gået op imod 1/4 af det musealt registrerede materiale tabt, på grund af mangelfuld eller dårlig konservering, utilstrækkelige magasinforhold og almindelig oprydning eller magasinrevisioner. Miseen skyldes naturligvis, at man ikke har været klar over materialets videnskabelige og formidlingsmæssige værdi – fordi det ikke har været underkastet videnskabelig bearbejdelse og samlet registrering. Det er en ond cirkel, som må og skal brydes nu i 11. time. Det kendteste eksempel på ødelæggelse af værdifuldt træmateriale som følge af uhensigtsmæssig konservering og opbevaring, er Skandinavens ældste skibsfund, krigskanoen fra

Hjortespring på Als, der efter et halvt hundrede års udstilling på Nationalmuseet måtte omkonserveres for betydelige beløb – og med betydelige tab af konstruktive detaljer, vedatonomisk og træteknologisk dokumentationsmateriale til følge. Langt værre er det gået vogndelene, der kan ses at være kasserede efter total opløsning i magasinerne, ligesom spanter og andre større træsager med ukendt funktion, kan findes udført af museernes protokoller af de samme årsager. I et par tilfælde har man anvendt vognmateriale til naturvidenskabelige dateringer, med ødelæggelse til følge – fordi lag eller anlæg skulle bestemmes kronologisk, og de pågældende vogndelev med sikkerhed var fundet i kendt relation hertil. Når hertil kommer den ringe bevågenhed mosefundne træsager som regel finder hos tørvegravere og arkæologer, vil det fremgå, at kun en hurtig fremlægning af materialet kan være medvirkende til at ændre billedet.

Disse tab af originalmateriale er nok så skæbnsvangre for skibsdelenes som for vogndelenes vedkommende, fordi det oftest meget kraftigere skibstræ slet ikke har kunnet hjemtages til museerne – endsiges konserveres i rimeligt omfang. At man også traditionelt har undgået tilstrækkelig dokumentation af materialet før det gik museerne af hænde igen, er en anden og mere gådefuld affære – men skyldes givetvis de samme forhold, som er nævnt under vogndelenes vedkommende: mangel på formidling af videnskabelige analyser – i det omfang, de allerede er gennemført. Selv i vore dage er det ikke muligt tilfredsstillende at konservere og stabilisere skibstræ af svære dimensioner – således er koggen i Bremerhaven til stadighed overrislet med vand ganske som regalskibet *Wasa* i Stockholm, de danske koggefund og andre vragsfund, der ikke er så nedbrudte, at de har kunnet konserveres med polyetylenglycol. (Skuldelevskibene, Ellingåskibet, m.fl.). Koggen fra Kollerup ved Hanstholm, som blev udgravet efteråret 1978 i kraft af lokale donatorer og et bredt musealt samarbejde, kan måske frysetørres – et stort eksperiment, som kræver al mulig støtte. Men der er næppe heller muligheder for at tilvejebringe tilstræk-

kelige ressourcer til at dokumentere de fundne skibsvrag af videnskabelig værdi på tilfredsstillende måde, nemlig ved opmåling, udtagelse af vedprøver, prøver af kalfatring, tjærestoffer, etc. – samt systematisk fotografisk registrering. Havde man satset mere målrettet herpå, kunne man i langt højere grad end tilfældet er idag, med god samvittighed deponere det originale materiale i beskyttede havområder eller kunstige bassiner med det formål, at afvente kommende tiders landvindinger for den trækonserverende videnskab.

I stedet for at etablere kostbare komparative samlinger af vanskeligt konserverbare skibsvrag, kunne man lade fremstille modeller på grundlag af de foretagne opmålinger (i fuld skala) og lade dem indgå som dele af den videnskabelige syntese og formidling – det ville give en langt bedre fordeling af de meget begrænsede ressourcer, der er til rådighed for formidling, forskning og kildematerialets røgt og pleje – samt tillade at et mere fleksibelt forskningsprogram kunne iværksættes netop nu, hvor fritidsdykkerne skaber så megen uro i de marine områder og deres arkæologiske udforskning og fredning. Der mangler en form for dialog mellem fritidsdykkerne og de marine arkæologer, således at de kan blive opmærksomme på, hvorfor det er så vigtigt for forskningen at skabe arbejdsro. Kunne man få dykkerne over på sin side som allierede – i stedet for som nu – ville et vist ansvarsområde kunne delegeres ud til fritidsdykkerne og dermed spare både ærgrelser og penge for de marine arkæologer. Men det må ikke glemmes, at den marine situation idag ret nøje svarer til det pres på fortidsminderne og deres eksistens, som i slutningen af forrige århundrede og i begyndelsen af dette, tvang de antikvariske instandser til at foretage såvel landsomfattende berejsninger og registreringer, samt en meget stor mængde fredninger og undersøgelser af truede anlæg. Frilandsmuseer har bevaret truede bygninger ved at rive dem ned og senere genopført dem, når mulighederne var til stede, i egnede omgivelser – Nationalmuseets Molinologiske Laboratorium har udvalgt og anbefalet til bevarelse et karakteristisk udvalg af truede mølleanlæg – hovedsageligt i kraft af lokale donato-

Vognhjul dateret til tidlig middelalder, mosefund nær Flyndersø. Efter 40 års udtørring er den nedbrudte fælgekran af bøg deformeret stærkere end navet af birk og egrene af eg. Stykket kan med en vis forsigtighed rekonstrueres på grundlag af den her viste opmåling (i fuld skala) – forf. opmålt og tegnet 1980. Vedbestemmelse ved Peter Wagner. Udvendig diameter godt 110 cm. Gengivelse 1:10. (Skive Museum j nr 20/42).

rer. Eksemplerne er mange, og det kan mari-nearkæologerne i samarbejde med lokale sportsdykkere givetvis i tidens fylde tage ved lære af for at vraglovgivningens administration kan ske på tilfredsstillende måde.

Det ville være i høj grad ønskeligt, om der på en langt bredere basis end tilfældet er idag, sættes ind på dokumentationen af de store og meget store træsager i danske museers magasiner. Uden at skulle investere i kostbare udgravninger, findes her allerede tilvejebragt kildemateriale til belysning af transportmidlernes historie, men også andre træsager som bygningstømmer, vejtømmer, brotømmer, plove, trækåg, tørvespader, stammebåde, egekister, skulpturelt træ og større redskabs-træ og konstruktionstræ, halvfabrikata og rå-emner. Et analytisk arbejde her ville give mulighederne for at udvælge det nødvendige antal naturvidenskabelige og dendrokronologiske dateringer repræsentativt for materialets formgrupper og typologisk-kronologiske serier – ligesom et hidtil ukendt indblik i en teknologisk side af forhistorien og middelalderen, som har været en absolut fuldgyldig del af den materielle virkelighed og håndværksmæssige evne, ville kunne etableres. Samtidigt ville et sådant dokumentatorisk arbejde kunne sikre at materialet fremover blev lettere tilgængeligt for videnskabelige analyser i form af nedfotograferede opmålinger, katalogmæssige og analyse-mæssige data som vedsorter, fotografiske data, værktøjsspor-analyser, etc. – uafhængigt af det uhåndterlige originalmateriale og dets fremskredne op-løsning.

Et sådant storstilet arbejde ville kunne drage nytte af efterlignende forsøg og ikke mindst af vedanatomet og træteknologisk ekspertise, således at man bliver i stand til at iagttage væsentlige elementer og måske ikke fortaber sig i dokumentation af ganske uvæsentlige træk – som fx en del af publikationerne af mosefundne vogndeale kan henfalde til. Den kvalificerede udvælgelse og bedømmelse er ikke til skade for et sådant storstilet arbejde, det modsatte ville gøre at det blev umuliggjort, tyngtet til jorden af rene petitesser – og håb om at gøre nye iagttagelser, hvis netop denne eller hin ejendommelighed blev med-

taget og belyst. Det har ofte været en svaghed ved den højt kvalificerede marine forskning, som i de sidste 20 år har bragt Skandinavien frem i forreste række.

De efterlignende forsøg indenfor den marine arkæologi er faktisk udført lige siden 1963, hvor en kopi af et skandinavisk vikingeskib blev søsat af en gruppe spejdere i Gram, med det formål at efterprøve Ladbyskibets sejlegenskaber – ganske som man tidligere har forsøgt sig med kopier af de norske skibe fra Gokstad og Oseberg. Siden er det gået slag i slag – sidste skud på stammen er så vidt vides Lendheim Sunds, der som fuldgod kopi af Skuldelev 5 burde kunne bidrage med endnu en lang række oplysninger til gavn for den marinearkæologiske forskning. Ideen at samle arkæologer og skibsfolk med henblik på en udveksling og faglig dialog parterne imellem, var een af mange gode – og, viser det sig: bæredygtige – anledninger til at etablere Vikingetræffet ved Moesgård Strand sommeren 1977 – men der kom forbavsende lidt marinearkæologisk dialogsnak ud af dette og de efterfølgende vikingetræf. Siden har skibsfolk skrevet små oplysende pjecer om det at bygge og sejle vikingeskibe. Den mest autoritative er et digert værk, skrevet af skibstømmer Jørgen Lynggaard og Olaf Christensen på grundlag af erfaringerne med Imme Aros, kopi af det middelalderlige Ellingåskib, udstillet på Bangsbomuseet ved Frederikshavn. Det udkom dog aldrig, men ligger og samler støv til ingen nytte.

Ligeså er der i de senere år etableret en lang række historiske værksteder, forsøgscen-tre og lignende (Lejre, Vingsted, Langeland, Odense, m.fl.) som øjensynligt fortsætter, hvor F. Sehested til Broholm på Fyn slap i forrige århundrede: den metodiske praktiske forsøgsvirksomhed som inspiration til og støtte for den teoretiske kronologiske videnskabelige arkæologi. To sider af samme sag til gavn for dem begge – eller rettere: til gavn for en samlet syntese, som for Sehested var den arkæologiske mulighed og vision; teori og praksis er kun hver det halve, som adskilte leder på idéforladt vildspor.

Men til trods herfor, har man ikke indtryk af, at disse mange institutioners interesse for

at skabe dialoger med den videnskabelige arkæologi, endsi­ge med en bredere befolkning i form af populær og almen formidling, er overvældende stor – bortset fra den indviede kreds og de mange skoleklasser, der giver eksistensgrundlag og lidt forvirret inspiration. Man synes at ville være nok i sig selv – ligesom det indrømmes, at arkæologerne næppe i stort tal render centrene på dørene for at spørge nyt. Den basale forståelse af nære problemer, materialer og vilkår i bredt perspektiv, som den skolede arkæolog med sin store viden om ledetyper, perioder og metoder kan mangle, kunne formidles via et nært samarbejde eller kontakt med et forsøgscenter. For netop her samles erfaringer og de iagttagelser, som fx forskningen af de større træ­sa­ger har så megen brug for – her afprøves værktøj, her samles større bygningstømmer på mange forskellige måder, her ses slidspor, nedbrydningsfænomener, musegnav – her findes elementære oplysninger om udkløvning, imprægnering – har man garvet træ i tørvemoserne? – Alle oplysninger, som for et par generationer siden var almen viden, men som i vore dage er utilgængelige på grund af de traditionelle håndværks uddøen.

Ville man forsøge en koordination indbyrdes og en form for stadig dialog med de arkæologiske forskere, ville mange parallelle forsøg med samme resultat kunne undgås, man ville kunne lære af hinanden og ikke mindst: skabe en del af den Sehestedske syntese i samarbejde med den videnskabelige arkæologi. Indenfor denne er forskningen af de store træsa­ger som vogn og skib en helt oplagt anledning.

Resultatet kunne være en bredere videnskabelig forståelse af den teknologiske og håndværksmæssige del af fortiden, hvorved den kunsthistoriske og typologiske del kunne sættes ind i mere relevante rammer – og dermed evnen til at kunne anlægge forbedrede analyser af det vanskelige materiale, som er ved at smuldre bort mellem fingrene på os. Hertil en bedre formidling til det publikum, som museerne og forskningen lever af og for – og endelig en bedre udveksling af resultater med forsøgscentre­ne og deres forsøgs­virksomhed.

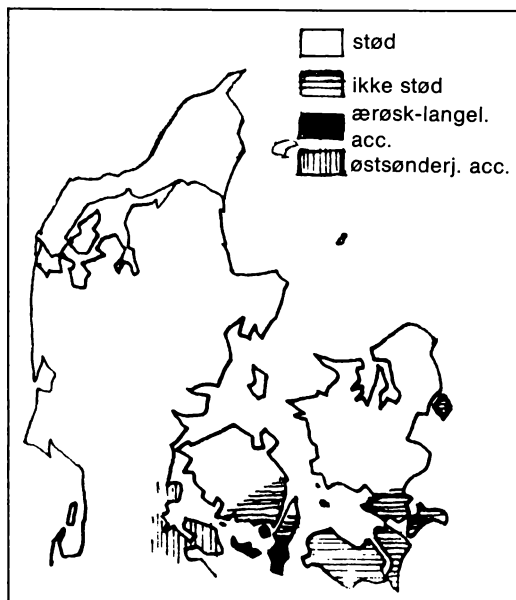
Især i vore dage, hvor nedskæringer af snart sagt alle budgetter finder sted samtidig med at der finder prisstigninger sted og nye opgaver delegeres ud fra centralt hold, er der muligheder for at satse på det materiale vi allerede har i museernes magasiner og arkiver – de resultater, der allerede er indvundet fra bygningen og manøvreringen af skibskopierne, forsøgscentre­ne og de analysemetoder, vi kan benytte os af i form af let tilgængelig ekspertice indenfor træteknologi, forstbotanik, vedanatomi, dendrokronologi og pollenanalyse. Der mangles koordination og i høj grad også åbenhed og beredvillighed parterne imellem – men først og fremmest mangles en fælles vilje, der i disse sparetider må forekomme at være den mest økonomiske investering.

Erik Kroman:

Stød- og accentområder og deres oprindelse

Inden for de danske grænser er der en række områder, som ved sproglige ejendommeligheder adskiller sig fra det øvrige sprogområde. Som det nedenfor skal vises, må de være urgamle og skyldes antagelig folkebevægelser i oldtiden.

Mest fremtrædende er det område, som karakteriseres ved »stødet«, den ejendommelighed ved udtalen, at stemmebåndene under visse lyd­lige betingelser klapper sammen og, i et kort nu, afbryder stemmeføringen. Allerede i 18. århundrede var man opmærksom på denne ejendommelighed, idet Høysgaard (f. 1698 i Aarhus, d. 1773) som den første har behandlet det i sine grammatiske arbejder. Områdets udbredelse er dog først blevet fastslået i de to højskolelærere Valdemar Bennike og Dr. Marius Kristensens »Kort over de danske folkemål«, 1898–1912 (Kort Nr. 74), der viser, at stødområdet omfatter c. 4/5 af hele landet og strækker sig over både Sjælland, Fyn og Jylland. Det afgrænses mod syd af stødgrænsen, der skiller det fra det stødløse område og nogenlunde følger breddegraden

midt imellem den 55. og 56. breddegrad. På Sjælland følger grænsen en linie fra Præstø Fjord til Dybsø Fjord. På Fyn går grænsen fra Kongshøj lidt syd for Nyborg til Svaninge ved Fåborg og i Jylland fra Haderslev til Vesterhavet lidt syd for Tønder. Til stødområdet slutter sig Kattegatøerne Samsø, Læsø og Anholt. Da stødet således findes i alle centrale dele af Danmark, er det naturligt, at det også er blevet et karakteristisk træk for rigsdansk, som det tales i det meste af landet, der adskiller det fra alle nabosprogene.

Stødområdet følger, som man ser, ikke naturgrænser som andre dialektgrænser. Stødgrænsen igennem Danmark går midt igennem egne, der lige fra oldtiden har været tæt bebygget, og krydser både Storebælt og Lillebælt, ligesom den går tværs over andre dialektgrænser. Et karakteristisk træk er det endvidere, at endskønt stødområdet omfatter størstedelen af landet, når det ingen steder ud til Østersøen. Foran det ligger overalt en bred bræmme af kyststrækninger, halvøer og øer, hvor man ikke kender stødet.

Mens stødområdet således ingen forbindelse har med Østersøen, er to andre områder med karakteristisk sprogligt særpræg udprægede Østersøområder.

Svarende til, at man i stødområdet har ord med og uden stød, har man i de to områder som i norsk og svensk to kromatiske accenter, acc. 1 og acc. 2, henholdsvis med stigende og dalende og dalende og stigende tone.

Af de to områder omfatter det ene en væsentlig del af det østlige dansktalende Nord-slesvig med øen Als og halvøerne Sundeved, Løjt og den østlige del af Haderslev Næs (Halk sogn) med øen Aarø samt et par sogne nord for Haderslev fjord, Bjerning og Vonsbæk, samt endelig ved Sønderjyllands veskyst øen Rømø. Området har oprindeligt strakt sig betydelig længere mod syd i det nu tysktalende Sydslesvig. Flensborg og Angel har utvivlsomt haft dobbeltaccent som Sundeved. »Trekanten« i Midtslesvig, hvor det danske sprog har holdt sig til op imod nutiden, har derimod øjensynlig haft jysk accent. Grænsen for det østlige accentområde har sandsynligvis ligget omkring åerne Trene og Jerrisbæk med udstrakte mosedrag. Det kan i den forbindelse nævnes, at Jybæk (☉: Jydebæk), et tilløb til Trene ved stationsbyen af samme navn af P. K. Thorsen formodes at være en gammel folkegrænse.

Det østslesvigske accentområde blev først kendt for offentligheden gennem en afhandling i tidsskriftet *Dania* IV, 1897, »Den musikalske Akcent i Østslesvigsk«, af sønderjyden Nikolaj Andersen (1862–1919), f. i Svejrup, Felsted sogn i Sundeved. Han giver i afhandlingen en oversigt over udbredelsen af området og en ret detaljeret gennemgang af fordelingen på ordforrådet. Han betegner imidlertid kun acc. 2 ved et særligt tegn, hvad der hænger sammen med, at han mener, at alle tryksvage ord har acc. 1, mens i virkeligheden ord i tryksvag stilling overalt mangler enhver accent. Derimod findes stød både i ord og stavelser med bitryk.

En særlig ejendommelighed ved det sønderjyske accentområde er, at acc. 2 har en ekspiratorisk biaccent i slutningen af ordet. Inden for de nordiske sprog har man en parallel i svensk, hvor ord med acc. 2 ligeledes har en tilsvarende ekspiratorisk biaccent, af Axel Kock betegnet *Levis*.

Det andet dobbeltaccentområde omfatter

Ærø og Sydlangeland samt en række mindre øer i det sydfynske øhav.

Dette område var indtil 1910 ikke kendt som et særligt accentområde, men i dette år foretog Marius Kristensen en rejse rundt i landet for at samle materiale til hans og V. Bennikes »Kort over de danske folkemål«, som var under udgivelse. Han kom i august til Ærø og er der blevet opmærksom på eller gjort opmærksom på de særlige accentforhold.¹ Under opholdet på Ærø kom han også til Marstal. Jeg var nogen tid i forvejen, 17 år gammel, kommet tilbage til min fødeby med realeksamen efter 2½ års ophold på Stenhus Kostskole og var straks blevet stærkt interesseret i den særprægede marstalske dialekt. Marius Kristensen blev derfor henvist til mig og sad nogle dage hos mig og optegnede marstalske ord og udfyldte en ordliste.

Jeg har senere haft lejlighed til at se hans optegnelser. Det viste sig, at han kun i eet tilfælde havde anbragt en accentbetegnelse ved et ord, Nikolaj Andersens tegn for acc. 2, og det var urigtigt, ordet (saaede) havde acc. 1. Det er et talende bevis for, hvor vanskeligt det er for andre at opfatte ordaccenten, selv hvor det som her drejer sig om en øvet optegner.

Selv om jeg ikke har nogen erindring om det, må det dog formodentlig være Marius Kristensen, der har gjort mig opmærksom på, at man i ærøsk havde et særligt accentsystem.

Jeg tog i de følgende år lærereksamen og studentereksamen og var derefter i 4 år – under den første verdenskrig – bestyrer af en lille realskole i Faxe Ladeplads.

I 1920 begyndte jeg endelig at studere ved Københavns Universitet. Det var på samme tid, Brøndum-Nielsen som docent begyndte sine forelæsninger og øvelser, som omfattede

næsten alle områder inden for nordisk filologi. Jeg fulgte stærkt interesseret dem alle, og inspireret af disse tog jeg mig i en sommerferie for at gennemgå hele det marstalske ordforråd under benyttelse af Saabyes Ordbog og udskrev ordene i grundformer og bøjninger med lydskrift og accentbetegnelse.

Jeg konstaterede snart, at accenten var den samme over hele Ærø og at fordelingen på ordstoffet var den samme.²

Da accentområdets udstrækning i øvrigt ikke var bekendt – »Kort over de danske folkemåls« kort over accent og stød (nr. 74) var på det punkt temmelig misvisende – foretog jeg nogle år senere, i 1930'erne, med understøttelse af Carlsbergfondet rejser på Langeland og i det sydfynske øhav for at fastslå områdets udstrækning. Rejserne foregik både til søs og til lands, med postbåde, sejlbåde og motorbåde og rutedampere og på cykel og med hestevogn. Jeg havde på forhånd konstateret, at man i Rudkøbing talte med en lignende accent som i Marstal. Det viste sig, at hele Sydlangeland indtil et par kilometer nord for Rudkøbing talte med en dobbeltaccent meget lignende den ærøske. Den kromatiske tonebevægelse var lidt svagere, hos enkelte var den næppe hørlig, men som regel var den meget tydelig, og de talende var selv opmærksomme på den. Fordelingen af de to accenter på ordstoffet var i det væsentlige den samme som på Ærø, kun ved enkelte, navnlig nyere ord, var der afvigelser. De nordligste sogne med den sydlige accent var Longelse og Simmerbølle. På den anden side af grænsen, det eneste sted i hele accentområdet, hvor det støder op til et område med anden accent, tales med fynsk accent, d.v.s. en ensartet accent svarende til acc. 1 i det sydlige område. Formodentlig har skovene ved Tranekær op-

1. En ærøbo, H. M. Hansen (f. 1883 i Tranderup, lærer i Vældbæk ved Esbjerg), korresponderede omtrent samtidig med adjunkt Henrik Ussing og gjorde opmærksom på, at en del ord lød ens, men havde forskelligt »tonehold«. (Korrespondance i dialektinstituttet).

2. Det eneste ord, jeg bemærkede havde forskellig accent i Marstal og den øvrige ø, var ordet margarine, der i Marstal udtaltes med acc. 2, men i Ærøskøbing og de vestlige landsogne (nu Ærøskøbing kommune) med acc. 1. Formodentlig er de første forhandlere af varen kommet til Marstal fra Københavnsområdet, men til Ærøskøbing og den øvrige ø fra Vestdanmark (Fyn eller Jylland), vel snarest fra Odense eller Svendborg. (Produktet margarine var opfundet i Frankrig 1870).

rindelig strakt sig længere mod syd og dannet et skel mellem accentområderne.

Hvad de mindre øer angår, talte man på Tåsinge,³ Turø, Skarø, Strynø, Drejød, Hjortø, Birkholm samt på Lyø med en accent som den ærøsk-langelandske, mens man på Avernakø og Bjørnø talte med fynsk accent. Ligesom i Sydlangeland var dobbeltaccenten svagere end på Ærø. Også med hensyn til fordelingen af de to accenter på ordene var der mere overensstemmelse med Sydlangeland end med Ærø. Det er derfor nærliggende at formode, at befolkningen på øerne med dobbeltaccent oprindeligt er kommet fra Sydlangeland.

Fælles for de to accentområder, den østslesvigske og det ærøsk-langelandske, er, at tiltaleformen (vokativ) altid har acc. 1, selv om ordet ellers har acc. 2. Søren og Christen, der har acc. 2 får således i tiltaleform acc. 1. Det gælder ikke alene navne, men alle ord, som kan bruges i tiltale.

Som det fremgår af det foregående, havde jeg gentagne gange beskæftiget mig med accentproblemerne og mente derfor at have visse forudsætninger for at kunne give en almindelig oversigt over accent- og stødforhold i Danmark. Der var dog betydelige huller i min viden, og for at gøre et forsøg på at udfylde disse foretog jeg gennem flere år, der uheldigvis faldt sammen med årene for den anden verdenskrig og den tyske besættelse – gentagne gange omfattende rejser på cykle eller i auto. Ligesom mine tidligere rejser blev de foretaget med understøttelse fra Carlsbergfondet. Det viste sig, som man vel også kunne vente, ikke muligt for en enkelt person at foretage tilbunds gående undersøgelser vedrørende så vidtløftige problemer, men jeg fik dog et vist overblik over forholdene.

Jeg var tidligt blevet opmærksom på, at de to omtalte Østersøområder med dobbeltaccent, det østslesvigske og det ærøsk-sydlangelandske, ikke var de eneste områder med to accenter. Der var også et dobbeltaccentområde på Sjælland. Jeg havde i flere år boet i Gentofte og havde bemærket, at man i Kø-

benhavnsområdet talte med en kromatisk dobbeltaccent omtrent som den ærøsk-langelandske, men med en anden fordeling på ordene. Mens acc. 1 i det københavnske område var nøje knyttet til stødordene (måske oprindeligt en forudsætning for stødet) fandtes acc. 1 i det ærøsk-sydlangelandske område fortrinsvis i ord, som i oldnordisk havde lang vokal i første stavelse. En del ord havde derfor samme accent i de to områder, mens andre havde forskellig accent.

Men hvor langt strakte dette område sig? For at få dette opklaret foretog jeg gentagne rejser på Sjælland uden dog at komme helt til bunds i spørgsmålet. Undersøgelserne blev afbrudt af krigen. Der kan derfor kun med nogenlunde sikkerhed siges, at foruden Københavnsområdet har Nordsjælland dobbeltaccent, mens Stevns har en accent svarende til acc. 1. Midt igennem Sjælland er grænsen mellem de to områder muligvis mere eller mindre flydende. På Amager tales med en accent der meget ligner den bornholmske, i den grad, at selv en bornholmer ikke kan høre på en Dragørbo, om han taler bornholmsk eller Amagermål. Samme accent kan spores i gammekøbenhavnsk og i fiskerlejerne langs Øresund. I Vestdanmark, Fyn og Jylland, kender man kun een accent svarende til acc. 1 i dobbeltaccentområderne. Lidt nord for Haderslev Fjord mødes den med den østslesvigske accent.

Resultatet af undersøgelserne blev meddelt i min bog »Musikalsk Akcent i Dansk,« 1946.

Efter at jeg i en årrække havde dyrket mine historiske interesser, er jeg i de sidste år på ny blevet optaget af de dialektale spørgsmål og har i samarbejde med Institut for dansk Dialektforskning forberedt udgivelse af en marstalsk ordbog på grundlag af det materiale, jeg havde samlet i begyndelsen af 1920'erne. I betragtning af, at dialekten i sin oprindelige form næppe har været talt i den sidste menneskealder, og at jeg vel i de sidste 50 år omtrent har været den eneste, der beherskede dialekten fuldkomment, må det siges at være i sidste øjeblik.

3. At Tåsinge havde dobbeltaccent blev først konstateret på en supplerende rejse 1956 med medlemmer af udvalg for folkemål.

Ved siden af arbejdet med dialektordbogen har jeg navnlig været optaget af spørgsmålet om stødgrænsen, skellet mellem stød og ikke stød, der som omtalt ovenfor går tværs igennem Danmark, krydser Storebælt og Lillebælt og når ud til Vesterhavet lidt syd for Tønder.

Problemerne vedrørende stødet havde i årtierne omkring århundredskiftet givet anledning til megen diskussion. I diskussionen havde ikke alene danske, men også udenlandske sprogforskere deltaget. De førende fra dansk side var navnlig Otto Jespersen og Marius Kristensen. Der blev udfoldet megen skarpsindighed i forsøgene på at fastslå, på hvilket tidspunkt stødet var opstået. Spørgsmålet voldte store vanskeligheder. Mens det lykkedes at påvise, at stødet måtte være opstået tidligere (ante quem) end visse middelalderlige lydudviklinger, viste det sig vanskeligere at fastsætte en grænse opefter (terminus post quem). Man kom dog omsider til det resultat, at man måtte formode, at stødet var opstået midt i middelalderen, omkring 1300 eller lidt senere (Marius Kristensen). Et åbent spørgsmål var det fremdeles, hvor i landet stødet kunne antages at være opstået, og hvorledes spredningen over store dele af landet havde fundet sted. Lige så lidt blev der gjort forsøg på at forklare, hvorfor stødet i sin spredning var standset ved stødgrænsen, hvor den var blevet liggende til nutiden.

I 1927 havde Brøndum-Nielsen udgivet sin bog »Dialekter og Dialektforskning«, hvor han fremsatte den formodning, at stødgrænsen skyldtes en folke- og sprogblending forårsaget af svenskere, der i vikingetiden var trængt frem sydfra. I min bog »Musikalsk Akcent i Dansk« såvel som i »Det danske Rige i den ældre Vikingetid« havde jeg sluttet mig til Brøndum-Nielsens opfattelse og formodet, at også de to dobbeltaccentområder i Syddanmark skyldtes svenskeres tilstedeværelse i Østersøområdet i vikingetiden. Brøndum-Nielsens opfattelse havde imidlertid ikke fået almindelig tilslutning blandt filologerne. Den forudsatte, at stødet var gammelt i sproget og at stødløsheden syd for stødgrænsen var noget forholdsvis nyt. Heroverfor stod Jespersens og Marius Kristensens gamle Teori, at stødet først i en kortere periode af middel-

alderen havde bredt sig over Danmark. Denne teori havde stadig tilhængere blandt danske filologer, således også blandt medarbejderne ved Dialektinstituttet.

I en kronik i Berlingske Tidende (26/3 79) søgte jeg at vise, at stødets spredning i middelalderen over store dele af landet, tværs over bæltet og fjorde var en umulighed. Stødet måtte nødvendigvis have været der altid, d.v.s., det måtte være kommet med befolkningen. Ifølge goternes historieskriver Jordanes fra 6. årh. var danerne udgået fra sveernes stamme. Også de nordiske oldsagn beretter, at danerne kom fra Sverrig. Da dansk er et skandinavisk sprog, må danerne nødvendigvis være kommet fra den skandinaviske halvø. Folkegruppen må fra første færd have haft den talejendommelighed, vi kalder stødet.

Endskønt det skulle synes indlysende, at den lille talejendommelighed, stødet, ikke uden videre kan forplante sig fra Sjælland til Fyn eller omvendt, ganske særligt ikke i middelalderen da der vel næppe en gang om ugen gik en båd over Storebælt, har man villet hævde, at havet ikke var nogen hindring, og henvist til, at lydudviklinger som forlydsudviklingen af hw og hj eller den vestnordiske a-omlyd af kort u, ikke har ladet sig standse af farvandene i Sydskandinavien. Det er selvfølgelig rigtigt, at havet ikke altid behøver at være en hindring for sproglige nydannelser. Havet var ikke mindst i gammel tid den vigtigste færdselsvej. Flertallet af nedertyske låneord er således utvivlsomt kommet over Østersøen med håndværkere og købmænd og kun forholdsvis få gennem Sønderjylland. Også lydudviklinger, der oprindeligt væsentlig har fundet sted i befolkningscentre, kan være spredt ad vandvejen. Stød og accent har imidlertid deres egne regler, fordi de kun opfanges af de færreste og som regel overhovedet ikke vil blive bemærket. Jeg taler her af personlig erfaring. Som nævnt ovenfor opholdt jeg mig i flere år efter konfirmationsalderen på Stenhus Kostskole ved Holbæk, hvor de fleste af både elever og lærere utvivlsomt har talt med stød, uden at blive påvirket deraf. Jeg taler stadig uden stød og med den marstalske accent. Det er næppe heller blevet bemærket, at jeg talte med en anden accent.

Marstalsk og sjællandsk accent har som nævnt stor lighed.

Hverken stød eller accent forplanter sig uden videre fra den ene til den anden. Kommer en præst, der taler med stød, til en menighed i en egn, hvor man ikke kender stødet, f.eks. til Ærø, vil ingen bemærke den lille ejendommelighed ved hans tale, endsige prøve på at efterligne den, lige så lidt vil præsten blive påvirket af menighedens særlig accent. Det har selvfølgelig ikke været anderledes i middelalderen.

Finder der ingen påvirkning sted fra mand til mand, hvorledes har da spredningen af stød og accent fundet sted. Der tales jo som omtalt med stød over det meste af landet, og overalt i landet tales der med den ene eller den anden accent. Forholdet er uforandret det samme fra slægtled til slægtled. Hvad er hemmeligheden?

Hemmeligheden er den, at både stød og accent i almindelighed kun kan opfattes og tilegnes af småbørn. Børn har en enestående instinktiv evne til at opfatte de mindste nuancer i sproget. Et karakteristisk eksempel er udtalen af *v*. Det kan udtales enten (normalt) ved, at underlæben berører fortænderne i overmund (labiodentalt) eller ved at over- og underlæbe berører hinanden (labialt). Mens man i engelsk, der alm. udtales mere distinkt end dansk, vil benytte den labiodentale udtale (*very*, *virgin*), er udtalen i dansk mere vaklende, idet nogle bruger den labiodentale udtale, andre den labiale. I tyske fonetikker kan man læse, at man i Nordtyskland har den labiodentale udtale og i Midt-tyskland den labiale. Også i Danmark er udtalen formodentlig dialektalt bestemt. Jeg udtaler selv *v* som læbelyd. Det er næppe muligt for nogen voksen at høre forskel på udtalen af labiodentalt og labialt *v*, men småbørn må kunne høre den, siden udtalen kan gå i arv.

At børn navnlig omkring toårsalderen har en utrolig opfattelsesevne, vil mange have bemærket. En veninde af os har en datter der er gift med en hollandsk diplomat. Han var for nogle år siden et par år ansat ved ambassaden i Moskva, og i den tid lærte deres lille datter at tale russisk. Han blev derefter for-

flyttet til Peking, hvor han ligeledes var et par år, og det varede ikke længe, før datteren talte kinesisk.

Opfattelsesevnen er ikke mindre over for nuancer i dialektudtale. En ven af os fortæller, at hans datter og svigersøn flyttede fra Vanløse til Sorøegnen, og mens deres to småbørn hidtil havde talt københavnsk, talte de efter et par måneder midtsjællandsk.

Det mest slående eksempel på børns evne til at opfatte accent har vi dog fra vor egen familie.

Vi havde i 1932 købt et rækkehus ved Bernstorffsvej. Husene var opført i parken til et palæ bygget i Frederik VI's tid af statsminister Kaas. Der var endnu et stykke af parken tilbage med spredte skovtræer, hvor skovfugle holdt til. Vi kunne stadig høre *gøgens* kukken, skovduernes kurren og den knirkende lyd, når spætterne bankede på træstammerne for at få insekterne frem.

En dag stod min kone sammen med vor ældste datter Synne, der var et par år, i køkkenet, der vendte ud mod parken, da min kone siger: »Se, der sidder en due«, udtalt med acc. 2 ['du'e], hvortil Synne svarer: »Far siger Due«, med acc. 1 ['du'e]. Det var ikke, fordi vi nylig havde talt om duer, men hun havde i sin bevidsthed en nøjagtig forestilling om min udtale – jeg talte med marstalsk accent, mens min kone talte med frederiksbergsk accent (jf. ovf.).

40 år senere foretog vi det eksperiment, at min kone og jeg efter hinanden sagde ordet *due*. Min datter kunne da ikke høre forskel. Hun gættede på, at jeg sagde ordet med acc. 2 og min kone med acc. 1, mens det i virkeligheden var omvendt.

Det har været den almindelige opfattelse, at hele Skandinavien inclusive Danmark oprindelig har udgjort eet stort dobbeltaccentområde, jf. Marius Kristensen: »Der kan ingen tvivl være om, at den musikalske forskel, der er mellem udtalen af *en* – og flerstavelssord i de fleste egne af Norge og Sverrig, såvel som i enkelte danske egne, er oprindelig fællesnordisk«. Hvis stød og accent kun kan overleveres gennem småbørn og af dem optages rent instinktivt, vil stødet eller accenten gå uforandret fra slægtled til slægtled. Da der

er yderst ringe mulighed for, at accent eller stød kan overføres mellem voksne, må man regne med, at stød- og accentområderne har været konstante gennem tiderne. Der vil ingen mulighed være for, at stød eller accent vil kunne opstå spontant og brede sig i en befolkning. Lige så lidt mulighed er der for, at stød- eller accentområder kan svinde bort og efterlade mindre områder. Stød og accent kan spredes med en befolkning, men ikke i en befolkning. Det eneste, der kan ændre områderne, er folkeforskydninger ved massive indvandring eller bortvandring. Den rimeligste forklaring på stødområderne og dobbeltaccentområderne i Danmark er, at de skyldes svenske invasioner i oldtiden, som der er forskellige vidnesbyrd om, og som til forskellige tider – i folkevandringstiden og i vikingetiden – har indført stød og dobbeltaccent i det danske område.

Men hvorledes har forholdet været før disse invasioner? Som omtalt ovenfor har den største del af Danmark, således hele Vestdanmark med Fyn og Jylland og dele af Sjælland og sydøerne, uanset om der er stød eller ikke, en ensartet accent svarende til acc. 1. i dobbeltaccentområderne. Det sandsynligste er, at en sådan accent, der svarer til den almindelige europæiske, har været den oprindelige over hele Danmark.

I anledning af Nikolaj Andersens afhandling om den musikalske accent i Østslesvig udtalte professor i sammenlignende sprogvidenskab Holger Pedersen i en afhandling om sprogvidenskab i Sønderjydske Aarbøger 1899, at »det stod klart for alle sagkyndige at Sundevedmaalets musikalske Klang i alt væsentligt var den Klang, som engang havde været hørt overlalt i Danmark, hvor det danske Sprog taltes. Den Klang havde vort Sprog i Danmarks store Dage, da Svend Tveskæg og Knud den Store underlagde sig England. Nu er den Klang forsvundet i de fleste Egne af Landet, vort Bogmaal og Rigsmaal har et ensformigere Tonefald«. Hvis stød- og accentområderne er konstante, er der intet om dette. Forholdene har da i Svend Tveskægs og Knud den Stores tid været væsentlig som nu.

Bogsproget eller Rigssproget, som Holger Pedersen omtaler, har som sådant ingen sær-

lig accent. Udtalen hos den, der taler rigsdansk, vil være farvet af accenten i den egn, hvor vedkommende er opvokset, og som han har benyttet i sin første barndom. Den vil i almindelighed være identisk med den, hans nærmeste har benyttet. Det er med rette, man taler om ens modersmål. Det vil altid først og fremmest være moderen, der sætter sit præg på barnets sprog. Accenten fra den første barndom vil man som regel beholde livet igennem. Selv i udtalen af fremmede sprog vil den slå igennem, i hvert fald i de mere beslægtede, men også f.eks. i udtalen af græske og latinske ord.

Behandlinger af problemerne vedrørende det danske sprog har da også ikke sjældent været mere eller mindre præget af accent- og stødforholdene i forfatterens oprindelige hjemstavn.

Inden for de forskellige afskygninger af rigssproget må det førende og mest fremtrædende vel siges at være det sjællandske dobbeltaccentområde, der både er det mest centrale og det folkerigeste. I øvrigt mener vel de fleste, at deres udtale er den rigtige. Både i København og de nærmeste byer såvel som i Odense og Århus mener man, at den lokale udtale er »det bedste rigsdansk«.

Beth Grothe Nielsen:

»Letfærdige Qvindfolk«

Et eksempel på anvendelse af det sagtypologiske register over domme fra Det nørrejske Landsting

Som omtalt i »fortid og nutid« 1979 side 240 f. har Gustav Henningsen, Jens Chr. V. Johansen og Ditlev Tamm på grundlag af Hofman-Bangs regest forestået udarbejdelsen af et sagtypologisk register over samtlige bevarerede domme fra Det nørrejske Landsting indtil dets omorganisering i 1805. Ved hjælp af dette register er en del af grundlaget for afhandlingen tilvejebragt. Titlen er hentet fra Danske Lovs 6. bog, 6. kapitel, 7. artikel, hvori det hedder: »Letfærdige Qvindfolk, som deris Foster ombringe, skulle miste deris Hals, og deris Hovet settis paa een Stage«.

Materialet

Materialet består af 89 domme fra perioden 1719 til 1805. Begyndelsesåret 1719 er valgt, fordi rækken af dombøger herefter er ubrudt. Dommene er først og fremmest lokaliserede under ovennævnte registers stikord »foster-mord« og »fødsel i dølgsmål«, men også kategorierne »drab«, »mord«, »død« og »børn« har vist sig at rumme relevante sager. Flere ting – bl.a. andre forfatteres omtale af henrettede barnemordersker, som ikke figurerer i materialet – tyder på, at der gemmer sig barnedrabssager under andre stikord. Men tallet er formentlig så lille, at det ingen betydning får for helhedsbilledet.

Med dette forbehold må det sagtypologiske register siges at være et fremragende instrument til at orientere sig i et kæmpemæssigt kildemateriale. Det ville have været en uoverkommelig opgave at finde frem til de 89 domme ved at blade sig igennem de ca. 5000 sager, som er blevet behandlet ved landstinget fra 1719 til 1805, selv om Hofman-Bangs regest i sig selv naturligvis ville have lettet en sådan eftersøgning.

De 89 domme giver mulighed for at belyse den retlige og sociale historie bag det fænomen, som 1700-tallets egne skribenter anså for et af tidens største kriminalpolitiske problemer: Ugifte kvinders anstrengelser for at skaffe sig af med deres nyfødte børn.

Ganske vist er en del af domsprotokollaterne – især fra midten af århundredet – yderst kortfattede, idet de stort set kun indeholder kvindens navn og domskonklusionen. Landstinget behandlede sagerne på det skriftlige grundlag, som var tilvejebragt af underretterne. Om nogen selvstændig vidneførsel for landstinget var der som regel ikke tale. I de parallelt førte justitsprotokoller findes undertiden meget omfattende referater af vidneudsagnene for underretterne, og aktors (anklagers) og defensurs (forsvarers) indlæg for landstinget gengives ofte. Derved bliver justitsprotokollerne et vigtigt supplement til dombøgerne. Justitsprotokollerne er ikke omfattet af Hofman-Bangs regest og derfor heller ikke registreret i sagtypologien. Med domsdatoerne som udgangspunkt er det

imidlertid ganske enkelt at finde de pågældende protokollater.

Det er ikke altid muligt af landstingets protokoller at se, hvilke underretter der har behandlet sagerne i første instans. Desuden er mange herreds-, birke- og bytingsprotokoller gået tabt i tidens løb. Det er derfor kun lykkedes at finde underrettens afgørelse i 15 af de 89 sager. De fleste af disse viser sig imidlertid at være meget omfattende. I en dom, afsagt af Sæbygård birketing den 29. marts 1738, fylder vidneforklaringer m.v. 47 tætskrevne foliosider i retsprotokollen. Med forbehold for eventuelle fordrejninger og fejl, som dommer og retsskriver kan have gjort sig skyldige i under refereringen, må det konstateres, at underretternes arkiver nok giver et mere detaljeret grundlag for kultur- og socialhistoriske studier end landstingets protokoller.

For at antyde, hvilke muligheder for historiske studier den sagtypologiske registrering af de nørrejske domme giver relativt let adgang til, skal der i det følgende gives et uddrag af den viden om »letfærdige Qvindfolk« og deres forbrydelser, som bygger på det pågældende materiale.

»Letfærdige Qvindfolk«

Selv om kvindernes forældremæssige baggrund kun i nogle tilfælde omtales direkte, fremgår det indirekte, at de fleste har været døtre af fæstebønder. De har alle tilhørt tyendeklassen og tjent hos bønder, på godser, hos præster eller – i enkelte tilfælde – hos byfolk. Et par af kvinderne omtales som betlere (løsgængere) og en enkelt som opvokset i betelstanden.

Fædrene til de børn, som kvinderne dræbte, synes stort set at have tilhørt samme klasse. Der er enkelte eksempler på, at husbond var barnefaderen, men de fleste synes at have været tjenestekarle på de samme gårde eller i nabolaget. Her må naturligvis tages forbehold for falske angivelser. I ét tilfælde opgav kvinden som barnefader sønnen på det gods, hvor hendes forældre var fæstebønder. Senere kom hun dog på »bedre tanker« og forklarede, at det var en soldat, som imidlertid nu var rejst bort med sit kompagni. Naboerne kunne

bevidne, at den pågældende soldat hyppigt havde aflagt besøg i forældrenes hus den forrige vinter og engang var gået derfra med uld til et par strømper.

I øvrigt omtales barnefaderen kun i 35 af de 89 sager. Hvem, der skjuler sig bag de uomtalte, kan man kun gætte på.

Dølgsmål

De allerfleste sager i det anvendte domsmateriale angår fødsel i følgsmaal. Herom siger Danske Lov 6-6-8: »Vorder noget letfærdigt Qvindfolk med Barn, og med sin Barnefødsel i Dølsmaal omgaar, og ikke bruger de ordentlige beskikkede Midler, som hende og Fostret i saadant Tilfald kunde betiene, og samme Barn borte bliver, eller paaskydis at være død født, eller i andre Maader forkommet, da skal hun agtis saa som hun sit Foster med Villie hafde ombragt«.

Undertiden omtales i forbindelse hermed udtrykkeligt en forsættelig drabshandling, men der er kun 2-3 tilfælde, hvor kvinden ikke også har skjult nedkomsten. Begrebet »Dølsmaal« blev af en samtidig retslærd fortolket som »Afveie og eenlige Stæder«. I praksis synes de fleste fødsler dog at være foregået i kvindens egen seng eller andre steder i den bolig, som hun i reglen delte med husbond, madmoder, børn og andre tjenestefolk. En kvinde nægtede således at have født i dølgsmål og henviste til, at hun »samme Nat laae Sæng med toe andre Piger«. Hverken underret eller landsting fandt dog anledning til at frifinde hende af den grund. Kun i enkelte tilfælde var fødslen sket på »den vilde Marck« og lignende afsides steder.

Et led i dølgsmålsfødslen var ifølge teoretikerne, at kvinden havde haft til hensigt at »forstikke« det nyfødte foster. (Danske Lov bruger »barn« og »foster« synonymt). De fleste kvinder skjulte det udendørs på marken, i en tørvegrav, på kirkegården etc. At liget overhovedet blev fundet igen kunne skyldes, at det »udi ynkeligste Maade af Hundene har været omslæbt«. De havde opdaget det på møddingen. Et par tvillingfostre var blevet rodet frem af svin, men da var »det eene saavidt opædt, at intet viidere deraf, end alle-

ene et Støkke af Hovedskallen var i behold, ligesom og det andet adskillige Stæder var af Sviinene beskadiget«.

Et andet almindeligt sted at gemme det døde barn var i kvindens kiste. Som et ekstremt eksempel kan nævnes en kvinde, der i flere år havde tjent som amme på et gods. Da hun til sidst blev syg og døde, opdagede man, at hun netop havde født et barn. Dette blev fundet sammen med knoglerne af endnu to spædbørn, da man ville tage tøj fra hendes kiste til at klæde hendes lig i. I et andet tilfælde havde kvinden svøbt barneliget i et klæde og lagt det under sengehalmene i sin seng. Der gik 13-14 uger, før det blev fundet. I al den tid havde hun hver nat sovet i sengen.

Hvis kvinden fra første færd havde besluttet at føde i dølgsmål, ville hun formentlig også søge at skjule sit svangerskab. Men i mange tilfælde havde hun faktisk åbenbart sin tilstand for en eller flere personer. Dette forhindrede dog ikke domfældelse, hvis fødslen senere resulterede i et dødt barn. Hvis det skulle lykkes at skjule fødslen, var kvinden nødt til at lade som ingenting så hurtigt som muligt efter, at den var overstået. Der findes da også en del beskrivelser af, hvordan hun straks genoptog sit hårde arbejde. En kvinde var ved at vaske tøj, da hun fik veer. Hun gik ind i et afsides kammer, fødte et dødfødt pigebarn, lagde det i sin kiste og gik derefter ud for at malke køerne – alt sammen uden at nogen havde lagt mærke til noget usædvanligt.

Nogle sager viser dog, at andre må have været klar over, hvad der foregik. Om en ældre kvinde, der var gift med faderen til det af tjenestepigen ventede barn, hedder det således, at »hun hørte Maren Ollufsdaters Skrig ved Fødsels Tiiden, og dog ey ville komme hinde til Hielp«. Hun fik da også sin straf, idet hun blev dømt til kagstrygning og forvisning fra »landet«, dvs. Jylland. Maren fik sin dom formildet til halshugning med sværd og begravelse i kristen jord, fordi hun frivilligt havde aflagt tilståelse. (Den lovbestemte straf i Danske Lov 6-6-7 – hoved på stage – betød, at natmanden skulle foretage nedgravning af liget på retterstedet).

Det fremgår af flere sager, at pårørende,

husbondfolk og andre har holdt sig i »bevidst uvidenhed« om kvindens tilstand og senere nedkomst. Først hvis barneligt blev fundet, eller begivenhederne i øvrigt rygtedes, gik sagen igang. Sognepræsten var ofte den, folk gik til med deres mistanke. Undertiden var det hele kun sladder, men i et sådant tilfælde kunne en emsig præst gøre helvede hedt for den mistænkte kvinde.

Det skete for en enke, hvis tjenestepige havde fundet et stykke næsten opbrændt kød på skorstensilden. Hun viste det til en kone, som mente, at der var tale om efterbyrden fra et foster. Tjenestepigen kom derefter i tanker om, at enken måtte have født et par dage tidligere, hvor hun nemlig ikke var blevet set fra kl. 10 om formiddagen til kl. 2 om eftermiddagen. Desuden havde hun både skiftet sengeklæder og taget rent tøj på. Hun havde endda strøet nyt sand på gulvet. Så megen pludselig renlighed var mistænkelig. Kvinderne gik til præsten, der straks – »uden Rættens Middel og Husbondens Viidenhed og Tilladelse« – tog affære. Han lod enken føre til præstegården, hvor hun blev malket og besigtiget af to jordemødre og nogle andre »Dannekvinder«. Der blev fundet én enkelt dråbe gul vædske i hendes bryster, men ingen af kvinderne mente, at hun lige havde født. Alligevel fremturede præsten. Han lod enken indespærre i præstegården og slap hende først løs, da hun stillede kaution. Sagen endte halvandet år senere med frifindelse i landstinget, selv om præsten forinden havde tilbudt selv at betale alle omkostninger ved en udsættelse af domsafsigelsen, idet han så ville skaffe yderligere beviser mod enken. Dommerne pålagde præsten at lade frifindelsen bekendtgøre enten for det herredsting, som oprindeligt havde behandlet sagen (og i øvrigt også frifundet enken), eller for menigheden i enkens sognekirke. Om alle præstens misligheder, herunder at »hand . . . selv haver gjort sig til Sagsøger, som hans Embede ingenlunde vedkom«, udtalte landstingets dommere, at disse ikke kunne »ansees som en Rætsindig Præstemand anstændig, eller at skee til Guds Æres Fremmelse, men snarere af Passioner«. For den spot og skade, præsten havde

påført enken, blev han desuden dømt til at betale hende 50 rigsdaler i erstatning.

Sagens gang

At sagsøge en kvinde for fosterdrab eller fødsel i dølgsmål tilkom som omtalt ikke præsten, men derimod amtmanden, byfogden eller kvindens herskab, dvs. den herremand under hvem kvindens husbond var fæster. Den pågældende embedsmand mødte dog sjældent personligt op for retten. I ét tilfælde sendte herremanden sin søn, der i øvrigt var identisk med den person, som den anklagede kvinde i første omgang havde udlagt som barnefader.

Fra omkring midten af 1700-tallet var det som regel prokuratorer, der i landstinget optrådte som aktorer og defensorer, uanset om herskabet eller anden øvrighed påtalte sagen. I øvrigt fremgår det af et par landstingsreferater fra begyndelsen af århundredet, at kvinden intet forsvar havde haft for underretten. En enkelt sag blev hjemvist til fornyet behandling af denne grund.

Fra 1742 til 1780 går ét navn igen i landstinget protokoller. Prokurator Hans Rafn optrådte i en lang række sager om fosterdrab og fødsel i dølgsmål. I én sag var han aktor, i den næste defensor – undertiden med få måneders mellemrum. Han synes ikke at have haft problemer med at skifte rolle. Han kunne argumentere lige overbevisende for dødsdom som for frifindelse. Dommerne var dog mest tilbøjelige til at følge ham, når han var aktor.

Kvindens tilståelse var ifølge forordning af 21. maj 1751 ikke nok til domfældelse. Der skulle foreligge andre beviser. Derfor lykkedes det ikke en tyvekvinde at blive dødsdømt, selv om hun ved et udenretligt forhør fortalte om en barnefødsel i dølgsmål og et efterfølgende drab, som hun skulle have begået. Senere frafaldt hun – stærkt presset – forklaringen. Hun begrundede den falske tilståelse med, at »hun vilde helst miste sit Liv«, idet hun umiddelbart forinden var blevet dømt til kagstrykning, brænding med tyvsmærke i panden og livsvarigt arbejde i Spindehuset for at have

opbevaret nogle tyvekoster – vistnok for sin kæreste.

Malkning af den mistænkte kvindes bryster synes i hvert fald indtil midten af 1700-tallet at have været almindelig. Senere omtales noget sådant ikke direkte i sagsreferaterne, hvilket dog ikke er ensbetydende med, at denne efterforskningsmetode blev opgivet. I ét tilfælde slog landstinget hårdt ned på en justitsråd, der som husbond havde ladet foranstalte en »høyst beskiemmelig Besigtelses Forretning« af en kvinde, der var blevet offer for et rygte om at have født i dølgsmål, sat igang af to koner på egnen. Efter landstingets mening burde justitsråden straks have gennemskuet sammenhængen. Han blev derfor dømt til at betale den beskæmmede kvinde 10 rigsdaler i erstatning samt 10 skilling danske i bøde til Viborg domhus.

Både denne og ovennævnte sag mod en enke viser, at der kunne foregå betænkelige ting på lokalt plan. Men de viser også, at landstingets dommere havde evne og vilje til at skære igennem og få placeret ansvaret for urimelighederne på rette sted, hvad enten det så var i præstegården eller på herregården.

Danske Lovs regel om fødsel i dølgsmål indeholder en såkaldt retlig præsumtion. Hvis barnet under de i bestemmelsen beskrevne omstændigheder var forsvundet eller dødt, skulle kvinden nemlig dømmes på samme måde som den, der med forsæt (vilje) havde ombragt sit barn.

I nutidig retspraksis er det en betingelse for enhver domfældelse, at anklagemyndigheden beviser tiltaltes skyld, hvilket i øvrigt allerede på Danske Lovs tid også var hovedreglen. Men netop i forbindelse med ugifte kvinders fødsler i dølgsmål var der i denne lov en undtagelse. Kvinden måtte bevise sin manglende skyld i barnets død for at blive frifundet. Dette bevis kunne hun sjældent producere netop fordi, fødslen var sket uden vidner. Anklager behøvede kun at føre bevis for, at der var sket en hemmelig fødsel, og at barnet var dødt eller bortkommet.

Alligevel viser landstingets protokoller, at dommerne krævede andre ting bevist, herunder især om kvinden også havde skjult sit

svangerskab, om barnet havde været fuldbåret og levende født, og om barnelaget bar tegn på vold.

Dommen

Hvis der var tale om en skjult fødsel (og hertil henregnedes i retspraksis også fødsler overværet af et enkelt nærtstående familiemedlem), hjalp det dog sjældent kvinden, at barnet bevisligt ikke var voldeligt ombragt. I en dom hedder det:

»Delinqvent Ellen Laursdatter gjør ved 2de Vidner beviisligt, at hun for dennem hafde aabenbared, at hun lavede til Barsel og beretter at Barnefødselen kom hende saa hastig paa, da hun paa Hæloftet toeg Høe til Kiøerne, hendes Forsvar Procurator Sevel fremlegger iligemaade Doctors Attest, at efter dend hannem tilskicket Relation af Chirurgi deres Forretning, kunde vel være mueligt, at Barnet kunde være døed føed, . . . hvorimod Procurator Fædder gjør beviisligt, at Fangen efter egen Bekiendelse fødde i Dølgsmaal, og at hun fra Klocken 8 om Mørgenen til langt hen paa Dagen, sagde nei for at have føed, da i Henseende Loven udtryckeligen befaler, at den som med sin Barnefødsel i Dølsmaal omgaaer, og icke bruger de ordentlige beskickedede Midler, skal agtes som den der sit Foster med Villie haver ombragt; thi bør hun efter Lovens Bydende miste sin Hals . . .«

Lovens ordlyd var ikke til at komme udenom. Men dommen fik følgende tilføjelse:

»Imidlertiid som ved de førte Vidner gotgiøres at hun sit Svangerskab haver aabenbared, og dend fremlagte Attest fra Doctoren setter Sagen i Tvilsmaal om Barnet var føed levendes eller dødt, saa bør ingen Execution at skee før end Sagen til Kongen allerunderdanigst vorder forredraget og Hans Majestets allernaadigste Villie er bleven erholdet«.

Kvinder, hvis nedkomst kom helt bag på dem, fordi de fødte for tidligt og bevisligt havde frembragt et i høj grad ufuldbåret foster, blev som regel frifundet for dødsstraf. Selv om der ifølge loven herefter ikke var andet end lejemålet (det uægteskabelige samleje med svangerskab til følge) at straffe for, fandt retten sig ofte foranlediget til at idømme en arbitrær straf for den uforsvarlige adfærd i forbindelse med barnefødslen – undertiden så alvorlig som livsvarig indsættelse i Tugt- eller Spindehus.

Total frifindelse forekommer kun i 5 af de 89 sager. I 4 af disse var der overhovedet ikke født noget barn. Dødsstraf blev idømt i 62 tilfælde, hvoraf de 50 skulle eksekveres på den måde, der var angivet i Danske Lov 6-6-7 (kvalificeret dødsstraf). En del af de resterende 22 domme angår straf for et andet forhold end den oprindelige anklage for fosterdrab og/eller fødsel i dølgsmål – f.eks. henlæggelse af spædbarnet efter Danske Lov 6-6-10 og lejemål efter Danske Lov 6-13-1 eller 6-13-9. Muligheden for arbitrær straf uden direkte lovhjemmel er allerede omtalt. I slutningen af århundredet bruges denne i stigende omfang, hvor kvinden ikke havde haft forsæt til at føde i dølgsmål eller ombringe barnet, idet retten – i strid med den retlige præsumtion i Danske Lov 6-6-8 – indfortolker et krav om forsæt. Som eksempel herpå kan nævnes en kvinde, der for længst havde afsløret sit svangerskab for en kone, hos hvem hun også havde bestilt »Logement til hendes Barsel-Seng«. Desuden havde hun anskaffet børnetøj og aftalt nærmere med jordemoderen. Hun havde født sit barn 5–6 uger før ventet uden hjælp af nogen. Retten lod hende slippe med at arbejde 1 år i Viborg Tugthus. På baggrund af lignende omstændigheder blev en anden kvinde få år senere idømt 10 års ophold i Børnehuset på Christianshavn. Måske skyldes den store forskel i strafudmålingen, at den sidste kvinde under sagen igen var gravid, hvilket i sig selv var en forbrydelse. I øvrigt var man i Viborg Tugthus ikke så glad for små børn. De vanskeliggjorde produktionen.

En af landstinget afsagt dødsdom fik ofte en tilføjelse om, at eksekutionen ikke måtte ske, før kongens endelige afgørelse var indhentet. Men også selv om det ikke udtrykkeligt blev sagt i dommen, havde kongen ifølge reskript af 28. maj 1735 det sidste ord i enhver sag, der ved landsting eller højesteret var faldet ud til dødsstraf.

Ved hjælp af de dømte kvinders navne og domsdatoerne kan sagerne relativt let genfindes i Danske Kancellis arkiver i Rigsarkivet (Jyske Tegnelser). En undersøgelse af disse viser, at indtil omkring 1750 approberede kongen som regel dommene, men herefter

blev kvinderne i stigende udstrækning benådet til livsvarigt arbejde i Tugthuset. I slutningen af århundredet ses der enkelte benådnings på tid. Men også de livsvarigt indsatte blev for det meste løsladt efter en kortere eller længere årrække. En enkelt kvinde opholdt sig dog i Viborg Tugthus i over 31 år, før døden udfriede hende. En anden flygtede efter 24 års forløb. Disse sidste oplysninger fremgår af fangeprotokollerne fra Viborg Tugthus, der blev ført fra 1755. Heri kan de fleste af de benådede kvinder genfindes.

Konklusion

Det var kun ugifte kvinder, der kunne begå fosterdrab og fødsel i dølgsmål i Danske Lovs forstand. Hele historien om disse kvinder er ikke tidligere skrevet på dansk. Den moder, der stod anklaget for at have dræbt sit nyfødte, uægte barn, repræsenterer kvindeundertrykkelsen i en af dens mest ekstreme former – ikke fordi hun blev dømt til en forsmædelig død, men derved at hun overhovedet var blevet bragt i den pågældende situation. Samfundets behandling (herunder straf for lejemål, som i praksis stort set aldrig ramte barnefaderen) af de kvinder, der tillod sig uægteskabelig formerelse, afspejler den økonomiske og sociale tvang, der gennem århundreder blev udøvet over for alle kvinder, men særlig stærkt over for kvinder fra de laveste sociale lag. Historien om de »letfærdige Qvindfolk« viser de særregler – retlige som faktiske – der lige op til vore dage har eksisteret med hensyn til kvinders seksuelle adfærd, som det, de er: Spejlinger af den økonomiske nødvendighed i et samfund, hvor en kvinde ikke havde mulighed for en tilværelse som selvstændigt og økonomisk uafhængigt individ, fordi produktionsforholdene og reproduktionsbetingelserne ikke var indrettet til det.

Denne historie kan ikke skrives alene på baggrund af de 89 domme fra Det nørrejyske Landsting, men som primærkilde til den barske virkelighed giver de historien kød og blod.

Gert Poulsen: Bondeøkonomi og førkapitalisme

Den jyske Historiker er et tidsskrift, der på godt og ondt afspejler det fagkritiske miljø i Århus. Kendetegnet for dette miljø har det bl.a. været at studiet af førkapitalistiske forhold hidtil har haft ret trænge vilkår. Det synes som om, der er ved at blive ændret noget på dette forhold, hvilket bl.a. det foreliggende nummer af tidsskriftet er udtryk for. Til trods for, at det endnu kun er to numre af Den jyske Historiker (nr. 6 og nr. 14), der har behandlet førkapitalistiske forhold, tegner der sig allerede nu et billede af, i hvilken retning de førkapitalistiske studier går. Det er ingen tilfældighed, når der i titlen på det foreliggende nummer af tidsskriftet indgår et begreb, som kaldes *førkapitalismen*, tværtimod er titlen særdeles dækkende for denne særlige århusianske tilgangsvinkel til studiet: der opereres med én førkapitalistisk samfundsformation. I forhold til en mere traditionel marxistisk tilgangsvinkel synes denne variant at være temmelig kættersk, og det kan på denne baggrund være god grund til at se lidt nærmere på, hvorledes Niels Henrik Pedersen argumenterer for den.¹

Niels Henrik Pedersens undersøgelse tager sit udgangspunkt i en diskussion af den historiske materialismes anvendbarhed som generel historieteori. Med en generel historieteori mener han, en teori, der kan »fremstille karakterne af den sammenhæng, der er imellem de forskellige forhold i samfundet (f.eks. sammenhængen imellem den økonomiske basis og den politisk-soziale overbygning) og videre, hvorvidt denne sammenhæng kan siges at tvinge samfundet i en nødvendig udvikling?» (s. 9). Er dette ikke netop indholdet af den historiske materialisme (som Marx fremlagde i ultrakort form i det berømte forord til »Til kritikken af den politiske økonomi«). Det mener Niels Henrik Pedersen ikke. Han mener, at Marx anvendte denne metode til at fremstille kritikken af den politiske økonomi, og at den derefter ikke kan siges at have

nogen gyldighed. Han kritiserer således 2. internationale teoretikere, østeuropæiske marxist-leninister og de franske strukturalister for at tilslutte sig denne metode, som han mener i sidste instans får som resultat, at man presser et begrebsæt ned over empirien, uden at kunne afgøre begrebernes sandhedsværdi (s. 8). Niels Henrik Pedersens alternativ er at der »tages udgangspunkt i den empiriske virkelighed og ud fra denne abstraheres de kontisterende sammenhænge i samfundet, og når dette er sket, kan samfundet så fremstilles teoretisk« (s. 8). Niels Henrik Pedersen vil altså anvende den metode, Marx udviklede til studiet af kapitalismens lovmæssigheder, til studiet af alle førkapitalistiske samfund. Umiddelbart efter sidstnævnte citat skriver Niels Henrik Pedersen: »En sådan fremgangsmåde vil vise, at de konstituerende sammenhænge ikke er ens i alle samfund, og at historien derfor ikke kan begribes ud fra overhistoriske, abstrakte begreber.« (s. 8).

Herefter står Niels Henrik Pedersen altså på bar bund igen i metodisk henseende, men han mener alligevel, at det er muligt at sige noget generelt om førkapitalistiske samfund. Disse generelle træk forsøger Niels Henrik Pedersen at udlede ved at tage udgangspunkt i kritikken af den politiske økonomi, og derved finder han frem til at der eksisterer væsensforskelle mellem de førkapitalistiske samfund og den kapitalistiske produktionsmåde. Niels Henrik Pedersen konstaterer, at førkapitalistiske samfunds rigdomsform blev udtrykt i brugsværdier, og at ophobning af rigdom var begrænset af evnen til konsum. Heraf følger, mener NHP, at det for det førkapitalistiske samfund gælder, at produktionens formål ikke kunne være at skabe rigdom i sig selv, men at sikre reproduktionen af det menneskelige liv og af samfundet (s. 12). Heri ser NHP en væsentlig forskel i forhold til den kapitalistiske produktionsmåde, hvor rigdommen tager form af en ophobning af penge. Konsekvenserne af denne væsensforskel bliver således ifølge NHP, at hvor der i

1. Niels Henrik Pedersen: Produktion og udbygning i førkapitalismen. Den jyske Historiker. Historieteoretisk Tidsskrift nr. 14. Århus 1978. 159 s.

kapitalen ligger en ordningslogik, der tendentielt vil underlægge sig alle dele af økonomien og dermed skabe en sammenhæng i samfundet, så ligger der i den førkapitalistiske rigdomsform ingen sådan dynamisk kraft. Sammenhængen i de førkapitalistiske samfund bliver følgelig af en kvalitativ anden karakter (s. 13).

Det forhold, at førkapitalistiske samfunds produktive formål, er reproduktion, får NHP til at drage den konklusion, at arbejdets omfang vil være begrænset af behovene. Der vil derfor ikke ligge nogen tilskyndelse til at øge produktionen eller til at ændre produktionsformerne eller produktionsmidlernes (s. 13). Som følge af den empiriske undersøgelse må NHP revidere disse konklusioner i afslutningen. Han mener, at resultaterne nok er rigtige på et abstrakt logisk niveau, men at de er forkerte historisk set, idet udbytterklassens krav om et merprodukt fra bønderne aldrig har været begrænset (s. 142). I stedet forsøger NHP sig med en forklaring gående ud på, at i førkapitalistiske samfund står kravet om merarbejde uden for produktionsprocessen, hvorimod dette krav er en integreret del af selve produktionsprocessen under kapitalismen. Dette viser sig bl.a. i, at de fleste tilfælde står udbytteuren udenfor produktionsprocessen, (under førkapitalismen), hvorimod kapitalister deltager i produktionen med styrende og ledende funktioner. NHP er klar over, at dette ikke er en regel uden undtagelser. Undtagelserne, hvor udbyttene under førkapitalismen styrer og leder produktionen (f.eks. de romerske slavedrevne godser og dyrkningen af domænejord i Vesteuropa i middelalderen), forklares ved, at heller ikke her var udbytningen indeholdt i selve produktionsprocessen, idet den umiddelbare producent var tvunget til at arbejde (tvungen tog form af ekstraøkonomisk magt). Lønarbejderen derimod var tvungen med økonomisk magt og NHP fremhæver, at tvangsforholdet ydermere er skjult under lønformen som en kontrakt mellem to lige-stillede parter (s. 142). Denne forskel betyder for NHP, at han kan opretholde konklusionen om, at der ikke i kravet om merarbejde ligger en indbygget tendens til stadig omformning af produktionsprocessen (s. 143). Der ligger så-

ledes ikke i førkapitalistiske samfund nogen nødvendighed, der til stadighed gennemtvinger en omformning af produktionsprocessen og NHP må derfor søge dynamikken i disse samfund andetsteds. Dynamikken i de førkapitalistiske samfund finder NHP er af begrænset karakter og bundet dybest set i to hovedårsager: 1. befolkningsudvikling og 2. modsætning mellem udbytter og udbyttede (jfr. s. 20–21). NHP mener, at den sidstnævnte kamp (han mener vistnok ikke, at man kan tale om klassekamp: når han taler om klassekamp i denne forbindelse skrives ordet i anførselstegn), er den overordnede dynamiske faktor af de to, men han mener samtidig, at der ikke er nogen målrettethed i denne dynamik, men at den tværtimod har en lokal og tilfældig status (s. 143).

Dette synspunkt får til følge, at NHP ikke mener, at det er muligt at opdele den førkapitalistiske agrare produktion i en række produktionsmåder, der skulle være progressive trin i en udvikling af produktivkræfter – ligesom han finder det umuligt at opretholde en periodisering, der bygger på udbytningsrelationerne (s. 144).

NHP's løsning på alle problemerne bliver, at man må operere med ikke to produktionsmåder (idet han jo afviser eksistensen af førkapitalistiske produktionsmåder), men derimod én førkapitalistisk samfundsformation på den ene side og den kapitalistiske produktionsmåde på den anden (s. 144).

Udbytningsrelationer under førkapitalismen ser NHP således som en temmelig varieret masse, der kan være svært at få hold på, men her henter han hjælp fra den »moderne antropologiske forskning« – i dette tilfælde personificeret i E. R. Wolf (med bogen »Peasants«). Wolf opdeler jordejendom på grundlag af en række juridiske rettigheder over jorden (jfr. s. 55–57 og s. 144). Variationer indenfor disse udbytningsrelationer sammenholdt med variationer i dyrkningsformer m.m. kan karakterisere forskellige samfund indenfor førkapitalismen, men det er kun at betragte som variationer indenfor »bondeøkonomien« (som NHP også kalder denne førkapitalistiske samfundsformation). Kronologisk mener NHP, at denne bonde-

økonomi strækker sig fra den neolitiske revolution (overgang til fast agerdyrkning) til kapitalismens gennembrud og bygger denne konklusion på den empiriske undersøgelse (s. 50). Ganske vist kan han konstatere ændringer af og til, men han mener, at disse ændringer er utilstrækkelige til at de skulle kunne determinere en ændring af det øvrige samfund (s. 15).

På baggrund af det ovenstående kan man undre sig over, hvorledes NHP overhovedet vil undersøge førkapitalistiske samfund videnskabeligt. Men dette var netop meningen med undersøgelsen: den skulle vise, at det ikke kan lade sig gøre at foretage en marxistisk undersøgelse af disse samfund, og han anbefaler, at man »dropper hele den gamle last af ureflekteret eftersnakken af Marx's spredte bemærkninger om denne faseinddeling« (i produktionsmåder) (s. 144). Når der således ikke efter NHP's mening hverken er sammenhæng mellem den umiddelbare produktionsproces og udbytningsrelationerne eller mellem den agrare produktion, håndværkproduktion og handelen, så kan man ikke opstille en generel teori for, hvorledes de førkapitalistiske samfund har udviklet sig. På det generelle plan kan man efter hans mening ikke komme længere end til at pege på de undersøgelsesfelter, der er relevante at beskæftige sig med (nemlig den umiddelbare produktionsproces og udbytningsrelationerne), og ved hjælp af disse centrale undersøgelsesfelter kan man så undersøge de konkrete samfunds udformning og eventuelle sammenhæng (s. 145).

Umiddelbart kan man politisk have noget imod NHP's undersøgelse og resultater: hvis der kun er tale om én produktionsmåde (eller rettere »samfundsformation«) før kapitalismen og denne samfundsformation ydermere primært er karakteriseret ved at bygge på agrar produktion, hvilken grund skulle der så være til at klasseforholdet skulle indtage en særlig dominerende stilling under kapitalismen? Hvad skulle egentlig tale imod, at vi kun opererede med én samfundsformation efter den førkapitalistiske? Vi kunne jo passende kalde den for industriarbejderøkonomien og slå den kapitalistiske »produktionsmå-

de« sammen med socialismen og kommunismen. Disse konsekvenser drager NHP ikke, men til gengæld argumenterer han ikke nærmere for, hvorfor vi skulle eftersnakke Marx, når det drejer sig om kritikken af den politiske økonomi, men tilslutter sig blot Hans-Jørgen Schanz' og Ole Marquardts fortolkning af samme.

Et er selvfølgelig, at man kan have politisk modstand mod følgerne af visse undersøgelser og deres resultater, men hvis nu NHP har ret, så må man vel radikalt ændre disse politiske opfattelser. Heldigvis forholder det sig sådan, at NHP ikke har ret, men at han tværtimod har taget fejl på mange og afgørende punkter. Jeg skal ikke her komme nærmere ind på hans empiriske undersøgelse, men blot advare mod efterligninger. NHP siger selv i indledningen, at »den empiriske litteratur hentes ind i den udstrækning, den kan belyse fremstillingen. (Af de generelle overvejelser vedrørende førkapitalismen. GP). Derfor vil jeg ikke binde mig til at have læst, behandlet eller nævnt alle de værker eller artikler, der måske kunne være relevante for emnet, men kun anføre de, der har kunnet støtte fremstillingen. Ligesom jeg heller ikke indlader mig på at kritisere og sammenligne de enkelte forfatters standpunkter.« (s. 5). Det er muligt, at NHP her får sig udtrykt usædvanligt uheldigt, men en gennemgang af den empiriske »undersøgelse« viser, at han faktisk har taget sine forbehold temmeligt bogstaveligt. De empiriske resultater, han taler om i afslutningen, kan således på ingen måde siges at være beviste, men højest være vidnesbyrd om, at enkelte forfattere har de samme synspunkter som NHP (eller omvendt) på enkelte punkter.

Hvis vi i stedet vender os til den teoretiske undersøgelse, så viser det sig, at der også her er tale om mange misforståelser og ubesvarede spørgsmål. Fornuftigt nok dropper NHP den oprindelige tese om begrænsningen i udbyrternes krav om mere merarbejde, men hans alternative forklaring synes ikke at være bedre. Han mener, at det er en afgørende forskel, at udbyrterne under førkapitalismen står uden for produktionen, i modsætning til kapitalismen, hvor de leder og fordeler arbejdet. NHP er selv klar over, at denne teori er tvivl-

som, når det gælder slavearbejde og arbejdsrente under feudalismen, men som nævnt mener han, at der ligger en yderligere forskel i, at disse medarbejdsformer blev udpresset ved hjælp af ekstraøkonomisk tvang, hvori- mod lønarbejdsformen udføres ved økonomisk tvang (samtidig lighedsideologi). Nu er forholdet mellem økonomisk og ikke-økonomisk tvang vel altid temmelig flydende. Men når NHP omtaler lighedsideologien, kan denne vel næppe opfattes som en økonomisk tvangsforanstaltning. Og på den anden side: hvis slaven ikke arbejdede, så fik han heller intet at spise – og hvis bonden ikke ville yde arbejdsrente, så blev han smidt ud af sin gård og fik dermed også fjernet reproduktionsgrundlaget. Og hvis arbejderen ikke vil arbejde, så får han/hun ingen løn. Det kan være svært nøjagtigt at afgøre, hvad der er økonomisk eller ikke-økonomisk tvang, men den tydelige forskel mellem kapitalistiske forhold og førkapitalismen kan det være vanskeligt at få øje på, som NHP fremstiller den.

Den anden hovedforskel NHP ser mellem kapitalismen og førkapitalismen er, at kapitalismen har en ordningslogik der tendentielt underlægger sig alle økonomiske områder i samfundet (samt visse ikke-økonomiske områder). Dette mener han ikke er gældende for førkapitalismen, som følgelig ikke har en sammenhæng af en karakter der kan begribes videnskabeligt. NHP har helt klart ret i, at sammenhængene er langt mere sammensatte under kapitalismen end de er under førkapitalistiske produktionsmåder. Men netop dette forhold skulle jo gøre dem nemmere at observere, når det drejer sig om førkapitalistiske produktionsmåder. Det ville selvfølgelig være for omfattende her at påvise disse sammenhænge i førkapitalistiske samfund, men man skal ikke have arbejdet ret længe med empirisk materiale fra forskellige samfundsformationer, førend man ser, at hvis der i et samfund er et krav om forhøjelse af merarbejdet, så vil den udbyttede klasse også forsøge at inddrage så store dele af økonomien som muligt under denne specifikke udbytningsform. Også på ikke-økonomiske områder kan man konstatere visse sammenhænge: f.eks. er familierne altid dannet i nøje sammen-

hæng med produktionen og med udbytningsformen. For NHP er forskelle i familiestruktur forårsaget af forskellene mellem rig og fattig: rige familier havde råd til at være samlet i enheder indeholdende flere generationer, hvorimod de fattige måtte nøjes med kernefamilier (s. 35). Heller ikke på dette område synes NHP at have ret i sin teoretiske udledning af forskelle mellem førkapitalismen og kapitalismen.

NHP hævder at tillægge kampen mellem udbyttere og udbyttede den overordnede betydning som drivkraft i den førkapitalistiske samfundsformation, men når han samtidig opfatter denne kamp som lokalt tilfældig, så bliver det selvfølgelig vanskeligt at forklare f.eks. en fælles europæisk udvikling. NHP's vanskeligheder viser sig da også tydeligt i de empiriske afsnit, når han skal forklare årsagerne til ændringer i dette førkapitalistiske samfund kaldet bondeøkonomien. I disse tilfælde må han gribe til den anden »dynamiske faktor«: befolkningsudviklingen. Et par eksempler kan tydeliggøre NHP's forklaringsmodeller: »I løbet af Middelalderen skete der en vis udvikling i den sociale differentiering i bondesamfundet. Den øgede befolkningsmængde skabte en større gruppe af fattige småbesiddere, samtidig med at enkelte større bønder var i stand til at øge deres jorder«. (s. 41). Og: »I samme øjeblik befolkningen vokser, bliver samfundet for stort og uoverskueligt til, at konflikter kan løses på denne enkelte måde« (uden statsmagt. GP) (s. 60). I de fleste tilfælde supplerer NHP dog denne teori om en relativt ukontrolleret befolkningsudvikling. Men når han underprioriterer produktivkraftændringer og ændringer i udbytningsforhold må befolkningsudvikling nødvendigvis spille en ganske overordnet rolle som forklaringsfaktor.

Når NHP opfatter bønder som hovedklasse under hele den førkapitalistiske periode, bliver han også stillet overfor svære problemer, når han empirisk kan konstatere, at »bønder« har holdt slaver. Dette problem løser han dog ved visse kunstgreb med det empiriske materiale. Under behandlingen af den romerske oldtid nævner han de tre kendte romerske landbrugsforfattere, der beskrev mønstersla-

vebruget. Heldigvis for NHP nævner den ene af forfatterne, at man også kunne anvende coloni som så fæstede jorden. Dette får ham til at konkludere: »For mange jordejere, der ikke var så ihærdige som de nævnte landbrugsforfattere, må det dog have været tillokkende med fæstesystemet, da det krævede meget mindre arbejde fra ejerens side end slavedrevet brug. Men det er umuligt at give nogensomhelst vurdering af forholdet imellem godset, der blev drevet af coloni og godser, der blev drevet af slaver under en forvalter.« (s. 70). Dette resultat får NHP til at kritisere Perry Anderson for at lægge vægt på latifundierne i almindelighed og slavedriften i særdeleshed. NHP ser også fordel ved sin egen forklaringsmodel fremfor Andersons, at den ikke giver et brud mellem antikken og den efterfølgende periode, men tværtimod påpeger kontinuiteten. (s. 72). Således formår NHP med empiriens hjælp at »vise«, at der kun var tale om en samfundsformation under førkapitalismen.

Det har allerede været nævnt, at NHP ikke anser produktivkraftudviklingen under førkapitalismen for at være af et sådant omfang, at den kunne muliggøre samfundsændringer af betydning. Men også på dette område har han vanskeligheder med empirien, men som generel forklaring på ændringer i produktivkraftniveauet anfører han: »Produktivkraftudviklingen har været knyttet til udviklingen af en speciel økologisk tilpasning imellem menneske og natur og denne tilpasnings form har været bestemt af geografiske og klimatiske forhold og af den afgrøde, der dyrkedes«. (s. 51). Forklaringen i sidste instans bliver altså her klimatiske ændringer, hvilket nok kunne have voldt NHP vanskeligheder, hvis ikke han udelukkende havde læst artikler eller bøger,

der kunne støtte hans fremstilling. De mange kræfter NHP bruger, på at vise at der ikke sker nogen videre udvikling i produktivkraftniveauet, skyldes nok til dels hans misforståelse af den historiske materialisme og hans aversioner mod samme. NHP har en opfattelse af den historiske materialisme gående ud på, at den skulle mene, at der er udviklingen af produktivkræfterne, der skulle nødvendiggøre en ændring af udbytningsforholdene, fordi disse ikke længere kunne »rumme« denne udvikling. Dette er en forklaringsmodel der må virke absurd: ved en udvikling af produktivkræfterne må man formode, at arbejdsproduktiviteten vokser, hvilket medfører enten at de udbyttede får det bedre eller de udbytende eller både og. Men at forestille sig at stadige forbedringer skulle kunne medføre radikale ændringer i samfundet er temmelig vanskeligt: hvem skulle i givet fald være interesseret i ændringer? Forklaringsmodellen kan formodentlig kun anvendes hvis man forestiller sig at vellevned i sidste ende medfører kulturel forfald o.l.

NHP's opfattelse af, hvad der er konstituerende for en klasse under førkapitalistiske samfundsforhold, er kraftig medvirkende til, at hans generelle forståelse af disse samfundsforhold er forfejlet. Hans forsøg på at låne fra »den moderne antropologi« kan således ikke siges at have virket befordrende i retning af en nytænkning inden for førkapitalistisk historieskrivning. Tværtimod har mange borgerlige forskere før ham arbejdet i denne retning, men der kan næppe herske tvivl om, at det stadig er det marxistiske klassebegreb knyttende sig til udbytningsformen, der står i forgrunden, når man vil arbejde (også) med førkapitalistisk historie.

Anmeldelser

Foreningsarkiver fra Storstrøms amt. En kortfattet oversigt. Udgivet af Lokalhistoriske arkiver i Storstrøms amt. 1980. 138 s. kr. 40. *Foreningsarkiver i Landsarkivet for Fyn.* Arkivregistratur udgivet af Landsarkivet for Fyn. 1979. 177 s. kr. 36,05.

I 1975 tog Dansk historisk Fællesforening initiativ til en koordineret indsamling og registrering af de folkelige bevægelses arkiver. Foreningskampagnen, som indsamlings- og registreringsarbejdet populært kaldes, påbegyndtes i Nordjyllands amt og fortsattes på Fyn. Fra begge amter foreligger der kortfattede, foreløbige oversigter over de indsamlede og/eller registrerede arkiver (anm. i Fortid og Nutid XXVIII hfr. 1. side 101). Senest er der blevet gennemført en foreningskampagne i Storstrøms amt, og herfra har man nu efter halvandet års forløb gjort en foreløbig status over kampagnen, der blev ledet af A. Strange Nielsen og Søren Ehlers, med udsendelsen af en kortfattet oversigt over de indsamlede arkiver.

Oversigten indledes med et forord, hvori der bl.a. redegøres for kampagnens forløb og nogle af de erfaringer, man har høstet under indsamlingsarbejdet. Det er nyttige oplysninger, som man godt kunne have ønsket sig uddybet yderligere i håb om, at det kunne lette arbejdet for senere kampagner i andre amter. Men måske publiceres der en sådan redegørelse et andet sted. Forordet efterfølges af oversigten over de indsamlede foreningsarkiver. I lighed med den fynske oversigt er oversigten fra Storstrøms amt opdelt i to dele: en systematisk og en topografisk. Den systematiske del er opbygget efter de samme principper som både den nordjyske og den fynske oversigt, dog med mindre ændringer af hensyn til det indsamlede materiales karakter. Den topografiske del er opstillet efter kommunegrænser og derefter underopdelt efter den systematik, som anvendes i oversigtens første halvdel. Indholdsmæssigt er oversigten fra Storstrøms amt imidlertid mere omfattende end forgængerne, idet den også medtager billeder og udklipssamlinger. Som i forgængerne er de enkelte arkivfonds ikke egentlig inventeret men ved hjælp af et bogstavsystem anføres det, hvilke arkivalietyper hvert enkelt arkivfond indeholder. Hvis man har behov for at kende den præcise inventering af et arkivfond, må man derfor enten rette henvendelse til det arkiv, hvor det pågældende arkivfond opbevares, eller sekretariatet i Næstved, hvor der findes kopier af samtlige registreringsblade over foreningsarkiver i Storstrøms amt.

Det er vanskeligt at vurdere kvaliteten af det indsam-

lede materiale. Umiddelbart ser det ud til, at alle foreningstyper er pænt repræsenteret; men ifølge forordet er der store forskelle fra arkiv til arkiv med hensyn til, hvad der er blevet indsamlet. Det var f.eks. et stort problem, at der langt fra fandtes lokalhistoriske arkiver i alle kommuner, og at de arkiver, projektledelsen fik op at stå, ikke straks magtede at gennemføre en systematisk indsamlingskampagne. Derfor blev der kun gennemført en systematisk indsamlingskampagne enkelte steder; men hvor får vi desværre ikke at vide. I forordet nævnes det endvidere, at forskellene i det indsamlede materiale fra arkiv til arkiv også skyldes forskellig prioritering under kampagnen (nogle foreningsarkiver blev anset for vigtigere end andre) og at man anvendte ressourcerne forskelligt. Det fremgår ikke klart, om denne prioritering blev foretaget lokalt eller centralt. Det havde derfor været rart, om disse bemærkninger var blevet uddybet og præciseret.

Oversigten over foreningsarkiver i Storstrøms amt er ikke fuldstændig og vil derfor senere blive ført ajour. Mest mangelfuld er oversigten måske nok med hensyn til de foreningsarkiver, der opbevares udenfor amtet; men indenfor amtet er der som nævnt også mangler. Man må derfor håbe, at det lykkes at holde interessen for foreningskampagnen fangen. Med udsendelsen af 1. udgave af oversigten har man ihvertfald fået et godt udgangspunkt for det fortsatte arbejde.

Den fynske foreningskampagne er blevet fulgt op af Landsarkivet for Fyn, der har udsendt en registratur over de foreningsarkiver, som opbevares i Landsarkivet i Odense. De pågældende arkivfonds er allerede medtaget i den overordnede oversigt over de fynske foreningsarkiver, Fynske Foreningsarkiver I (1978); men deri er de ikke egentlig inventeret. Det er dette problem, Landsarkivet for Fyn vil afhjælpe med udsendelsen af nærværende registratur, der iverkset er opbygget efter de samme principper som Fynske Foreningsarkiver I. Lavsarkiverne er imidlertid udeladt, da de i forvejen udgør en selvstændig gruppe i Landsarkivet for Fyn.

Det er prisværdigt, at Landsarkivet for Fyn på denne måde følger DHF's initiativ op. Ganske vist kan det fremføres, at man på Fyn har nemmere ved at deltage i kampagnen, idet landsarkivet dér kun dækker et amt. Alligevel må man som arkivbenytter håbe, at de andre statslige arkiver får tid og ressourcer til at yde samme service som det fynske landsarkiv, efterhånden som foreningskampagnen gennemføres i andre amter.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Nordic Archaeological Abstracts 1974-1975-. Viborg. 1975-. Rygtitel: NAA, kr. 85,00 pr. år.

NAA, som udarbejdes af en nordisk redaktionsgruppe med Mette Iversen, Viborg Stiftsmuseum, som hovedredaktør, er et årligt referatidsskrift over litteratur om de nordiske landes arkæologi i bred forstand. Således medtages ud over litteratur om arkæologiske undersøgelser af forhistorie, middelalder og nyere tid også studier fra andre fag: kunst, historie, geografi, lingvistik, naturfag m.m., hvis de belyser emner inden for eller er af særlig metodisk eller kronologisk interesse for arkæologien.

Geografisk er bibliografiens emne begrænset til de nordiske lande, incl. Grønland, samt de nordiske folks aktiviteter i andre lande. Der medtages desuden en del litteratur om arkæologi i kulturelt beslægtede områder. Særlig vægt er lagt på at få registreret arkæologiske studier fra de baltiske lande og Slesvig-Holsten. For de baltiske lande gælder dette dog først fra 1975-bindet, som rummer en særlig oversigt over litteratur om Estland, Letland og Litauen. Fra 1976 registreres denne litteratur sammen med den øvrige.

Af publikationsformer medtages bøger, afsnit i bøger og tidsskriftartikler på alle sprog. Medtaget er også dupliserede universitetsopgaver, såfremt disse er tilgængelige på det pågældende universitet. Det understreges i forordet, at der ikke fra redaktionens side foretages nogen form for selektion. Dog registreres småartikler, som ikke bringer væsentlig ny viden inden for emnet, normalt uden referat. En egentlig selektion ses kun ved registreringen af årsberetninger og boganmeldelser, idet disse kun medtages, når de skønnes at være af særlig interesse. For de sidstes vedkommende fremgår det, at kun anmeldelser, der rummer en egentlig kritisk analyse, er medtaget.

Bibliografien er opstillet i en speciel systematik, hvis hovedordning er kronologisk efter det danske periodiske system (tal-koder), herunder efter emner (bogstav-koder). Hertil findes en »Abstract section finder«, d.v.s. en nøgle til systematikken, som viser hvor i bibliografien de enkelte kombinationer af periode og emne starter. Hovedindgangen til litteraturen er således den behandlede periode. Der er ikke i selve bibliografien anvendt kryds-henvisninger ved publikationer, der omhandler flere perioder. I stedet er der foran i hver årgang en »Cross-reference guide«, som for hver periode giver en oversigt over numre inden for andre grupper, som bør konsulteres. Som hjælpereedskab til den kronologiske periodeinddeling er der fra årgang 1976 bag i heftet en kronologisk tabel, der viser afvigelserne mellem de nordiske landes inddelinger.

Bibliografien er forsynet med tre registre: et register over forfattere og behandlede personer (arkæologer), et emneregister, hvor henvisningerne er samlede under en række hovedemneord, som efter behov underdeles i aspekter, perioder og delemer, og endelig et stedregister, som medtager navne på slotte, kirker, byer og kendte fundsteder. Det er tanken at kumulere registrene hvert femte år.

Referaterne er forholdsvis korte, men giver i kombination med indførelsernes koder for periode, emne og em-

nets nationalitet gennemgående god information. Deres form er meget uensartet, hvilket skyldes dels det registrerede materiales karakter, fra specialstudier til oversigtsværker, dels at referaterne udarbejdes af forskellige personer. Det er redaktionens hovedtanke, at forfatterne til de enkelte indførelser selv indberetter og refererer deres værker. Et sådant system kan dog ikke sikre at al relevant materiale kommer med, hvorfor en stor del af indførelserne er registreret og refereret af redaktørerne. Nogen egentlig kildefortegnelse findes ikke i bibliografien, men der er i hver årgang fortegnelser over de periodica, serier og samleværker, hvorfra de registrerede artikler er optaget.

Omfanget af NAA er steget støt i de år, den har eksisteret, fra 513 numre i 1974 til 833 numre i 1978, og man må håbe, at også udgivelsen kan fortsætte så støt som hidtil. NAA giver i sin indledning en oversigt dels over andre nordiske arkæologiske bibliografier, dels over andre referatidsskrifter, der kan være af interesse for den, der beskæftiger sig med emnet, heriblandt *British Archaeological Abstracts*, der har dannet forbillede for NAA. Det er helt klart at NAA udfylder en lakune i nordisk historisk bibliografi, idet stort set alle de specielle arkæologiske bibliografier registrer litteratur udkommet før den periode, som NAA dækker, og de generelle historiske bibliografier er enten meget forsinkede, eller de udelader arkæologien helt eller delvist. Hertil kommer at NAA i kraft af sine referater og sit meget udførlige registerapparat kan fungere både som en årlig oversigt over »fund og forskning« og som hjælpemiddel i litteratursøgning inden for emnet.

Mona Madsen

Kirkehistorisk bibliografi. Af Torben Christensen, Jakob H. Grønæk, Erik Nørr og Jørgen Stenbæk. Færdigredigering ved Jakob H. Grønæk og Erik Nørr. København, Gad, 1979. 424 s., kr. 295,85.

Kirkehistorisk bibliografi (KB) sigter ifølge sit forord på at give en indføring i den kirkehistorisk-videnskabelige litteratur. Den har som emne den kristne kirkes historie i alle lande, herunder emner som dogme- og idéhistorie, kirkeret, liturgihistorie, fromhedsliv, kirkelig kunst og arkitektur, missionshistorie, religionssociologi og religionshistorie. Den medtager desuden litteratur om såvel den almindelige historie som de sider af historien, der har kirkehistorisk relevans, f.eks. økonomisk historie, socialhistorie, lærdomshistorie, litteraturhistorie og filosofihistorie. Bibliografien er selektiv, idet kun den væsentligste litteratur er medtaget, med hovedvægten lagt på de nyeste værker (redaktionen er afsluttet ca. 1. september 1978). Registreringen omfatter fortrinsvis bøger og periodica: fremstillinger, kilder, atlas, leksika, tidsskrifter og bibliografier, såvel løbende som retrospektive. Af tidsskriftartikler er kun medtaget enkelte forskningsberetninger. Sprogligt begrænser bibliografien sig til de nordiske sprog samt engelsk, tysk og fransk. Opstillingen føl-

ger, efter et generelt afsnit omfattende den almene historie og kirkehistorie, en emnemæssig kronologi, som igen er underdelt i særlige emner og enkelte lande og landområder. Dog er Nordens kirkehistorie placeret i et selvstændigt afsnit. Den meget fyldige indholdsfortegnelse giver en klar oversigt over samtlige hoved- og undergrupper. Som alternativ indgang til litteraturen findes et register omfattende forfattere og udgivere, behandlede personer og stednavne samt et udvalg af emner. I indledningen til bibliografien redegøres for bibliografiens mål-sætning og afgrænsning og der gives en udmærket instruktiv vejledning i brug af bibliografien, illustreret med et eksempel i form af en enkel søgemodel. Indførelserne er i de fleste tilfælde forsynede med korte annoteringer, fortrinsvis i form af oplysninger om skjulte bibliografier og om udgaveforhold.

Bibliografiens store omfang (o. 6000 indførelser) og dens brede emnerammer har tydeligvis skabt en del problemer, som for mig at se specielt viser sig i de grupper, som i forhold til bibliografiens hovedemne må anses som grænseområder. Her støder man i flere tilfælde på forældede udgaver, ligesom selektionen ikke altid forekommer helt indlysende; f.eks. er medtaget Winchell, nr. 138 i en 8. udgave (9. udgave udkom i 1976) men ikke den engelske Walford: Guide to reference material, bd. 1-3. Under Norge. Alment er medtaget de retrospektive litteraturhistoriske bibliografier men ikke den løbende Norsk litterær årbok. Den systematiske placering forekommer heller ikke altid helt logisk, f.eks. placeres den retrospektive og den løbende danske kunsthistoriske bibliografi i hver sin gruppe. Under Norden indledes grupperne »Tidsskrifter« med henvisninger til de almene nationale periodica-foretgnelser. En tilsvarende indledning til samme gruppe under Kirkehistorie. Alment savnes. Her ville det være nyttigt med en henvisning til en almen international periodica-foretgnelse, f.eks. Ulrichs International Periodicals Directory og Irregular Serials and Annuals, der jo er emneordsordnede og derfor giver mulighed for at få en samlet oversigt over de væsentligste periodica fra alle lande, såvel indenfor hovedemnet som de tilgrænsende emner.

Den sidste bemærkning er specielt affødt af at bibliografiens store fordel iøvrigt er, at den lægger stor vægt på at registrere såvel relevante referencematerialer som skjulte bibliografier og dermed åbner for en videre søgning langt ud over bibliografiens rammer.

Mona Madsen

Personalhistorisk Tidsskrift. 99. årgang 1979. Jubilæumshæfte i anledning af Samfundet for dansk genealogi og personalhistories 100-årige beståen 22. september 1979. Red. Samfundets skriftudvalg ved Hans H. Worsøe. 303 s., ill. Pris kr. 70 for medl., 90 for ikke-medl.

Slægtsforskning er populær i vide kredse i disse år, men interessen for den enkelte og slægten, i hvert fald de mere betydelige, er ikke af ny dato. Det fik man en påmindelse

om, da Personalhistorisk samfund i efteråret 1979 markerede sit 100-års jubilæum ved udsendelse af en stor jubilæumsbog, der samtidig var et nummer af Personalhistorisk Tidsskrift. Skriftet udsendes tillige som særpublikation under titlen Personalhistoriske studier. Derved sikres at bogen når ud til andre end personalhistoriens faste støtter, og det fortjener den, da indholdet kaster lys over vekselvirkningen mellem slægts- og personalhistorie og mange andre sider af historien. I det korte forord, skrevet af den daværende formand Sven Houmøller († 1979), siges det beskedent, at man har stræbt efter at skabe en værdig jubilæumsbog og efter at give slægtsforskerne, et arbejdsredskab, som bl.a. kunne supplere og ajourføre den uopslidelige Fabritius og Hatt: Håndbog i slægtsforskning (1933, 3. udg. 1963).

Bogen er smukt trykt, så at sige blottet for trykfejl og de mange for teksten illustrative billeder står klart på det gode, glatte papir. Hvad det ydre angår, og det er nok det værdigheden først og fremmest skal måles på, er der ingen tvivl om at målet er nået. Hvad det indre angår er det også klart at slægtsforskerne og mange andre i de kommende år vil ty til adskillige af stueerne i denne bog.

Bogens 17 artikler er for flertallets vedkommende skrevet af fagfolk på det pågældende område, mange historikere af fag. Lidt karakter af ex cathedra undgås ikke helt, og det anes at det personalhistoriske perspektiv på stoffet i nogle tilfælde er anlagt i anden omgang, eller i anledning af festskriftet om man vil. Men hvad gør det, for megen god viden er derved holdt fast.

Ved et blik på indholdsfortegnelsen forvirres man nemt. Hvor skal man som læser ende og begynde, når alle artiklerne er optaget alfabetisk efter forfatternavn. Dette alfabet-demokrati er muligvis en hæflighed mod forfatterne, som derved ligestilles, men for læseren er det det stik modsatte. Da indholdet er blandet både m.h.t. emner og stil havde det været en god ide med lidt underinddeling, f.eks. alt efter om der var tale om håndbogsstof eller mere tematisk og analyserende.

For overskuelighedens skyld skal artiklerne her omtales efter de fem kategorier, der tegner sig for anmelderen: 1. Arkivinstitutioner eller dele heraf. 2. Enkelte arkivfunds. 3. Udvalgte personalhistorisk anvendelige kilder. Tematiske, bredere anlagte artikler og 5. Personalhistorisk teknik og andet.

1. Til den første gruppe, arkivinstitutionerne, henregnes artikler om Matrikelarkivet, Hærens arkiv (nu Forsvarets arkiv, Rigsarkivet), Københavns stadsarkiv, Erhvervsarkivet i Århus samt en oversigt over Rigsarkivets og landsarkivernes udgivelser igennem de senere år af særlig interesse for slægtsforskningen.

Svend Balslev gennemgår, hvorledes der i Matrikelarkivet findes et stort, men ikke altid hundrede procent pålideligt navnestof i protokoller og på kort. Artiklen ledsages meget instruktivt af fotografisk gengivne prøver herpå.

Efter modellen: Hvad kan man vente at finde, og hvordan bærer man sig ad, beskriver Ib Carl Hærens arkiv, Egil Skall Københavns stadsarkiv og Finn H. Lauridsen Erhvervsarkivet. Lauridsens artikel Personalhistorie i Erhvervsarkivet forekommer særdeles vigtig, fordi Erhvervsarkivet p.g.a. sin oprettelse for mindre end 20 år

siden ikke er beskrevet hos Fabritius og Hatt, og kun sporadisk i andre nyere håndbøger. De store handels- og industriarkiver er med deres mange regnskaber ikke uden videre slægtsforskerens livret, og indgange til deres benyttelse findes kun i beskedent omfang. Her i denne grundige introduktion peges på mange oplagte studiemuligheder i store og små arkivenheder, så det er tænkkeligt, at personal- og slægtshistorikere i fremtiden i stigende grad vil gøre også Erhvervsarkivet til deres arbejdsområde. Hvor begejstret man så vil være for en sådan udvikling er muligvis en anden sag, for mange besøgende på en arkivlæsesal forudsætter service og hjælpemidler, og ydelser på denne front kan nemt betyde, at der bliver mindre kraft til forskning, indsamling af arkivalier, og hvad arkivet tillige er lovmæssigt forpligtet til.

Ole Degn har samlet en fyldig annoteret bibliografi over Rigsarkivets og landsarkivernes kildepublikationer og registreringer, som skønnes at have særlig interesse for personalhistorien. Det konstateres, at kildeudgivelserne i de senere år har været stagnerende i forhold til registreringerne. Flere af sidstnævnte har netop omfattet arkivfunds med meget personorienteret materiale, som i høj grad også anvendes af andre end slægtsforskere, f.eks. socialhistorikere og demografer. – Forfatteren giver sig ikke ud i nogen kvalitetsvurdering af det publicerede eller nogen diskussion om det pædagogiske tilsnit og lign. Måske er det ikke stedet for sådanne overvejelser, skønt de er tiltrængte.

2. Blandt de artikler, som beskæftiger sig med enkelte arkivfunds eller større enheder, skal fremhæves Finn Andersens store og grundige artikel om Sjællands stifts præstearkiver. Medens der i den vejledende litteratur ved flere lejligheder er gjort rede for kirkebøgerne, er de øvrige dele af præstearkiverne hidtil ikke blevet systematisk beskrevet. Præsternes embedsfunktioner over for menigheden afspejles i andet end kirkebøgerne. Man får her en præcis oversigt over præsternes rolle på områder som fattig- og skolevæsen samt deres øvrige verdslige administrative forpligtelser. Der er leveret et stykke nøgtern administrationshistorie, som med udbytte kan læses af enhver, som beskæftiger sig med lokalsamfundet i tidligere tid.

Kirsten Elisabeth Caning giver næsten som et à propos til indførelsen af hjemmestyre på Grønland i 1979 en introduktion til den grønlandske administrations historie og de arkivfunds, som indeholder kilder til Grønlands historie og befolkningsforhold. Det er en godt gennemarbejdet oversigt, som også orienterer om aktuell forskning: Ved Arktisk Institut udarbejdes for tiden biografiske registre over befolkningen på Grønland fra 1800–1930; oplysningerne overføres til edb og vil siden kunne benyttes også af slægtsforskerne.

3. En større gruppe artikler analyserer forskellige kildetyper, som er mere eller mindre oplagte for arbejdet med personer og slægter. I hvert fald visse personer og slægter. Vello Helk skriver om præstehistoriske samlinger i Rigsarkivet, Henning Jensen om borgerskabets mønstringsruller 1583–1639 og Tage Kaarsted om Ordenskapitlets ridderbiografier. Sidstnævnte redegør levende for de kongelige ordeners historioграфs arbejde med at indsamle de levnedbeskrivelser, ordenernes

modtagere anmodes om at forfatte og indsende. I tilknytning til artiklen (s. 129) genfindes bogens forsidefigur, nu med forklarende billedtekst. Desuden findes portrætter af samtlige forhenværende ordenshistoriografer, dog undtaget den nuværende, artiklens forfatter.

Personalhistoriske studier kan i mange tilfælde drives langt på grundlag af hvad der foreligger på tryk. Når det drejer sig om den del af befolkningen, som har erhvervet studentereksamen, er der meget at hente i studenterejubilæumsskrifter. Herom skriver Jette Kjørulff Tuxen og Ole Tuxen, og i tilgift gives en annoteret bibliografi over de bevarede skrifter. Bibliografien er oprindelig udarbejdet i forbindelse med projektet Københavns Universitets historie i anledning af 500-års jubilæet.

Umiddelbart opfattes brandtaxationer næppe som oplagte genealogiske kilder, men bevæger man sig forbi den rene jagt efter navne på forfædre og begynder at interessere sig for, hvordan de levede og boede, da kan brandforsikringsmaterialet give ikke så lidt. Byernes brandtaxationer og deres kildeværdi for genealogisk og lokalhistorisk forskning er titlen på Luise Skak-Nielsens udmærkede gennemgang af dette til tider noget (i arkivmæssig henseende) uoverskuelige materiale.

4. Som tematiske, mere bredt anlagte artikler regnes her: Ole Fenger, Slægten og retssystemet, Hans H. Worsøe, Nogle betragtninger om børn født uden for ægteskab og Knud Prange, Slægtshistorie/lokalhistorie.

Fengers artikel er i udvidet form en gengivelse af et foredrag holdt i en slægtshistorisk forening. Det er en afrundet og koncentreret fremstilling af relationen mellem slægten og lov og ret fra middelalderen til vore dage. Tilhørerne må i sin tid have skullet høre godt efter for at følge med, hvis de var lægmænd udi retshistorien. Det er derfor godt, at foredraget foreligger på tryk, så det kan fordøjes i ro og mag. Udgangspunktet er en fastslået af at viden om slægten er basis for megen anden historie; et synspunkt som mange givet vil føle sig inspireret af og opmuntret ved.

Hans H. Worsøe, bogens redaktør og nuværende formand for Personalhistorisk samfund, har med sin studie over børn født uden for ægteskab givet en af skriftets mest medrivende artikler. Her forenes på forbilledlig vis kunsten at skrive levende socialhistorie og samtidig give en præcis oversigt over det retlige og arkivalske grundlag for emnet. Man forstår, og fryder sig over, at de slægtshistoriske foreninger, hvor Worsøe har holdt foredrag om dette emne, har opfordret ham til at publicere det.

Knud Prange fastholder med sin artikel den uløselige forbindelse mellem slægtshistorie og lokalhistorie. Elegant indledes med et citat af rigsarkivar Bricka fra året 1879, Personalhistorisk samfunds stiftelsesår, hvor det at tage menigmand med i en »rigtig« historisk fremstilling får sin bekomst. I dag er situationen anderledes, konstaterer forfatteren, og det i en grad, så man ikke kan forestille sig såkaldt rigshistorie uden inddragelse af den detailviden, som bl.a. slægts- og lokalhistorien har hentet frem. Interessen for socialhistorie har også ændret synet på husmænd og bønders optræden i historiebøgerne. Parallelt med at gøre opmærksom på den stadige vekselvirkning mellem slægtshistorie og lokalhistorie er det forfatterens ærinde at bidrage til en højnelse af slægts-

forskningens kvalitet. Navne og skemaer uden oplysninger om menneskene og deres liv sammenlignes fortræffeligt med aktører »i et rum uden form, farve og konturer« (s. 149).

5. Til det mere teknisk betonedede stof hører en artikel af Henrik Stolbe (svensk) om mikrofilm af særlig interesse for genealoger og en ren punktformet opsats om »Opstillingsprincipper og personnummerering af konsangvinitetstavler« af K. Albertsen. Det er nok muligt, at man som seriøs slægtsforsker har god brug for sådan viden, men meget engagerende for den ikke indforståede læser er artiklen bestemt ikke, og da forfatterens navn kommer først i alfabetet, er den kommet til at indlede bogen! Man bliver glad for, at Knud Prange længere fremme i bogen peger på nødvendigheden af form, farve og konturer omkring menneskene.

Bogen er alt i alt blevet seriøs reklame for dyrkelsen af personal- og slægtshistorie, men den er mere end det. Også en anspore for både amatører og faghistorikere til at komme videre, eller rettere dybere, ved at finde nye spor. Selvfølgelig er der mange flere end dem, der her afdækkes, hvilket ingen skal lastes for. F.eks. kunne man forestille sig noget om billeder som slægtshistoriske kilder, mere om de mange mennesker, der udgjorde landbefolkningen, mere om de uddannede, og lidt mindre om dem, enhver familie vil være stolt af p.g.a. rang og stand. Ligeledes havde det måske været en ide at åbne lidt for de kommunale arkiver og de lokalhistoriske arkivers muligheder i denne på engang specielle og almene sammenhæng. Den bold kan imidlertid samles op af andre end Personalhistorisk samfund, som både nu og gennem de sidste hundrede år har udrettet meget fortjenstfuldt.

Margit Mogensen.

Holger Rasmussen: Dansk Museumshistorie. De kulturhistoriske museer. Dansk kulturhistorisk Museumsforening 1979. 226 s., ill. kr. 118 (for abonnenter på ARV og EJE kr. 60).

Dansk kulturhistorisk Museumsforening har fået den gode idé at markere 50-års dagen for sin stiftelse med at udsende en »Dansk Museumshistorie« som et særnummer af foreningens årbog. Bogen er skrevet af lederen af Dansk Folkemuseum, Holger Rasmussen, som da også synes selvskreven til at løse denne opgave. Han står centralt placeret i dansk museumsverden, har den nødvendige faglige bredde, og han har drevet primære studier i museumshistoriske emner, bl.a. i forbindelse med bogen om Bernhard Olsen. Dertil kommer, at han er velskrivende og formår at gøre et tørt stof levende.

Holger Rasmussen har da også løst den vanskelige opgave på forbilledlig vis, selvom nogle kapitler nok er bedre end andre, og selvom vægtningen af de forskellige afsnit altid vil kunne diskuteres. Jeg havde således hellere set, at man var kommet lidt hurtigere til sagen og ikke havde taget den lange omvej rundt om alle de mange mærkelige udslag, som samlertrangen har givet sig rundt

om i Europa siden oldtiden. Den egentlige museumshistorie begynder først efter 1800, selvom kunstkammerne altid må med som forløbere, om ikke af andre grunde, så fordi genstandene herfra stadig udgør væsentlige indslag i vore museer, som vi så det i Etnografisk Samlings store kunstkammerudstilling forleden år.

I bogens centrale afsnit begrænser Holger Rasmussen sig til at behandle de kulturhistoriske museer, som undertitlen også angiver. Selvom de kunsthistoriske og naturvidenskabelige samlinger nu er genforenet med de kulturhistoriske på det organisatoriske plan, så må de stadig vente på, at også deres historie bliver skrevet. De egentlige museer for dansk kulturhistorie bliver til i løbet af det 19. årh. med Oldnordisk museum – det senere Nationalmuseum – som det første og vigtigste. Hertil slutter sig de danske kongers kronologiske samling på Rosenborg og det nationalhistoriske museum på det genopbyggede Frederiksborg, og omkring midten af århundredet også de første provinsmuseer, som alle var mini-udgaver af Oldnordisk museum med hovedvægten lagt på forhistoriske genstande.

I behandlingen af dette første hovedafsnit af museumshistorien kan Holger Rasmussen bygge på grundige studier, foretaget af andre, først og fremmest Victor Hermansen. Når det drejer sig om beskrivelsen af den næste store bølge af museumsgrundlæggelser – folke- og frilandsmuseerne – er der færre forstudier at trække på. Her er forfatteren imidlertid på hjemmebane og har et førstehåndskendskab til stoffet. Dette afsnit er da også blevet bogens mest vellykkede. Det handler selvfølgelig først og fremmest om Dansk Folkemuseum, som blev til i begyndelsen af 80'erne, men også om den nye type af kulturhistoriske lokalmuseer, som vi finder f.eks. i Hjørring og Herning.

De sidste årtier af århundredet er museumshistoriens mest spændende periode med grøde overalt. Talrige udvalg og kommissioner søgte at forene de mange samlinger, som var overleveret fra fortiden, i nogle rimelige og levedygtige enheder, samtidig med at helt nye samlinger skabtes. Mange er de forslag og projekter, som aldrig blev realiseret: Museumsbyggeri på voldterrænet og eksercerpladsen ved Rosenborg, overflytning af Folkemuseet til Koldinghus som led i skabelsen af et grænseregionsmuseum, bondestuer indrettet på Frederiksborg slot (»Lad os dog for Guds skyld ikke gøre Frederiksborg til et broget Pulterkammer og skabe det flere Modstandere, end det allerede har«, var Worsaaes kommentar til denne plan).

Tro ikke, at museumshistorie er kedelig. Det er farverige personligheder, der befolker museumscenen i slutningen af 1800-årene. Hovedaktør er direktøren for Oldnordisk Museum, Sophus Müller, en principfast herre, som nærmest optræder i skurkens rolle; han kørte både lokalmuseerne og Kunstindustrimuseet i meget stramme tøjer, karakteriserede dele af Folkemuseets samlinger med ordene »Skidt er Skidt, selvom det er gammelt Skidt« og fandt, at de nymodens interiørstillinger var mere kunst end videnskab og ikke burde kaldes museer. En anden hovedperson er Bernhard Olsen, som lagde vejen til Dansk Folkemuseum rundt om Det kgl. Teater, Tivoli og Panoptikon. Ikke mindre farverige er biperso-

ner som Herning museums skaber, Trørstrup fra Tørsted, eller grundlæggeren af Glud museum, den ekscentriske kunstmaler Søren Knudsen.

Museumshistorien er imidlertid ikke blot underholdning, men et vigtigt middel til at give dagsaktuelle problemer i dansk museumsverden perspektiv. Lad mig blot pege på to forhold: Lige fra grundlæggelsen af Oldnordisk museum har det antikvariske arbejde for at bevare de jordfaste fortidsminder været betragtet som et integreret led i museumsfunktionerne. Først i de allerseneste år er der rokket ved denne hævdvundne sammenhæng med oprettelsen af en selvstændig fortidsmindeforvaltning under miljøministeriet. – Lokalmuseerne blev længe hæmmet i væksten og helt underlagt et Nationalmuseum, som betragtede oldtidsforskningen under Sophus Müllers centralistiske synsvinkel. Vi skal helt op i 1960'erne, før decentraliseringen for alvor finder sted, og lokalmuseerne hastigt vokser sig stærke i takt med en svækkelse af Nationalmuseet. I dag er vi kommet i den utrolige situation, at lokalmuseerne anråber Nationalmuseet om at genindtage sin tidligere førerstilling, mens det gamle hovedmuseum synes lammet i sin handlekraft og ude af stand til at efterkomme opfordringen, svækket som det er af urimeligt hårde budgetnedskæringer og ribbet for dele af sin tidligere ekspertise.

Holger Rasmussen udtrykker i sit forord håb om, at bogen vil kunne bruges ved universitetsundervisningen i museumsfagene. På det punkt har den allerede bevist sin anvendelighed. Men forordet indeholder også et ønske om, at den skal inspirere til fortsatte museumshistoriske undersøgelser. Sådanne studier har med »Dansk Museumshistorie« fået et solidt fundament at bygge på og en god vejledning bl.a. i kraft af den omfattende bibliografi, som afslutter bogen.

Bjarne Stoklund

Peter Michelsen: Bondehuses alder. Nationalmuseet, Kbh., 1979, 55 s., ill. kr. 32.

Museumsfolk og andre, som arbejder med gamle bygninger på landet, stilles ofte over for spørgsmålet: Hvor gammelt er mit hus? Ikke mindst de mange nye bondehusejere er ivrige efter at få dette spørgsmål besvaret, og Peter Michelsen har søgt at imødekomme behovet med en nydelig lille bog om »bondehuses alder«. Forfatteren kan her øse af erfaringer fra årelange studier i marken af den landlige byggeskik, men henter dog det meste af bogens eksempelstof fra den institution, som han er leder af: Frilandsmuseet.

Lad det være sagt med det samme: Bogen er ikke nogen tryllestav, som giver noget klart svar på det stillede spørgsmål, snarere ser forfatteren det som sin opgave at slå koldt vand i blodet på ivrige bondehusejere og at vise, hvor svært det er at datere nøjagtigt, og hvilke faldgruber, man skal tage sig i agt for. I korte, klare afsnit redegøres for, hvad man kan slutte af årstal på og i en bygning, og hvilke skriftlige kilder, man eventuelt kan rådspørge. Et særligt afsnit behandler det nyeste hjælpemid-

del til bygningsdatering- Dendrokronologien. Her har Peter Michelsen spændende nyt at fortælle om de første dateringer ved hjælp af denne metode af bygninger på Frilandsmuseet. Den gamle gård fra Ostenfeld ved Husum har således vist sig at være et hundrede år ældre end det årstal, 1685, som er skåret i portoverliggeren.

Dendrokronologien kan af tekniske og økonomiske grunde kun tages i anvendelse på nogle få, udvalgte bygninger. I de fleste tilfælde må man nøjes med en omtrentlig aldersbestemmelse ud fra konstruktive detaljer, vinduer m.v. Det er til gengæld en metode, som kan tages i anvendelse af alle interesserede. Peter Michelsen giver i et afsluttende afsnit tips om, hvad man skal være opmærksom på, og hvilke slutninger, man ved forsigtighed og mange forbehold kan drage af dem.

Bjarne Stoklund

Holger Rasmussen: Bernhard Olsen. Virke og Værker. Folkelivs studier 6. Nationalmuseet, København 1979. 307 s., ill., kr. 148,50.

Efter sigende skal skaberen af Dansk Folkemuseum og Frilandsmuseet en gang, da man opfordrede ham til at skrive sine erindringer, have svaret noget i retning af: »Nej, lyve vil jeg ikke, og sandheden kan jeg da slet ikke sige!«

Nu har denne spændende mand fundet sin biograf i den nuværende leder af Folkemuseet, overinspektør, dr. phil. Holger Rasmussen. Og det er han vel tjent med.

Holger Rasmussen har gennem de sidste år viet en væsentlig del af sin tid til studiet af de danske, kulturhistoriske museers historie. Det er der kommet flere skrifter ud af; det foreliggende er det største og vægtigste studie over en mand og de museer, han skabte.

Kort fortalt fødtes Bernhard Olsen i København i 1836 af forældre, der havde en solid landlig forankring; hans vugge stod i portnerboligen på Borchs Kollegium. Forældrene døde tidligt, og han kom som 17 årig i Kunstakademiets tegneklasse. Han blev snart medarbejder ved Illustreret Tidende og dennes korrespondent under krigen i 1864. I 1865 giftede han sig, og i 1868 udnævntes han til artistisk direktør for Tivoli i København, en stilling han beklædte helt til 1885. Mens han havde sin gerning her, var han fortsat aktiv som illustratør for Illustreret Tidende og forskellige værker, og i en to-årig periode midt i 70-erne var han tillige kostumier ved Det kongelige Teater.

Kort efter nytår 1879 knyttes han til komiteen for Kunst- og Industriudstillingen i København. Hans motiver for at gå ind i dette arbejde er helt klare: han vil bruge sin medvirken her til agitation for, som han udtrykker det, »et nationalt Museum i Danmark«. Han siger videre: ». . . der skal, det lover jeg, blive gjort et energisk Forsøg paa at samle Alt, hvad vi har tilovers af gamle Folkeminder her i Danmark. Har man det først samlet, er Vejen til et Museum ikke lang, og det skal nok komme«. Det bliver uægtelig en skelsættende hændelse for den danske museumsverden, da vi jo her ser den første spire

til Dansk Folkemuseum. Vi følger i bogen Bernhard Olsens næsten utrolige indsats for at samle ting til udstillingens åbning midt på sommeren samme år. Han havde naturligvis hjælpere. Det lykkes ham at sammenstykke en kreds bestående af bønder, lærere og præster, der virkede som formidlere af kontakten til de mennesker, der ejede ting, der kunne udstilles; selv skrev han i februar, marts og april 1879 1100 breve og gjorde »nogle og tyve Rejser i et Vejr paa aabne Vogne og sommertider i Baad paa Havet . . .«

På udstillingen vækker ikke mindst de af Bernhard Olsen efter inspiration fra svenskeren Arthur Hazelius opbyggede interiører stor interesse. I bogen følger vi herefter Bernhard Olsens bestræbelser for at opbygge en blivende, offentlig tilgængelig samling, i starten under navnet »Samlingen af den danske Bondestands Fortidsminder«. Senere udvides sigtet til at omfatte alle stænder. Dette arbejde bærer efter en række intermezzoer frugt i 1885, hvor han – samtidig med at han opbygger sit Panoptikon ved den nuværende hovedbanegård – åbner Dansk Folkemuseum i en række rum på 1. sal i samme bygning. I disse relativt snævre omgivelser befandt Folkemuseet sig endnu ved Bernhard Olsens død som 86-årig i 1922.

Vi bliver ført grundigt gennem disse første år af Folkemuseets historie og får et dybtgående indblik i Bernhard Olsens arbejde som samler af folkekultur i vid forstand. Vi følger hans arbejdsmåde gennem talrige brevcitater, og idégrundlaget blotlægges, ikke alene for Folkemuseet, men også for dettes frilandsafdeling i Kongens Have og senere i Sorgenfri. Han skriver i juli 1906 til kollegaen Hannover på Kunstindustrimuseet, at det var ham om at gøre at få præciseret »hvad der har været min ledende Tanke med Museerne«, nemlig » . . . at raade Bod paa det Forsømte og forvanskede, og i valget af Bygningerne ved Lyngby har jeg søgt ikke alene at finde Traaden i Husets Udvikling fra Arne til muret Skorsten, men de er udtagne fra de tabte Lande ikke alene, fordi de primitiveste Typer fandtes der, men fordi Ungdommen her skal belæres om alt det, der en Gang har hørt til Danmark, fæstne Mindet om det Tabte og bane Vejen for den aandelige Samling af det Spredte, der er den eneste Form for Generobring, som jeg kan øjne.«

Også personale- og arbejdsforhold i det unge Folkemuseum får vi et indblik i, ikke mindst gennem en række herlige brevcitater. Gang på gang har nærværende anmelder følt sig fristet til at citere, men læs selv bogen! Glemmes skal det heller ikke, at der gøres afstikkere til Kunstindustrimuseet, Musikhistorisk Museum og Københavns Bymuseum.

Det mærkes, at Holger Rasmussen har givet sig tid til at blive dybt fortrolig med Bernhard Olsen og hans virke. Og når han har læst bogen med dens mange citater, føler man næsten, at man selv har siddet med de gamle journalsager og protokoller i hånden. Meget står klart for een, men måske nok mest den side af Bernhard Olsen, der var vendt mod arbejdet, gerningen. Det må indrømmes, at der er væsentlige sider af hans liv og person, vi kun strejfer. Vi hører så at sige intet om hans kone eller øvrige familieliv, vi kommer ikke en eneste gang ind bag hans private gadedør, bogstaveligt talt.

Måske kunne man også savne at få gründeren Bernhard Olsen anbragt lidt mere klart i en samtid, der var præget af en vældig optimisme og et gå-på-mod, som vi nok i dag kan misunde tiden.

En lille ting til: denne bog vil utvivlsomt finde læsere uden for den snævre faglige kreds. For dem havde det været rart, om f.eks. Panoptikon var blevet fulgt til dørs og Dansk Folkemuseums videre skæbne var blevet ridset op i få streger.

Lars Friis

Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbøger 1976–1979. 1976, 155 s., 1977, 175 s., 1978, 191 s., 1979: 181 s., ill. 1976–77: kr. 50, 1978–79, kr. 65.

Selskabet Handels- og Søfartsmuseets Venner har i samarbejde med museet på Kronborg siden 1942 udgivet denne årbog. Foruden artikler om handels- og søfartshistoriske emner indeholder årbogen oplysninger om museets drift og samlinger samt foreningsmeddelelser. Naturligvis henvender den sig især til handels- og søfartssintresserede kredse, men samtidig er den så alsidig i sit emnevalg, at også andre end specialister har fornøjelse af den. Artiklerne er gennemgående velskrevne og gennemarbejdede, og de korte resumerer ved hver artikel gør det let at orientere sig i skriftet. Da det er hensigten at omtale de fire sidst udkomne årbøger under ét, vil det føre for vidt at diskutere hvert enkelt bidrag. Hovedvægten i det følgende er derfor lagt på en præsentation af årbøgernes emneområde, idet dog de mest væsentlige artikler vil blive taget op til særskilt drøftelse. Det drejer sig om fire artikler af museets direktør dr. phil. Henning Henning- sen om levevilkårene til søs i ældre tid, og to artikler af kandidatstipendiat Erik Gøbel om Asiatisk Kompagnis kinafarer. Traditionelle maritimhistoriske emner som skibsførlis, strandring og tekniske forhold vedrørende skibsfart i ældre tid behandles i en række artikler. Toldinspektør Robert Svalgaard har således skrevet en interessant artikel om kunstige strandinger på Thykysten (1976), mens maskinchef Poul Bell skriver morsomt og engageret om de gamle dampskibes fremdrivningsmetoder (1977) og om maskinmesterens rolle i dansk emigrantfart omkring århundredskiftet (1979). Opmærksomheden skal endvidere henledes på et bidrag af bibliotekar Birte Hjorth om Dragør Bjergningsvæsen, der udover at være en historisk oversigt tillige er en registratur over arkivalisk materiale vedrørende Dragør Bjergningsvæsen, der befinder sig i Dragør kommunes arkiv (1978). Også den maritime kunst behandles i årbøgerne. Den grønlandske billedhugger Hans Lynge skriver således om storfangeren og træskærerene Ujuānāt (1862–1940), hvis arbejde kan ses på museet (1976). Herudover er der en række artikler af mere almen historisk og antikvarisk interesse, således Olav Nygaards om romerske handelsskibe (1977), Hans Jeppesens om Kollerupkogen (1979), mens fhv. museumsdirektør Knud Klem skriver om Christian IV og Bremerholm med ho-

vedvægten lagt på kongens skibsbyggeri og dets organisation. Også numismatikken har forbindelse med den maritime historie (numisnautikken). Herom skriver den tyske mønthistoriker Wolf Müller-Reichau (1976). Endelig behandler en række artikler enkelte lokaliteters maritime forhold; især er der grund til at fremhæve Liselotte Myghs forkortede specialafhandling om Ærøskøbings maritime milieu o. 1800, der demonstrerer, hvorledes byen og dens næringsliv var snævert baseret på søfarten i alle dens former (1978).

De nævnte årbøger udgør en naturlig helhed takket være Henning Henningsens fire artikler om levevilkårene til søs i ældre tid, centreret omkring spise, drikke og rygevaner samt sømandens beklædning. Oplysningerne angår især den danske orlogsflåde og Asiatisk Kompagni, men også forholdene på udenlandske skibe inddrages til sammenligning. I »Sømandens kagebog« (1976) drøfter forfatteren detaljeret de store sundheds- og konserveringsmæssige problemer i forbindelse med de ofte månedlange transporter af madvarer over havet og konkluderer, at der hverken næringsmæssigt eller gastronomisk var megen trøst at hente for den tids søfolk. Enkelte skibe synes at have været ekstremt dårlige madskibe. Berygtede blandt søfolk var især engelske skibe, mens skandinaviske havde et noget bedre ry. For orlogsflådens og kompagniernes skibe eksisterede der fra gammel tid faste regler for mandskabets forplejning, mens der først fra begyndelsen af 1800-årene blev stillet lovbestemte krav til private handelsskibe, de såkaldte spisetakster. På grundlag af disse takster kan H. H. for en næsten 200-årig periode vise, hvorledes der sker en udvikling i retning af en mere varieret og rigelig kost, og konkluderer herudfra, at rationerne ikke var urimelige og i sammenligning med forholdene på land som oftest rigeligere. H. H. argumenterer dog alene ud fra kildernes normative oplysninger og tager således ikke stilling til, om taksterne svarer til virkeligheden ombord. I al fald tyder Erik Gøbels undersøgelser af forholdene på Asiatisk Kompagnis skibe på, at dette ikke var tilfældet. Var maden ikke spændende, kunne drikkevarer og tobak i nogen grad råde bod derpå. H. H. tillægger især tobakken stor betydning for sømanden som trøst og opmuntring under de ofte meget barske vilkår. Derimod tyder forfatterens undersøgelser på, at spiritus næppe spillede nogen større rolle i sømandens dagligdag. Den tildelte kun sparsomt og brugtes mest som medicin. Man drak hovedsageligt ferskvand, og så længe beholdningen strakte, tyndt skibsel. Her opstod imidlertid de samme problemer med hensyn til opbevaring og holdbarhed som med fødevarerne. H. H. gennemgår detaljeret men meget malende de mange måder, hvormed søfolkene søgte at forbedre og bøde på de ofte uappetitlige drikkevarer. H. H. afslutter sin kulturhistoriske undersøgelse med en gennemgang af sømandens beklædning fra slutningen af 1000-tallet til vore dage. Forfatteren erkender dog, at kildematerialet for de ældre perioders vedkommende er alt for spinkelt, til at der kan tegnes et fuldgældigt billede, men ved hjælp af sporadiske dragtfund, billedmateriale og samtidige beskrivelser søger H. H. at opstille en kronologi. For alle fire artikler gælder, at de er skrevet i et levende og letflydende sprog. Fagfolk må dog beklage de manglende noter og littera-

turhenvisninger. Forfatteren undskylder dette med, at undersøgelsen er baseret på flere tusinde kildesteder, og efter endt læsning tror man ham gerne, men det føles alligevel som en mangel ved dette meget grundige og inspirerende kulturhistoriske arbejde.

I to velskrevne artikler reviderer Erik Gøbel mange hævdundne forestillinger om Asiatisk Kompagnis kinafarter i 1700- og 1800-årene. Artiklerne er en bearbejdelse af en specialeafhandling ved Københavns Universitet og bygger på indgående studier i kompagniets arkiv. I den første artikel (1978) behandles kinafarterne i Asiatisk Kompagnis første oktrojperiode 1732–72. På grundlag af de 58 bevarede skibsjournaler undersøger E. G. skibenes sejlruiter og sejltider, et aspekt, der hidtil kun har været behandlet for anden oktrojperiodes vedkommende (1772–1792). Skibsjournalerne, der førtes af kaptajnen eller styrmændene, indeholder såvel nautiske optegnelser om kurs og position, vind og vejr som almindelige notater om arbejdet og begivenheder om bord og giver således et alsidigt billede af rejsens forløb. I modsætning til den gængse opfattelse kan E. G. vise, at asienshandelens forløb var meget regelmæssigt. Forfatteren har undersøgt ialt 65 kinatogter, hvilket formentlig er meget tæt på det totale antal gennemførte togter i perioden, selv om der er lakuner i kildematerialet. Af de 65 togter gennemførtes langt de fleste uden nævneværdige forsinkelser og af samme faststukne rute. Forfatterens beregninger synes at vise, at skibenes fravær fra Danmark svingede mellem 400 og 500 dage, altså inden for et interval af blot 100 dage i hele den 40-års periode, undersøgelsen dækker. Derimod volder det tydeligvis forfatteren vanskeligheder at forklare denne regelmæssighed. Han må her ty til generelle ræsonnementer, uden at dette dog på nogen måde svækker undersøgelsens værdi. Det fremhæves, at skibene var af nogenlunde samme størrelse, hvad der måtte give de samme ydre betingelser. Blandt mandskabet var der desuden mange gengangere fra tidligere togter, og af rullebøgerne fremgår, at de, der opnåede at blive kaptajner, gennemsnitligt havde otte asiens-togter bag sig. Både blandt menigt mandskab og officerer synes der således at have været en betydelig kontinuitet fra togt til togt og dermed erfaring og indsigt. Indsigt kunne naturligvis også erhverves ad teoretisk vej gennem trykte håndbøger i navigation, og sådanne er forfatteren da også stødt på i boer og skifter efter sømænd. Endelig forestiller forfatteren sig, at journaler fra tidligere togter er blevet anvendt som en slags lærebog i kinafart for uerfarne officerer.

I årbogen 1979 drøfter E. G. sygdom og død ombord under kinafarterne i Asiatisk Kompagnis ialt 100-årige historie. Resultatet er en revision af den hævdundne opfattelse af kinafarterne som yderst farlige og dramatiske med en uundgåelig decimering af besætningen til følge. Mærkeligt nok er kompagniets arkiv ikke tidligere blevet undersøgt i dette øjemed, selv om et righoldigt materiale er for hånden. Hovedkilden er skibsprotokolten, idet skibsassistenter heri indførte alle juridisk bindende afgørelser bl.a. vedrørende afdøde besætnings-medlemmers efterladenskaber med angivelse af dødsårsag og dato. På grundlag af fordelingen i mandskabskategorier og aldersklasser, som kan bestemmes ud fra rul-

lebøgerne, viser forfatteren, at sygdom og dødsfald fordeler sig ret ujævnt blandt mandskabet. Mest udsat var åbenbart officersgruppen, hvilket kan overraske, da den ikke deltog i det rigtigt farefulde arbejde som rigning osv. Man kan dog pege på, at officerernes gennemsnitsalder var højere og deres konstitution svækket efter flere østenrejser. Skørbug regnes almindeligvis som skibssygdommen par excellence. E.G.s undersøgelser demonstrerer imidlertid, at dette i hvert fald ikke var tilfældet for kina-rejsernes vedkommende. Blandt de diagnostificerede sygdomme indtager egentlige mangelsygdomme procentvis ikke nogen stor plads i forhold til smitsomme sygdomme som kolera og dysenteri. E.G. er dog klar over sit materiales begrænsede bærekraft og påpeger den usikre terminologi ved sygdomsbeskrivelserne samt de mange uspecificerede sygdomme. Den beregnede dødeligheds-frekvens sammenholder forfatteren med bl.a. Hans Chr. Johansens og Aksel Lassens beregninger over mortaliteten i landsognene i samme periode, hvorved han kommer til det resultat, at den på skibene var ca. syv gange så høj som til lands. Dette lyder drastisk, men sammenlignet med andre nationers kinafarere er den danske dødeligheds-frekvens ikke foruroligende. Man kan således efter forfatterens undersøgelser ikke længere opretholde forestillingen om kinafarterne som særligt udsatte, selv om datidens søfart i almindelighed må ansues som et erhverv, der var særligt udsat for arbejdsulykker og sygdomme.

Et blik på indholdet af de fire årbøger viser tydeligt, at den egentlige søfartshistorie og især den maritime kulturhistorie afgjort dominerer på bekostning af handelshistorien i det løvrigt glimrende redigerede skrift. Det er naturligvis ikke museets skyld, men i betragtning af de betydelige traditioner for handelshistorie i dette land var det vel ikke urimeligt, om der opnåedes en bedre ligevægt mellem de to hovedområder. Det kunne f.eks. ske ved at handelshistoriske specialer i højere grad end hidtil fandt vej til Handels- og Søfartsmuseets årbøger.

Lis Heiberg

Maritim Kontakt I (1980). Udgivet af Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning. 85 s. Pris 35 kr. + moms og porto ved henvendelse til Kontaktudvalget, Hellerupvej 51 E, 2900 Hellerup.

Overalt i Europa har man i det seneste årti oplevet en kraftigt tiltagende interesse for søfartshistorie. Herhjemme har på privat initiativ nedsat sig det Kontaktudvalg, som siden 1974 søger »at fremme den maritime historie- og samfundsforskning i Danmark i samarbejde med officielle institutioner og private sammenslutninger, der falder indenfor dette emneområde, samt enkeltpersoner. Formålet søges gennemført ved at koordinere eksisterende forskningsprojekter, at igangsætte eller stimulere nye forskningsinitiativer og at tilvejebringe hjælpemidler eller centrale kartoteker til brug for maritime historie- og

samfundsforskere for at fremme og effektivisere disses forskningsmuligheder«. Således står der i formålsparagraffen.

Forskningskoordineringen varetages blandt andet ved at publicere en maritimhistorisk *Hvem forsker hvad*. Stimuleringen sker fx ved udskrivning af prisopgaver og ved afholdelse af de hyggelige konferencer hvert andet år siden 1974. Af de hjælpemidler, som udvalget hidtil har udgivet, må især fremhæves de 6 værdifulde *årsbibliografier* – hvoraf den for 1979 medtager mere end 500 titler om dansk skibsfart før og nu – samt de praktiske *guider til maritimt kildemateriale* i offentlig og private samlinger. De senest optagne aktiviteter er forsøget på at sikre nyere kildemateriale som rederiarkiver og konstruktionstegninger samt udsendelsen af første bind i skriftserien *Maritim Kontakt*.

Målet hermed er ifølge forordet at »publicere studier fra både fagfolk og fritidsforskere til gensidig inspiration, således at disse arbejder udmærket kan være et skridt på vejen til noget, der endnu ikke er færdigarbejdet«. Første binds 9 bidrag lever fint op til intentionerne. Ganske vist er de professionelle i overtal, men fx fritidshistorikeren Heine J. Kisbys bidrag om Marstals jagtskibe hævder sig smukt ved sit engagement og friske sprog kombineret med et godt overblik over byens økonomiske historie.

En anden skibstype er emnet for arkitekt Morten Gøthches pædagogiske og meget instruktive rapport fra Skibsteknisk Laboratorium i Roskilde om restaureringen af Nationalmuseets slup »Ruth«. I *Maritim Kontakts* mest omfattende artikel følger vi det parallelle arbejde med det bevarede skrogs minutløse opmåling og med efterforskningen af fartøjets omskiftelige historie, som den afspejler sig i det dokumentariske materiale. Det har vist sig, at sluppen blev bygget 1854 i Norge, fik navnet »Familien« og blev sat ind i handelen mellem Sørland og Thy; 1888 solgtes den til Danmark og blev omdøbt til »Forældres Minde«; senere bar skibet navnene »Carl Bang« og »Marie«, inden det endte som »Ruth« i 1916; medens hun var på 10 forskellige danske hænder gennemgik »Ruth« mindst 7 ombygninger. Om denne omtumlede skæbne er typisk for et sådant skib på knap 20 bruttotons nævnes ikke. Men det er Nationalmuseets udmærkede plan at restaurere det i 1888-skikkelsen.

Et af de mest tankevækkende bidrag til skriftet er leveret af lederen af Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, Alan Hjorth Rasmussen. Han er i gang med en større undersøgelse over indførelsen af åledevivod i Danmark omkring 1880, og på nuværende tidspunkt fremlægges en række principielle betragtninger over effekterne af den nye teknologis fremtrængen i indvandsfiskeriet. Ikke mindst de gribende eksempler fra Roskilde Fjord og Kalvehave viser, hvordan de østdanske krog-, garn- og rusefiskere skarpt reagerede imod de indtrængende og meget mere effektive vestjyder, som kom fra Nordøen med deres vod. Da fiskerne med de gamle stationære redskaber ikke beskyttedes af lovgivning, greb de enten til selvtaget og søgte at ramme konkurrenterne voldeligt eller verbalt – eller de førte agitationskampagner, som skulle overbevise myndigheder og opinion om, at den nye teknik truede fiskebestanden. Da selvhold og levestandard stod på spil, måtte striden blive indædt. Det, der giver af-

handlingen dens ekstra dimension, er paralleliteten til forholdene i dag i nordsøfiskeriet, i typograffaget og på mange andre felter, hvor den fundamentalt samme konflikt genfindes mellem kravet om sociale hensyn og kravet om effektivisering.

Udover de nævnte indeholder hæftet bidrag, der behandler så forskelligartede temaer som refleksionsseismisk undervandsarkæologi, sømandsdagbøger, Det vestindiske Søkorps 1760–1769, Nyboder med deres indbyggere 1629–1700, fejlagtige tilskrivninger på skibsporætter og Sparrevogns mekaniske loggeur fra 1804.

Der er al god grund til at ønske Kontaktudvalget med det lange navn til lykke med det nye tidsskrift, som fremtræder i en pæn lay-out med udmærket gengivne illustrationer. Mere tilfældigt forekommende er manchetter og præsentationer af forfatterne. Disse skønhedspletter på redaktionen ændre i følgende bind, som vil udkomme, når manuskripter og økonomi tilsiger det. Blot må vi håbe, at næste bind foruden artikler om historie også vil indeholde stof fra den moderne maritime samfundsforskning, som Kontaktudvalget jo også skulle repræsentere. Udvalget har ikke præciseret begrebets indhold; men hvis jeg har opfattet det noget tågede udtryk ret, ville man ved at betone maritim samfundsforskning automatisk undgå den fare, der består i nostalgisk at betragte søhistorien mere eller mindre isoleret fra det omgivende samfunds økonomiske, politiske og sociale rammer. Og man ville samtidig begive sig ind på et stofområde, der ikke allerede dækkes udmærket ind af Handels- og Søfartsmuseets årbog, som første bind af Maritim Kontakt i høj grad minder om. Det lille dansksprogede bogmarked er trængt for tiden, så det ville ikke være rimeligt, om de to tidsskrifter kom til at konkurrere med hinanden.

Erik Gøbel

Knud Hornbeck og Helge Land Hansen: Tanggård gods 1553–1559. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 68. Odense Universitetsforlag 1980. 264 s., kr. 84,20.

Denne bog er en af de efterhånden mange publikationer fra Odense Universitets Institut for historie og samfundsvidenskab, omhandlende det 16–17. århundrede. Den er heller ikke den første, der behandler den adelige godsdrift. Efterhånden ganske mange opgaver om dette emne er blevet skrevet ved instituttet, især – ikke underligt – om fynske godser. Emnet er centralt, da landbruget i denne periode var det absolut bærende erhverv, og da den adelige godsdrift er ret betydningsfuld p.g.a. denne stands indflydelse, privilegier og omfanget af dens godsbesiddelse. Disse synspunkter gives da også i bogens indledning som udgangspunkt for behandlingen.

Tanggård godsregnskaber er et af de ret få bevarede private godsregnskaber fra perioden, og tillige særegent ved sin alder. Ydermere er det ikke regnskab for et stort godskompleks, men en af de få kilder vedrørende et mindre ikke-»højadeligt« gods. Men bogen er ikke kun en udgave af godsregnskaberne, den er også en behandling

af dem. Selve udgaven har været undervejs en årrække, idet Helge Land Hansen oprindelig begyndte arbejdet for Landbohistorisk Selskab i 1971. I mellemtiden foretog Knud Hornbeck en undersøgelse af regnskaberne som specialopgave; og det er disse 2 forskellige dele af arbejdet med godsregnskaberne fra Tanggård, der nu samles i en publikation.

Knud Hornbecks behandling af regnskaberne fylder de første 140 sider. Den er først og fremmest en gennemgang af de forskellige former for indtægter og udgifter; opdelt i naturalier og penge. Naturalieindtægterne kom mest fra gårdens fæstere, og ikke alle naturalier medgik til godsets drift. Der kunne derfor sælges varer, især korn, hvorved hovedparten af pengeindtægten kom ind. Pengeindtægten fra salg af varer var mellem 30 og 80% af de samlede pengeindtægter i de 7 år, der findes regnskaber fra. Det sandsynliggøres, at der har været mulighed for spekulation i konjunkturterne, således at fortjenesten har kunnet hentes ved at følge med i prissvingningerne på korn (p. 74). I forbindelse med omtalen af varesalget berøres handelsforholdene og konjunkturterne på det europæiske marked i midten af det 16. årh. mere bredt. Behandlingen af godsregnskabet er først og fremmest deskriptiv, men er en solid gennemgang af regnskaberens oplysninger. Forfatteren har dog mest interesseret sig for de rent driftsmæssige og økonomiske aspekter, og mindre for f.eks. de kulturhistoriske fænomener, der også findes i Tanggård-regnskaberne. En enkelt detalje kan i starten virke forvirrende: I notedelen er afsnittene fortløbende nummeret i forlængelse af selve tekstafsnittene, og har ikke numre refererende til de tekstafsnit de handler om.

De aspekter, man måtte mangle i Knud Hornbecks behandling af regnskaberne, kan man dog selv læse sig til i bogens sidste del: tekstudgaven (p. 141–248). Der er tale om en extenso-udgave af regnskaberne fra Tanggård 1553–59, år for år, efter de »klassiske« udgivelsesprincipper. I tilknytning til regnskaberne, der udover årsregnskaberne er et salt- og ølregnskab, aftrykkes skiftedelingen af Tanggård ejers, Peder Christiensen Dyres, gods i 1568, og et uddrag af skiftejorbogen fra skiftedelingen 1576 efter Peder Oxe, idet denne havde fået en del af godset ved 1568-skiftet.

Bogen har – meget prisværdigt – et personregister, der dækker såvel udgaven som behandlingen.

Susanne Krogh Bender

Christopher Maaløe (udg.) Leonora Christina: Hæltinners Pryd. Udgivet efter afskriften i Karen Brahes Bibliotek. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. 1977. kr. 70.80.

At skrive kvinders historie er ikke et nyt fænomen. Alleerede i 1600-tallet blev der i Danmark skrevet historie indenfor denne genre. Leonora Christina skrev foruden »Jammers Minde« »Hæltinners Pryd«, et værk om fremragende kvinder, en række biografier, fortrinsvis om regerende dronninger, hentet fra hele verdenshistorien. Det bemærkelsesværdige ved dette skrift er, at en kvinde skri-

ver om kvinders liv, og især at det gøres med en vågnende bevidsthed om kvinders ligeværd med mænd. Leonora Christina har allerede en plads i Danmarkshistorien, men hun vil også komme til at figurere på de første sider i den danske feminisms historie, når den engang bliver skrevet. »Det er os ingen Aarsage, huor for Kiønnet skulle giøre et Menniske Udyctig naar Dyden oc Fortiendsten giør den værdig.«, skriver hun i fortalen til sit skrift.

LC påbegyndte værket under sit fængselsophold. I 1671 havde hun modtaget en sum penge og »icke alleeneste kiøbt Historie Bøger på adskillige Sprog men endoc aff dennem uddragen oc offversat de roosværdigste Quindis Persohner, som berømmis for troefaste, kydske, fornuftige, mandhaftige, dydige, gudfryctige, lærde oc standhaftige« – fortæller hun i »Jammers Minde«. Inden hun blev løsladt havde hun fået skrevet et helt værk, der skal have omfattet alle kategorier af heltinder, men kun første del om de stridbare heltinder er bevaret. Anden del om de trofaste og kyske samt tredje del om de standhaftige er gået tabt.

Den altfor tidligt afdøde filolog Christopher Maaløe har med uendelig omhu og stor indsigt udgivet og kommenteret den bevarede del efter den eneste, meget ringe, afskrift fra Karen Brahes bibliotek. Teksten fremstår i udgaven med afskriftens ortografi, men uden dens fejl-skrivninger. Det er en fryd alene i kraft af LCs personlige sprog og ortografi at være i stue med hende. Maaløe har desuden forsynet skriftet med en fortrinlig indledning, der bl.a. forsøger at redegøre for skriftets kilder, og her peger på pater Le Moynes værk *La Gallerie des Femmes Fortes* fra 1647 som LCs tydeligste forlæg og forbillede.

Skønt biograferne hovedsagelig er oversættelse af uddrag fra andre værker, bærer de præg af LCs pen. Maaløe skriver med rette, at LC ikke alene ønskede at skrive et forsvarsskrift for kvinder, men også at bruge det som vehikel for egne ideer, f.eks. om kongens retsstilling og religionsfrihed. Hun udvælger kvinder, hvis skæbne i høj grad har træk fælles med hendes egen: kongedøtre, trofaste og loyale hustruer, enker. Hævnmotivet spiller også en stor rolle. Skriftet skal ikke læses som kilde til Zenobias, Semiramis's eller til amazonernes historie, men som kilde til LCs opfattelse af sig selv og sin situation.

I værket er der »vel nok en konflikt mellem LCs principielle feministiske indstilling på den ene side og hendes personlige holdning til Ulfeldt med den grænseløse loyalitet hun lagde for dagen både før og efter hans død«, skriver Maaløe. LC oplevede ikke dette som en konflikt. Hun lå under for sin samtids opfattelse af kvindens rolle i samfund og familie og kun på et enkelt punkt hævdede hun sig op over sin samtid: hendes »feminisme« var en indsigt i at mennesker ikke først og fremmest skal vurderes efter køn.

Nanna Damsholt

Sv. Eegholm-Pedersen (udg.) Utrykte Holbergiana i universitetsarkivet. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab i anledning af Københavns Universitets 500-års jubilæum. I kommission hos C. A. Reitzels boghandel, København 1979. 132 s., ill., kart. kr. 96,20.

Den smukke publikation, trykt hos Poul Kristensen i Herning, som DSL markerede universitetsjubilæet med, kan læses som en udmærket og lettilgængelig indføring i Københavns Universitets opbygning og økonomiske administration i 18. årh., og et eksempel på udnyttelse af dets nyordnede arkiv (sml. Vejl. ark.reg. XXI, 1978). Sin hovedbetydning har bogen dog som bidrag til Holbergforskningen, og den er udsprunget af udgiverens arbejde med den store Holbergordbog, der skal udkomme i løbet af de nærmeste år. Den er således også bevis på den omhu hvormed man stadig udforsker alt vedrørende den mest betydningsfulde lærer, bemeldte universitet har haft i de 500 år. Især er der lagt vægt på at meddele den originale retskrivning.

Som Holbergudgivelse må bogen bedømmes på baggrund af at der allerede har været høstet på samme mark flere gange, idet Holbergs breve er udgivet af V. Dahlerup (1926), og hans egenhændige vota som universitetsprofessor af E. Nystrøm (1928), begge for Holbergsamfundet; ligeledes er nogle årsregnskaber fra hans eforat for Elers kollegium udgivet af V. Hermansen i Elersiansersamfundets Aarsskrift (1932). Det er dog lykkedes ved den fornyede gennemgang af universitetsarkivet at finde så meget, at det berettiger den foreliggende udgave som ialt indeholder 52 numre. Heraf er de 18 første fra konsistoriums arkiv, mest vota, og tilstræber at være et udtømmende supplement til den ovennævnte udgave. Resten repræsenterer det væsentlige fra de forskellige regnskaber, hvortil kommer et enkelt egenhændigt fæstebrev. Især disse sidste Holbergiana vedkommer i højere grad institutions- og økonomihistorien, og er fyldigt kommenteret med henblik herpå. Litteraturhistorikere vil finde mest fornøjelse i det s. 124 citerede, men ikke egenhændige og derfor ikke fuldstændigt udgivne, fæstebrev fra 1744 på et hus i Torkilstrup, netop 2 mil vest for Roskilde, der er blevet ledigt efter en vis Rasmus Skomager, idet fæstebrevet indeholder den klausul at efterfølgeren »med intet ulovligt saa som Kroe hold eller deslige sig befatter«.

Torben Damsholt

Henning Koefoed: Hvordan selge lokalhistorien? Informations. Salg. Distribusjon. Småskrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt, nr. 1. Oslo 1978. 30 s.

Distriktshistorie. Problemer. Metode. Organisering, redigeret af Rolf Fladby og Liv Marthinsen. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt, nr. 8. Oslo 1979. 86 s.

Norsk lokalhistorisk institutt har udsendt endnu to publikationer i en efterhånden lang række. Der er tale om en imponerende aktivitet. Opstår der problemer i det lokalhistoriske arbejde, eller ønskes bestemte forhold fremmet i Norge, indkalder instituttet til møder herom, og udgiver dernæst – oftest få måneder efter – indlæg fra disse møder i små prunkløse publikationer. Disse uddeles enten gratis eller meget billigt til alle interesserede.

I dette tilfælde gælder det to problemer, der tillige er af betydlig dansk interesse. De publicerende lokalhistoriske foreningers vanskeligheder ved at sælge deres bøger til andre end den sædvanlige lille trofaste medlemsskare – samt foreningernes vanskeligheder ved at realisere et ønske om historiske publikationer, der på én gang dækker hele deres region i emnevalget.

»Hvordan selge lokalhistorien?«, lyder den lidt provokerende titel på nu afdøde annoncedirektør, Henning Koefoeds lille pjeces. For manglende salgssucces kan naturligvis skyldes, at det lokalhistoriske arbejde er så dårligt, at det aldrig burde have været trykt. Men er det godt, d.v.s. velredigeret, velskrevet, forsynet med velvalgte illustrationer og i det hele taget tiltalende af indhold og ydre, så er det ærgerligt for alle, at bogen ikke havner i så mange hænder som muligt. Er kvalitetsbetingelserne opfyldt, må fejlen ved et manglende salg nødvendigvis ligge i markedsføringen. Og markedsføring er heldigvis et fag, der som alle andre, kan læres.

Den foreliggende pjeces er en sådan lærebog, kort, klar og pædagogisk. Den indeholder en indføring i og en diskussion af selve begreberne i relation til lokalhistorisk litteratur: om fornuftig markedsføring på grundlag af en markedsanalyse, der tilstræber at skabe fastere baggrund for oplagsstørrelser, prisfastsættelser og budgetstyring, reklame og informationsmidler. Om fordele og ulemper ved de forskellige kanaler hvorigennem bøgerne kan sælges og gøres kendte, samt endelig, en model for en budgetopstilling.

Alt gennemstrømmet af en ægte følt ærgrelse fra forfatterens side over, at et salgsfremmende arbejde, der dog koster så relativt lidt i tid og penge, tilsyneladende betragtes som odigest fra lokalhistorikerens side.

Ved beskrivelsen af disse salgsfremmende aktiviteter opstilles der naturligvis mange forhold, der nok også vil virke som selvfølgheder på danske udgivere af lokalhistorisk litteratur – for forskellighederne mellem begge landes ekspanderende markedsinteresse for lokalhistorie, er tilsyneladende ikke stor.

Men det er spørgsmålet, om det ikke – også i Danmark – ville være tilrådeligt for mange historiske foreninger at

gennemføre disse selvfølgheder. Og nærværende pjeces vil kunne fungere som en nyttig huskeliste herfor. Så nyttig, at man må håbe, at en tilsvarende vil blive skrevet af en salgssuddannet dansk lokalhistoriker. Meget gerne efter den norske model, der bør bruges indtil da.

»Distriktshistorie. Problemer. Metoder. Organisering« er et svar på mange ønsker fra regionale historiske foreninger om historiske publikationer, der på én gang er relevante for hele foreningens medlemsområde. Målet med »Distriktshistorie« er derfor dels at gøre historikere interesserede i at arbejde med problemstillinger der tager udgangspunkt heri, dels at give anvisning på hvorledes et sådant arbejde kan organiseres i praksis.

Over for historikerne fristes der med en ny fagdisciplin. Det er bogens hovedtese, at der, et sted mellem de klassiske begreber: lokal- og rigshistorie, bør etableres en tredje mulighed, distrikts- eller regionalhistorien, med egne problemstillinger og metode. De væsentligste indlæg i principiel henseende kommer her fra Øystein Rian og Helge Salvesen. Førstnævnte refererer til sin egen bog: »Vestfolds historie. 1671–1821«, og fremhæver, at arbejdet med en sådan distriktshistorie giver mulighed for andre problemstillinger, sammenligningsmuligheder og kildegrupper, end såvel lokal- som rigshistorie. Og heri kan ingen være uenig, bortset fra at dette næppe betyder, at der skal benyttes en afvigende metode.

Synspunkterne på distrikthistoriens særlige karakter tydeliggøres i Helge Salvesens meget spændende indlæg, der bygger på hans deltagelse i ødegårdsundersøgelserne. Tværvideenskabelige aspekter – historie, geografi, arkæologi – understreges derfor stærkt – ligesom det, naturligvis med rette fremhæves, at det i historiske undersøgelser er problemstillingerne der bestemmer undersøgelsesområdet – ikke omvendt. At studiet af distriktshistorie derfor skulle være den rummelige grænse, der netop gav de frieste muligheder for problemstillinger, forekommer uklart. Men det er ikke desto mindre dette tema der køres videre i de resterende indlæg. Det fremhæves, at netop distriktshistorien er bedst egnet til en metodisk rigtig indfaldsvinkel til benyttelsen af befolkningshistorisk kildemateriale – samt, at det, ved genstandsundersøgelser, er rimeligere at analysere på grundlag af sammenlignende studier, end på grundlag af undersøgelser af den enkelte genstand isoleret.

Disse selvfølghede krav til historisk undersøgelser, overbeviser dog ikke om nødvendigheden af at indføre en særlig distriktsbestemt historiedisciplin. Det har allerede givet forvirring nok, at betragte lokalhistorie og rigshistorie som to forskellige fag, der dog begge burde benytte samme historiske metode.

Problemet er nok snarere dette, at når det, som her i denne bog drejer sig om ældre tids historie, vil det administrationsskabte kildemateriale, der alene er til rådighed, ofte være for tyndt for mange relevante problemstillinger vedr. det helt lille lokalsamfund. Ved nyere og nyeste tids historie, hvor lokalsamfundene selv skaber deres kildemateriale i form af person-, forenings- og erhvervsarkiver, kommunalarkiver, erindringer og billeder, kan krav til et kendskab vedr. sammenhængen i kildematerialet, sammenlignende studier og relevante pro-

blemstillinger gennemføres uanset undersøgelsesområdets størrelse. For det er som nævnt problemstillingerne, der bestemmer undersøgelsesområdet.

For Norges vedkommende hæmmes denne forskningsmæssige beskæftigelse med lokalsamfundets historie dog stærkt af, at man ikke, således som i Danmark, har lokalhistoriske arkiver til at indsamle, registrere og videreformidle lokalsamfundets kildemateriale. Men en løsning er måske på vej. Nu i sommeren 1980 er der nedsat et bredt udvalg, der skal stille forslag om hvorledes lokalhistoriske arkiver kan etableres i Norge, således at ikke-statsligt og *kommunalt* materiale fremover kan indsamles, opbevares og tilgængeliggøres herfra.

For Danmarks vedkommende bør regions- eller distriktsbestemte problemstillinger fremmes – dette så meget mere, som organisationen herfor er parat – nemlig de lokalhistoriske arkivers amtskredse. Hvad ville være naturligere, end at en amtskreds, efter at have gennemført en foreningsarkivkampagne, tillige sørgede for, at materialet udnyttedes på regionalt plan, idet foreningerne jo både fortæller om lokalsamfundenes interne strukturer, særhederne de enkelte lokalsamfund imellem, samt regionens særlige udvikling overfor andre regioner.

Henning Bender

Bent Jørgensen: Stednavne og samfærdselshistorie. Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning nr. 18, 1979, 173 s., ill. kr. 90.20.

Bogen er en delstudie inden for et større projekt med titlen Stednavne og samfund, der bl.a. har til formål at demonstrere stednavnenes muligheder for at give oplysninger om ældre tiders samfundsforhold. Det skal straks fastslås, at dette formål er nået i Bent Jørgensens bog, som fører frem til nogle konklusioner af værdi for forståelsen af vejenes udviklingshistorie i ældre tid og dermed for den videre forskning i dette emne.

Undersøgelsen er – naturligvis – ikke landsdækkende, og forfatteren betegner den selv i denne forbindelse som en demonstration af den anvendte metode. Ud fra ønsket om at få undersøgelsesområder, der ligger i forskellige dele af landet og har forskellig geografisk karakter har forfatteren udvalgt følgende områder, som er studeret intensivt: Horns herred på Sjælland, Sunds herred på Fyn, Gram herred i Sønderjylland, Hellum herred i Nørrejylland samt Øresund mellem København–Malmø og Helgingør–Helsingborg, hvor der dog næsten ingen samfærdselsnavne findes. Hertil kommer, at de fire første i et vist omfang er blevet suppleret med materiale fra tilgrænsende områder, ligesom der også er medtaget oplysende eksempler fra andre dele af landet. Denne udvælgelse af intensiv-områder er overordentlig væsentlig, men det må forekomme vanskeligt for ikke-navneforskere umiddelbart at bedømme, hvorvidt de valgte områder er de mest hensigtsmæssige. Som det vil fremgå af det følgende, har forfatteren dog med de områder han har valgt, nået så væsentlige indsigter, at det må siges at retfærdiggøre valget.

En interessant side ved bogen er dens demonstration af

den moderne navneforsknings metoder. I et indledende kapitel giver forfatteren et oplysende eksempel på »hvordan hele navneforskningens metodeapparat af og til må sættes i funktion«. Eksemplet tjener også til belysning af sagens vanskeligheder, bl.a. dem der er en følge af kildematerialets svigten. Det drejer sig om placeringen af stednavnet »Horsestold« (»Hestestald«), som forekommer på det forslag til placering af herberger langs alfarvejene på Sjælland, der er bevaret fra omkring 1521, og som på denne liste betegner en kro, der skulle oprettes ved vejen mellem Holbæk og Roskilde. Da jeg selv beskæftigede mig med denne kilde i forbindelse med mine studier over det ældre vejnet på Sjælland (»Alvej og kongevej«, 1973), var jeg ikke i stand til at placere navnet, og på mit kort over herbergernes placering (gengivet hos Bent Jørgensen s. 21) udelod jeg derfor vejen mellem Holbæk og Roskilde. Nu har Bent Jørgensen ved en kombination af stednavnsanalyse, godshistorie og slægtsforskning leveret indicier for, at Horsestald, lå hvor gården Trudsholm ligger i dag (s. 21 ff). Beviskæden er, som forfatteren klart fremhæver, ikke uden svagheder, men eksemplet er velegnet til at illustrere hans arbejdsituation – foruden at han også i forbifarten får korrigeret Trap Danmarks opfattelse af navnet Trudsholms oprindelse.

Sådanne enkeltheder er bogen fuld af. Stednavnsanalyse kombineret med realoplysninger af vidt forskellig art er en metode, der kræver både fantasi og nøgternhed foruden naturligvis en omfattende brug af hele det eksisterende kildemateriale, som kan tænkes at yde oplysninger. Hvad navnestoffet angår har forfatteren kunne udnytte Institut for Navneforsknings samlinger. Hans analyser af samfærdselsnavnes betydning og alder er interessant læsning, bl.a. fordi de demonstrerer for den, der ikke er specialist i emnet, hvad moderne navneforskning kan præstere, både i retning af nye indsigter og nye spørgsmål. Der er f.eks. påvisningen af, at der i Særløse sogn har været et toldsted, som forfatteren sætter i forbindelse med landevejen fra Roskilde over Glim til Ringsted. »Toldstet Agre« i Tolstrup Åmosevang kan desværre ikke lokaliseres helt nøjagtigt. Navnet Toldbroås (kendt fra opmålingen 1682) i Særløse kan derimod placeres lidt syd for Særløse (bogens kort s. 96). Nu tilføjer forfatteren: »Dette navn kan af saglige grunde ingen forbindelse have med kongevejen sydøst for Særløse men har vel derimod forbindelse til Tolstrup (hvis forled er af her uvedkommende oprindelse), måske således at tolderen har boet i Særløse, der jo er Tolstrups sogneby« (s. 95). Det er muligvis rigtigt. Men kongevejen, der passerede tæt øst om Særløse, havde en forgænger i den middelalderlige hovedvej fra Roskilde sydpå forbi borgen Skjoldenæsholm og videre til Ringsted (jfr. bogen s. 148. Se i øvrigt »Alvej og kongevej«, s. 264 ff.). Denne middelaldervej, som 1638–40 blev omdannet til kongevej, passer langt bedre sammen med beliggenheden af Toldbroås end vejen over Osted, og tidsmæssigt passer stednavnet også til vejen, idet det er klart middelalder. Om Toldsted Agre i Tolstrup Åmosevang også gør det er derimod tvivlsomt. Hverken agrene eller vangen kan lokaliseres nøjagtigt, og Åmosen har tidligere været større end nu. Sagen lader sig næppe opklare for nærværende, men den rejser det inter-

essante spørgsmål, hvad det var for en afgift, der blev opkrævet ved toldstedet (eller toldstederne?) ved vejen (eller vejene?) midtvejs mellem Roskilde og Ringsted. Forfatteren nævner et par andre eksempler på, at stednavne indikerer toldsteder placeret i åben mark, samt Poul Enemarks omtale af holstenske eksempler på opkrævning af vejafgift i middelalderen. Det er velkendt, at der i Danmark blev opkrævet »told« mellem landsdelene, fortrinsvis i købstæderne, men i Særløse synes der altså at være tale om en afgift af trafikken midt på Sjælland. (Om Toldsted i Åbenrå amt, se H. V. Gregersen, »Toldsted ved Hærvejen«, Haderslev 1978).

Vedrørende den nævnte kongevejstrækning sydpå fra Roskilde har forfatteren med sine stednavne kunnet fastlægge yderligere nogle punkter, vejen har passeret, således at dens forløb nu tegner sig med større nøjagtighed. At man ikke har kunnet udpege forløbet mellem Assermølle og Roskilde foranlediger ham til at stille spørgsmålet, om vejen trods alt aldrig nåede at blive færdig (s. 149). Det er naturligvis en mulighed, men ikke en naturlig antagelse ud fra kongevejenes sædvanlige forhold. I adskillige tilfælde udgik en kongevej ikke direkte fra en købstad, men fra en alfarvej lidt uden for byen. De kongelige trafikanter kan have benyttet alfarvejen sydpå ud af Roskilde for så, når de nåede det sted, hvor kongevejen begyndte, at passere den til lejligheden åbnede port og dreje ind på deres private vej.

Men bogens vigtigste resultat angår spørgsmålet om, hvor stor bestandigheden i vejnettet kan antages at have været. Da jeg selv arbejdede med at udrede de større vejes forløb på Sjælland i det 16. og 17. århundrede (jfr. ovennævnte bog) blev dette spørgsmål et grundlæggende metodisk problem. Hvis man, som den tidligere forskning stort set havde gjort, gik ud fra et vejnettet er konstant og uforandret gennem århundreder, når blot endemålene for trafikken er fastlagt, ligger det lige for at benytte senere, især det 18. århundredes fyldigere kildemateriale til tilbageslutning om, hvordan vejnettet har set ud århundreder tidligere. Men problemet var kun i ringe grad undersøgt, og de antydninger, jeg kunne finde, pegede i modsat retning. Vigtigt i denne forbindelse var den ovenfor omtalte kroliste fra Christian II's tid. Det vejforløb, den forudsætter, afviger betydeligt fra det, der f.eks. fremgår af Videnskabernes Selskabs kort fra 1760erne. Jeg måtte følgelig konkludere, at når jeg ville rekonstruere vejnettet i det 16. og 17. århundrede, måtte jeg holde mig til de samtidige kilder. Og resultatet kunne så bruges til en vurdering af, i hvilket omfang vejnettet var stabilt eller ændrede sig, når der sammenlignedes med den fra kortmaterialet kendte situation ved tiden for de store vejreformer.

Resultatet kunne sammenfattes således: I henseende til selve vejenes eksistens har kontinuiteten været meget stor, for færdselen mellem købstæderne benyttede landsbyvejene, der således danner grundlaget for vejnettet helt frem til vejreformerne. Men hvis man tænker på hvilke ruter inden for dette vejnet, færdselen faktisk fulgte, har kontinuiteten været langt mindre end hidtil antaget, for færdselen har skiftet mellem de eksisterende landsbyveje, opgivet nogle og taget andre i besiddelse. Mit emne var som nævnt de større færdselinier, vejene mellem køb-

stæderne, og et væsentligt led i fastlæggelsen af dette vej-system var at finde ud af, hvilke landsbyer, der optræder i kilderne som punkter, der blev passeret af denne trafik. Jeg undersøgte således ikke eller kun helt undtagelsesvis de finere masker i nettet, landsbyvejene, som jeg betragtede som en stabil basis.

Det er her Bent Jørgensens resultater kommer ind i billedet. Hans konklusion er, at »ikke helt få landsbyveje og øvrige mindre kommunikationslinier er nedlagt eller omlagt til ukendelighed i før-kartografisk tid. Heller ikke landsbyvejene kan generelt tages til indtægt for urgamle stabilitet«.

Disse bogens slutord er baseret på de resultater, som forelægges i kapitel 5, Vejes opgivelse og forfald, her iblandt en række eksempler på veje, som er blevet nedlagt eller som markant har fået mindre betydning for færdselen – i forfatterens mere sirlige sprog: deklasserede veje. Der er også eksempler på det modsatte: at en færdselinie udbygges og forbedres. Ændringerne fremgår i nogle tilfælde af selve navnet, mens argumentationen i andre tilfælde hviler på en sammenholden af navnene med realoplysninger, hvilket i praksis vil sige de senere korts signaturer og navnestof (jfr. s. 142). Går man disse eksempler efter og ser på argumenter og øvrige omstændigheder i de enkelte tilfælde, er man efter endt læsning ikke i tvivl om den citerede konklusions holdbarhed. Men nogle af eksemplerne efterlader en vis usikkerhed, hvilket måske skyldes, at forfatteren er noget kortfattet med sine præmisser og ikke gør meget ud af at udrede detaljerne i sine slutninger, når de handler om at sætte stednavnene i forbindelse med andre kilder. Et eksempel af mere principiel interesse skal nævnes. Nogle gange drejer sagen sig om, at veje eller vejstykker kan fastlægges ud fra navne, men »er forsvundet på kortlægningens tid« eller »er opgivet på de ældste korts tid« (de to citater findes s. 126 og 130). Det ser ud til, at argumentationen for vedkommende vejes opgivelse i sådanne tilfælde hviler på, at de ikke ses på de ældste kort. Med andre ord: én af præmisserne er, at de gamle kort har alle eksisterende veje med. Nogen vurdering af dette spørgsmål synes forfatteren ikke at have foretaget. Med udtrykket »de ældste kort« menes matrikelkortene fra omkring år 1800 og »en række samtidige vejkort« (s. 19), men også Videnskabernes Selskabs kort anvendes, og forfatterens hyppigt brugte udtryk »før-kartografisk tid« skal åbenbart forstås i relation til de nævnte kort. Sagen er imidlertid mere kompliceret end han eksplicit gør rede for. Der er ikke et skarpt skel mellem »før-kartografisk tid« og »kartografisk tid«. Kort tegnes med et bestemt formål og med anvendelse af en bestemt teknik, og begge dele må analyseres nøje, før der kan drages slutninger om bestemte topografiske detaljer. Videnskabernes Selskabs kort, hvortil opmålingen fandt sted 1757–1842, adskiller sig fra alle tidligere ved at dække hele landet, ved at tage flere kartografiske elementer med og ved at anvende en moderne teknik. Det kan med rette siges om dem, at de er meget pålidelige – i forhold til tidligere kort dækkende hele landet eller blot større områder af det. Der kan i den forstand være god mening i udtrykket »kartografisk tid«. Men det fritager ikke for en nærmere analyse af, hvad disse nye kort kan bruges til, bl.a. ud fra den måde de er blevet til på. Det gælder

ganske særligt, når man bevæger sig ned i de topografiske detaljer, for at kortene ikke er specialkort er ikke ensbetydende med, at de har alt med, og den nye og avancerede teknik betød ikke nøjagtighed i alle detaljer. Målebordsbladene (1:20 000) – og det er naturligvis dem alene, der har interesse, idet de udgivne kort (1:120 000–1:360 000) blot gentager, hvad målebordsbladene har med og det i forenklet form, idet der yderligere er sket en udvælgelse, således at f.eks. mindre betydelige veje er udeladt – er tegnet på grundlag af triangulation og med anvendelse af måleborde placeret egnede steder i terrænet. Der er naturligvis valgt steder, som gav mulighed for at få overblik over de væsentligste elementer i landskabet. Man kan ud fra målepunkterne og sigtelinierne på de originale blade se, hvor målerne har siddet med deres borde og sigtet noget og tegnet resten på fri hånd ud fra iagttagelser i landskabet. Noget er nu nok tegnet uden iagttagelse. Man får indtryk af, at der er bagsider af skove og områder bag bakker, som målerne ikke har kunnet se meget på fra de steder, hvor de har anbragt sig i landskabet. Der indgår sandt at sige elementer af fri fantasi i resultatet. Disse fabuleringer ved målebordet har f.eks. ført til, at en vej et sted er parallelforskuet ca. 1½ km. Bent Jørgensen har selv fundet en lokalitet, som »er misvisende og forgrovet gengivet« på VSK Orig. (d.v.s. målebordsbladet), og han tilføjer ganske overflødig: også på VSK (de udgivne bearbejdelser). Naturligvis: Gravøren har ikke været ude i landskabet for at korrigere geodæterne.

Ved landsbyudskiftningen og gårdudflytningerne skete der ifølge sagens natur betydelige ændringer af vejforløbene i og omkring de gamle landsbyer. Der blev behov for nye veje, og gamle, som havde fulgt gærderne, skulle nu følge de nye skel. Denne situation fremgår af udskiftningskortene, som udarbejdedes i sagens anledning, og som viser såvel de gamle som de nye veje. De lidt senere matrikelkort, som i en del tilfælde er udarbejdet på grundlag af udskiftningskort, har derimod ikke de gamle veje med. (Det bemærkes, at MK + år i forfatterens forkortelsesliste alene betyder matrikelkort. I Stednavneudvalgets »gamle« forkortelsesliste var MK = kort i Matrikelarkivet, altså også udskiftningskort). Matrikelkortene viser altså en ny situation, som er forårsaget af selve udskiftningen, og her gælder ikke det, forfatteren skriver om mekanismen i vejændringerne: »Den fuldbrydede opgivelse af en færdselslinie må formodes altid at have haft et forstadium, hvor forfald og deklassering efterhånden har fået overtaget« (s. 142). Bemærkningen indleder et afsnit, der omhandler ændringer i »før-kartografisk tid«, men der er altså den bemærkelsesværdige omstændighed ved dette begreb, at en væsentlig del af de kort, som konstituerer denne epokes ophør, er fremgået af en situation, hvor der var behov for at registrere store omlægninger og ændringer på landsbyniveau. Enhver sammenligning mellem disse kort og situationer i de foregående århundreder må tage dette i agt.

Med disse betragtninger skal det på ingen måde antydes, at de nævnte forhold er ukendte for forfatteren. Men navnlig i sammenhæng med at bogen også tager sigte på at demonstrere de metodiske sider af sagen, havde det været betryggende, som han eksplicit havde taget stilling

til disse forhold dér, hvor han kommer ind på vejenes topografi og i den forbindelse inddrager matrikelkortene eller VSK i sin argumentation. Det gælder f.eks. et sted som s. 119–127, hvor nogle vejforløb i Nørrejylland diskuteres og indsættes på VSK 1785, der altså her benyttes som grundkort og derved kommer til at fremtræde med en autoritet, der måske ikke i alle detaljer er dækning for i opmålingen, således som denne ville fremtræde ved en kritisk analyse af målebordsbladet.

Men selv med det forbehold, der ligger i ovenstående overvejelser vedrørende kildebælgget for nogle af bogens delkonklusioner, er der som nævnt ikke tvivl om, at Bent Jørgensen har ført bevis for sin tese. Kapitlet om vejes opgivelse og forfald indeholder en række klare eksempler dels på, at større veje er blevet »omklassificeret«, dels på – og det er det nye i denne forbindelse – at også de enkelte veje mellem landsbyer og andre mindre veje er opgivet eller lagt helt om i tidens løb. Der må herefter konkluderes endnu mere vidtgående vedrørende den begrænsede kontinuitet i vejnettet, end jeg gjorde i 1973. Ikke blot gælder det, at den vigtige færdsel – færdselen mellem købstæderne – har skiftet ganske markant mellem de muligheder, de eksisterende landsbyveje gav. Men også disse og andre mindre elementer i vejnettet har været mindre stabilt end hidtil antaget. Den langstrækkende færdsel var i det store og hele bundet til landsbyerne, det var dem, man passerede, det var næsten altid her, der var kroer og herberger i den udstrækning sådanne fandtes uden for købstæderne, og det var her, man kunne hyre en anden bonde til at køre videre, når der skulle skiftes vogn og heste. Fjernveje i moderne forstand, altså veje der førte den langstrækkende trafik direkte fra købstad til købstad uafhængig af de lokale veje, kom først til med kongevejene – og for offentligheden først med vejreformerne. Det er en interessant tilføjelse til dette billede, at det gamle samfunds dynamik også har vist sig på »mikroplan«, at udviklingen på landsbysamfundenes niveau også har haft kræfter i sig, som undertiden førte til markante ændringer af disse småsamfunds forbindelseslinier.

Alex Wittendorff

Niels M. Saxtorph: Jeg ser på kalkmalerier. Alt hvad der findes i danske kirker. 3. forøgede og rettede udgave. Politikens Forlag 1979. 350 s., ill. kr. 98.50.

Lektor Niels M. Saxtorph udsendte 1967 på Politikens Forlag sin bog: »Jeg ser på kalkmalerier. En gennemgang af alle kalkmalerier i danske kirker.« Allerede i 1970 udkom anden øgede og rettede udgave. Tredje udgaven udkom i 1979 og er yderligere forbedret og udvidet i forhold til de to tidligere udgaver. Endvidere er tredje udgaven trykt i et nyt og større format.

Historien bag Niels M. Saxtorph's bog er følgende: Ved en tilfældighed bemærkede Niels M. Saxtorph midtaldernes malerier i Tuse kirke i 1950'erne. Kalkmalerierne – datidens billedbog – inspirerede forfatteren så meget, at han gennem de følgende ca. 10 år, udførte et

enormt og meget tidskrævende stykke arbejde for at beskrive kalkmalerierne i Danmark.

Forfatterens formål med bogen har været at skabe en systematisk håndbog, der omfatter alle i dag eksisterende og offentlige tilgængelige kalkmalerier i danske kirker. Håndbogen indeholder en 63 sider lang indføring om emnet. Niels Saxtorph præsenterer kalkmaleriernes tidsperioder (romansk stil, overgangstid og unggotik, højgotik, sengotik, renæssance), behandler hvorledes kalkmalerierne blev fremdraget og restaureret i det 19. og 20. århundrede. Ligeledes får vi oplysninger om, hvem der har malet billederne, hvad de forestiller, samt en kort orientering om den litteratur, der findes om kalkmalerier. Resten af bogen er en systematisk fortegnelse over de o. 525 danske kirker, som i dag har bibeholdt deres kalkmaleriudsmykning.

Danmark er af praktiske grunde blevet opdelt i 11 områder, der alle er afbildet på oversigtskortet side 59. Under hvert område er kirkerne ordnet alfabetisk, ligesom der findes et datakort, hvor pågældende egne kirker er blevet afbildet. Håndbogen er forsynet med et register, der gør det muligt temmelig hurtigt at finde frem til et ønsket motiv eller en bestemt kirke. Registret er dog ikke fuldkomment og kunne evt. forbedres ved at alle omtalte motiver også fandtes som henvisning i registret. Som eksempel kan nævnes stikordet *Datering*. Bogen omtaler foruden de i registret nævnte sidetal dateringer på følgende sider: 68, 70, 83, 99, 107, 112, 115, 120, 127, 154, 168, 217, 255, 303, 307, 335. I enkelte kirker findes oplysninger om kalkmaleriers datering eller kirkens hvælvs-lagning, som Saxtorph har oversat. I Udby kirke (Saxtorph s. 176) står der: »Korbue: Renæssance rankeværk fra sidste halvdel af 1500-tallet«. Malerierne i korbuen er eksakt dateret til 1578. I Elmelunde kirke er hvælvingerne ved en nu usynlig indskrift dateret til 1462, en oplysning, der godt kunne være medtaget, da den giver en post quem datering for maleriernes tilblivelse.

Set i forhold til anden udgaven i 1970 har tredje udgaven visse forbedringer. Forsiden har fået nyt lay-out, ligesom billedkvaliteten er forbedret. Undtagelserne, der bekræfter reglen, er illustrationerne s. 166 og s. 203. Antallet af billeder og stregtegninger er identiske i de to udgaver.

Da der er gået 9 år mellem de to udgaver, er der i den mellemliggende periode fremdraget en del nye kalkmalerier. Alt ialt medtager Niels M. Saxtorph 32 nye kirker med kalkmaleriprydelser.

Som tidligere nævnt omfatter bogen alle i dag eksisterende og offentligt tilgængelige kalkmalerier i danske kirker. Saxtorph er dog noget inkosekvent, idet han nogle steder nævner kalkmalerier oven over hvælvingerne, men undlader det en lang række andre steder, f.eks. Herred kirke, Søstrup og Sdr. Jernløse. Det kan muligvis tænkes, at forfatteren kun har medtaget bemalinger over hvælvingerne, når der er tale om store velbevarede fund som i Fodby (Saxtorph s. 148), hvor der findes en velbevaret apostelrække fra ca. 1250. Er dette tilfældet, burde også Arninge kirke (Lolland) nævnes, idet der findes malerier på alle fire vægge over hvælvene.

I Daastrup kirke (Ramsø herred) afdækkedes i 1901 senromanske og gotiske kalkmalerier, men de blev alle

hvidtet over igen i 1920. Dog bevarede man et lille tofarvet indvielses kors placeret på jordbuen imod nord. Dette kors er ikke omtalt af Saxtorph, men forfatteren er delvis dækket ind, ved at han side 60 har skrevet, at »kirker hvis kalkmalerier kun består af en enkelt geometrisk udsmykning på ribber eller langs korbue, er dog ikke altid medtaget«. En noget alvorligere kirke at overse er Ellidshøj (Hornum herred, Ålborg Amt), hvor der i 1961 (finrenset og restaureret i 1968) på triumfvæggens vestside nordre halvdel blev fundet et korsgangs-billede. Maleriet er af en indskrift dateret til 1562.

I afsnittet om hvem der har malet billederne (s. 20–28) taler Saxtorph om mestre. Selv foretrækker vi at benytte udtrykket »malerværksteder«, idet kalkmalerikunsten ikke er individuelt udskillelig, men håndværksmæssigt præget. Ved at benytte betegnelsen værksted undgår man associationer om een maler. Er flere værksteder nært beslægtede betegnes de som en storgruppe. Niels M. Saxtorph har i dette afsnit medtaget en ny »malermester«, nemlig »Træskomaleren«. Forfatteren skriver (s. 25): »På Østfyn fandtes i 1480'erne en meget særpræget maler; han er ganske uskolet, men tegner levende og farverigt; . . . I 1970 kendtes han kun fra Ørbæk og Skrøbelev, men siden har man fundet billeder af samme slags i Drigstrup, Flødstrup, Frørup, Hesselager og Vinding.« Udover de af Saxtorph nævnte kirker findes disse særegne kalkmalerier både på Fyn, Tåsinge, Langeland, Ærø, Møn og på Sjælland. Alt ialt har værksteds-storgruppen dekoreret i mindst 25 kirker, og vi har valgt at kalde det cirkel-rosot-storgruppen, på grund af dets brug af store dekorative cirkel-rosetter. Gruppen kan muligvis opdeles i 3 forbundne værksteder, der »dekorerer« hver sin egen (Fyn, Nordsjælland, Møn) i perioden 1450–1525. Flere ting tyder på, at værkstedernes hovederhverv måske ikke har været kalkmaleriudsmykning, men murerarbejde i form af hvælvs-lagning, om- og tilbygninger – men rigtigt er det, at cirkel-rosot-storgruppens malerier (»Træskomesteren«) af mange regnes for »nogle sære billeder«.

Saxtorph burde måske have øget sin service over for læseren således, at han, ikke blot ved halvdelen men ved samtlige kirker, anførte kalkmaleriernes afdæknings-restaureringstidspunkt; endvidere synes vi, han ligeledes konsekvent i afsnittene under de enkelte kirkers behandling skulle repetere deres mulige malerværkstedstilhørsforhold. Saxtorphs litteraturhenvisninger til småartikler vedr. de enkelte kalkmaleriprydede kirker kunne godt alment udbygges. Men det skal understreges, at disse påpegede skønhedsfejl er ubetydelige set i forhold til bogens høje kvalitet.

Sammenfattende kan man sige, at Niels Saxtorph med bogen »Jeg ser på kalkmalerier« har gjort et stort pionerarbejde. Denne bog er den eneste på markedet, som behandler alle kirker og alle kalkmaleriudsmykninger i hele landet; bogen må derfor karakteriseres som det bedste arbejde om emnet. Vi kan således kun anbefale, at man anskaffer sig Saxtorphs håndbog og benytter den som ledsager, når man ønsker at besøge de middelalderlige kirker for at studere og beundre datidens billedbog.

Morten Bjørn og Ole Reiter

Grethe Holmen: Kvindelige kunstnere i 1500- og 1600-tallet. Borgen, 1977. 204 s., kr. 58.

Grethe Holmen har sat sig det mål at gøre opmærksom på en række kvindelige kunstnere, der har levet og arbejdet i Vesteuropa i 15- og 1600-tallet. Hun ønsker ikke at vurdere deres værker, men kun at fortælle om disse kvinders liv og arbejdsvilkår. Det ligger forfatteren på sinde herigennem at forklare, hvorfor verdenshistorien ikke rummer de store kvindelige genier.

Bogen er med sine ca. 200 sider, incl. illustrationer, resultat af et kæmpe indsamlingsarbejde. Den falder i to hoveddele, hvert århundrede for sig. Desuden er den inddelt efter tre hovedområder, litteratur, malerkunst og musik, med en geografisk underinddeling. Hvert underafsnit består af een eller flere centrale biografier. GH placerer kunstnerne i en historisk ramme og kommer undervejs med betragtninger om kvinders stilling generelt. Bogen rummer desuden fyldige registre og litteraturhenvisninger.

Trods det store og spændende materiale, der her lægges frem, er bogen lidt af en skuffelse. Den er blevet en mellemting mellem et biografisk leksikon og en fremstilling om emnet. Det er trættende at læse en hel serie biografier, selvom det er oplysende, at så mange kunstnere har haft påfaldende fælles kår. Samtidig er de fortællende rammeafsnit ikke fyldestgørende. De er dårligt strukturerede og det væld af oplysninger de rummer, virker ofte spredte og uvedkommende. Det betyder ikke, at der ikke er en række nyttige og væsentlige kommentarer, som f.eks. at kvinder i deres uddannelse stort set var afskåret fra at tegne efter nøgenmodel. Vi er på vej til forklaringerne på de manglende genier!

Bogen kan sikkert inspirere til analyser af kvindelige kunstners arbejdsvilkår. Den strejfer problemer, der er helt centrale for kvindekunst. Hvilken målestok skal anvendes? GH har såvidt jeg kan se kun kunnet beskrive de kvindelige kunstnere der har overlevet, målt med den traditionelle alen, ellers var deres værker vel næppe bevarede og de selv næppe blevet anerkendt i deres samtid. GH har valgt ikke at udvide eller omdefinere kunstbegrebet til også at omfatte de kunstformer, indenfor hvilke netop kvinder har udfoldet sig, nemlig indenfor det normalt benævnte kunsthåndværk: broderi, vævning, knippling etc. Det nævnes i bogen, men tages ikke op.

Nanna Damsholt

Ole Louis Frantzen: Truslen fra Øst. Dansk-norsk flådepolitik 1769-1807, Marinehistorisk Selskabs skrifterække 16, København, 1980. 191 s., ill. kr. 96.

I slutningen af det attende århundrede lå den dansk-norske stats årlige indtægter på omkring 10 millioner rigsdaler. Samtidig var dens udgifter til søetaten på ikke

mindre end 2 millioner. Derfor gjorde man sig mange og grundige betragtninger om det rimelige i denne udgifts størrelse og anvendelse – akkurat som med forsvarsudgifterne i dag. De nedsatte flådekommissioners overvejelser (og deres ofte ringe gennemslagskraft) danner ryggraden i Ole Louis Frantzens undersøgelse, som dog i tilgift har mange videre udblik.

Forfatteren er inspektør ved Tøjhusmuseet og medredaktør af »Marinehistorisk Tidsskrift«. Foruden nærværende bog, der i 1976 blev indleveret som specialeafhandling til skoleembedsexamen ved Københavns Universitet, har han skrevet om søartilleriets historie i »Våbenhistoriske Årbøger« 1979.

Litteraturen om den dansk-norske orlogsslåde er sparsom og i helt overvejende grad forældet. Frantzen har derfor næsten kun kunnet trække på bedagede værker af Edvard Holm og H. G. Garde samt moderne fremstillinger af Ole Feldbæk. I stedet har han måttet bygge store dele af sin bog på det udstrakte utrykte materiale: først og fremmest søetatens papirer samt kommissionsbetænkningerne.

Fra de spredte kildegrupper er ved en udmærket heuristik indsamlet de oplysninger, som er skønnet nødvendige for at skildre »statsmagtens syn på flåden, således som det kommer til udtryk i flådeplanlægningen og opstillingen af flådestyrkerne«. Af planlægningens mange aspekter har forfatteren valgt især at fokusere på flådens størrelse og sammensætning – og kun i mindre grad at beskæftige sig med dens placering og opgaver.

Med hensyn til marinens størrelse sker der ikke afgørende ændringer i den undersøgte fyrreårsperiode, hvor det samlede antal fartøjer konstant lå mellem 60 og godt 80. Sammensætningen bliver derimod væsentlig ændret: hvor der i 1769 var lige så mange linieskibe som af øvrige typer, udgjorde disse største skibe kun en fjerdedel af flåden i 1806.

Dybest set er det dette markante skift, bogen vil give forklaring på. Som de afgørende variable fremhæves udenrigs- og sikkerhedspolitiske hensyn. Hovedindtrykket af periodens flådeplanlægning er dog, at skønt man nedsatte op mod et dusin kommissioner, fik disse så helt forskellige kommissioner, og var skibsmateriellet så sendrægtigt at justere, at de udkastede flådeplaner som regel aldrig nåede at blive udførte, inden de politiske konjunkturer atter havde ændret sig. Hertil kom de ikke uvæsentlige begrænsninger, som statens mildest talt stramme finanser lagde på udfoldelsesmulighederne. På samme måde hæmmede søenrolleringens træghed muligheden for at skaffe nok søvant mandskab i en kritesituation.

Flådekommissionerne arbejdede imidlertid med mere ideelle forudsætninger – og overraskende nok planlagde man næsten udelukkende med henblik på en konflikt med Sverige. Dette lands overgang fra traditionel linieskibsflåde til skærgårdsflotiller af småfartøjer dannede nøje forbillede for den eneste væsentlige ændring i tidens danske flåde: indførelsen af kanonbådsflotiller til kystforsvar i snævert samarbejde med hæren. Som en af sine nye centrale opdagelser kan Ole Louis Frantzen vise, at denne ændring var overvejet og til dels gennemført, længe inden englænderkrigen satte ind i 1807. I hvert fald siden

1740erne havde man talt derom, men først 1790 nedsattes en dansk og en norsk kystflotillekommission. Imidlertid gennemførtes omlægningen ikke før 1806, hvor den efterhånden alt dominerende kronprins Frederik gik kraftigt i brechen for den under indflydelse fra hærens officerer – og altså imod flådens langsigtede traditionelle målsætninger.

Lige som for sammensætningen var forholdene i Sverige bestemmende for orlogsskibenes placering. Derfor gjorde de danske beslutningstagere sig store anstrengelser for at få et så godt billede som muligt af denne ydre virkelighed. Og takket være et fortræffeligt informationsniveau om svenske forhold kunne vi til stadighed stationere lige godt og vel så mange skibe i den norske hovedbase Frederiksværn, som den potentielle fjende havde i Göteborg og Marstrand.

Netop fordi forholdet til Sverige tilmålte så stor værdi i samtiden, og fordi forfatteren lader sin fremstilling styre af flådekommissionernes arbejde, virker hans tidsgrænse ved 1769 uheldig. Bogens eneste begrundelse for at starte just dette år er kortfattet og svag (»marinens indre forhold var på dette tidspunkt ved at være bragt i orden omend ikke endeligt«), og for de afgørende variables vedkommende er der tilsyneladende ikke tale om noget markant skel på denne tid. I en tidspresstet specialeskrivningssituation kan den foretagne afgrænsning have været forståelig nok; men efter min mening burde undersøgelsen inden offentliggørelse være udstrakt til at dække den lange egale fredperiode fra 1720 til 1807. Samtidig kunne den lidt omstændelige fremstillingsform passende være strammet og de lange linier trukket klarere op. Herved ville fx behandlingen af Københavns søforsvar, defensionsskibsproblematikken, den nye svenske kystflåde og det hele forhold til Sverige blive meget mere afrundet. Et udmærket udgangspunkt kunne da være kommissionen af 1726.

Af andre indvendinger mod bogen må nævnes den lidt ufikse sproglige udformning og bogstavering, især i det engelske resumé – og skandinaviensket, der er så upræcist, at det er næsten værdiløst. I fremstillingen findes et ukommenteret tomrum for årene mellem 1794 og 1801, og de generelle behandlinger blandt andet af forholdene i Norge, Glückstadt og Christiansø er godt gemte på siderne 57–69. Helt forgæves må man lede efter metodiske overvejelser angående konsekvenserne af alene at måle og sammenligne kvantificerbare determinanter som skibenes antal, størrelser, bestykning og så videre – og undlade at behandle kvantitative størrelser som fx besætningernes og ledelsens duelighed, der endda udtrykkelig nævnes som væsentlige.

Kritikken hér må dog ikke overskygge det faktum, at Frantzen har gennemført en fortjenstfuld undersøgelse af flådepolitikken. Selve fremlæggelsen burde der imidlertid have været arbejdet mere med, lige som perioden 1720–69 med stor fordel kunne inddrages. Denne mangel er extra beklagelig, da vi jo i høj grad savner en moderne behandling af flådepolitikken i disse år, og Frantzen med sine forudsætninger netop er en af de nærmeste til at give os den. Som bogen nu foreligger, er dens styrke i modsætning til megen ældre flådelitteratur, at den anskuer marinens vilkår som udsprungne af et kompliceret sam-

spil mellem det politisk ønskelige og det økonomisk gørlige. Et samspil hvor orlogsflåden kun var en brik i et meget større spil.

Erik Gøbel

Ole Feldbæk: Denmark and the Armed Neutrality 1800–1801. Small Power Policy in a World War, Akademisk Forlag, Kbh. 1980 (Københavns Universitet, Institut for økonomisk Historie, Publikation 16). 308 s. Kr. 180.

Med Ole Feldbæks nyeste bog »Denmark and the Armed Neutrality 1800–1801« har vi endelig fået en fremstilling af begivenhederne omkring slaget på Reden den 2. april 1801 til aflæsning for Edvard Holms beskrivelse i »Danmark-Norges udenrigs Historie 1791–1807« (1875) og Axel Linvalds redegørelse i »Kronprins Frederik og hans Regering« (1923). Bogen har to mål (s. 11), dels at klarlægge formulering og udførelse af de diplomatiske, økonomiske og militære elementer i dansk udenrigspolitik i årene 1800–1801 i forbindelse med deltagelsen i det væbnede neutralitetsforbund af 1800, dels at indplacere den danske politik i en international sammenhæng og derigennem bidrage til en dybere forståelse af små staters rolle i en storkrig. Det sidste formål udspringer af et ønske om at give en korrektion til litteraturen på hovedspørgene om internationale forhold, der i høj grad er skrevet ud fra et stormagtssynspunkt og savner forståelse for de mindre staters forhold.

Som indledning gives en kort redegørelse for den danske neutralitetspolitik i det 18. århundrede, hvori neutralitetsprincipperne frit skib, fri ladning, konvojers fritagelse for visitation, snævre kontrabandedefinitioner etc. flyttes fra ideernes til realpolitikens verden. Målet var ved en udnyttelse af de internationale magtforhold at opnå størst mulige indrømmelser fra England til fordel for den dansk-norske skibsfart, og hvis regeringen måtte vige, bøjede den sig så vidt muligt i stilhed og reserverede sig ret til i påkommende tilfælde atter at fremsætte mere vidtgående krav. Herefter følger en dybtgående analyse af begivenhederne omkring dannelsen af det væbnede neutralitetsforbund den 16. december 1800 mellem Rusland, Preussen, Sverige og Danmark-Norge og det militære nederlag til England ved slaget på Reden.

Analysen bygger på et omfattende kildemateriale, hvoraf især er grund til at fremhæve nogle brevsamlinger, bl.a. hertug Frederik Christian af Augustenborgs delvis trykte korrespondance med søsteren Louise, der giver mulighed for at komme langt tættere på de centrale beslutningstageres drøftelser end normalt for det 18. århundrede. Feldbæk får herved mulighed for at følge den udenrigspolitiske proces fra de interne overvejelser ud i diplomatiets kringelkroge, hvor brudte koder, opsnappede breve og bevidst misinformation hørte til dagens orden. Bogen bidrager derved til en dybere forståelse af mekanismerne bag såvel den danske neutralitetspolitik som den danske udenrigspolitik i almindelighed.

Det fremgår af redegørelsen, at Danmark-Norge bevægede sig fra en defensiv neutralitetspolitik, udmøntet i reskript af 22. og 25. februar 1793, der gav den engelske neutralitetsopfattelse meget vidtgående indrømmelser, til en offensiv ved beslutningen i foråret 1798 om at konvojere danske handelsskibe. Da konvojpolitikken førte til stridigheder med England, vurderede de danske beslutningstagere de udenrigspolitiske konjunkturer således, at den offensive neutralitetspolitik kunne opretholdes med støtte fra Rusland. I løbet af efteråret 1800 slog Rusland ind på en stærkt engelskjenfjendtlig politik, hvori det væbnede neutralitetsforbud blev et led, og da zaren samtidig indledte en tilnærmelse til Frankrig, blev den danske position svækket afgørende, fordi Frankrig og Rusland i fællesskab kunne dominere Europa, og fordi den danske sikkerhedspolitik søttede sig på Rusland som et værn mod den latente svenske trussel mod Norge. Af frygt for repressalier anså de danske beslutningstagere det ikke for muligt at afværge det truende engelske angreb ved indrømmelser, i stedet tog man den ulige kamp i håb om senere at få kompensation ved de allieredes hjælp.

De udenrigspolitiske konjunkturer ændrede sig imidlertid atter, mordet på zar Paul I den 24. marts 1801 blev indledningen til en russisk-engelsk tilnærmelse, som de danske neutralitetsprincipper ikke fik lov til at stille sig hindrende i vejen for. Danmark-Norge måtte i oktober 1801 nødtvinget tiltræde den engelsk-russiske konvention af 17. juni 1801 og hermed formelt opgive reglen frit skib, fri ladning og princippet om konvojers fritagelse for visitation. Et dansk forsøg på at nøjes med at give den sidstnævnte indrømmelse under hånden førte ikke til noget resultat. Krisen medførte således en formel opgivelse af centrale elementer i dansk neutralitetspolitik, ved forordning af 4. maj 1803 blev der sat snævre grænser for neutralitetsudnyttelsen, og reglerne blev også gennemtvunget såvel i perioden 1803–1807 som under senere krige i det 19. århundrede (s. 205–208).

Ved redegørelsen for de europæiske magters forhold har Feldbæk af forståelige grunde måttet vige tilbage fra selv at analysere kildematerialet til bunds (s. 10), det har imidlertid været muligt at drage fordel af nyere sekundær litteratur. Der er især grund til at hæfte sig ved omvurderingen af Ruslands politik, hvorefter neutralitetsforbundet af 1800 og tilnærmelsen til Frankrig må betragtes som et velovervejede led i et forsøg på at realisere langsigtede mål i den russiske udenrigspolitik.

Bogen afsluttes med en gennemgang af kilder og litteratur, en fortegnelse over trykte og utrykte kilder, en fylldig bibliografi, et omfattende noteapparat, et dansk resumé (s. 282–98) og et kombineret sted-, person- og skibsregister. Det ville nok have været en lettelse for læseren, hvis de relevante konventioner og overenskomster havde været aftrykt, og savnet af et kort over Øresund og Københavns red er føleligt. Den udenlandske læser, bogen i høj grad sigter mod, vil formentlig have besvær med lokaliteter som Kongedybet, Hollænderdybet og Middellgrunden.

Afhandlingen er velskrevet og letlæst, anvendelsen af karakteristikkene »Tilsit agreement« om fænomener seks år før freden i Tilsit (s. 130, 203) virker dog som en anakronisme. Det anføres i konklusionen (s. 203, 292), at

Danmark i vinteren 1801 intet alternativ havde til en krig mod England, og man fristes til heri at se en udløbet af den traditionelle opfattelse af småstatens vilkår, passivt at måtte tilpasse sig stormagternes krav. En sådan mekanisk opfattelse svarer dårligt til bogens indhold i øvrigt, og en anden formulering burde derfor være valgt.

Fremstillingen indbyder kun sjældent til modsigelse, et par tilfælde skal dog fremdrages: S. 62 tolkes i polemik mod Axel Linvad (anf. værk s. 141) Chr. Bernstorffs henvisninger til kronprinsens kompromisløshed under forhandlingerne med den engelske gesandt Whitworth 12.–29. august 1800 ikke som taktisk bestemte, men som udtryk for reel uenighed mellem kronprinsen og Bernstorff. Feldbæk understøtter sin tolkning med et brev fra kronprinsen til Hans Lindholm 16. august (trykt s. 57), men dette brevets stejle ord er fremsat i en udenrigspolitisk helt uforpligtende sammenhæng på et tidligt tidspunkt i forhandlingerne og er følgelig en dårlig kilde til kronprinsens holdning senere i august måned. Spørgsmålet må derfor stadig stå åbent.

En af bogens konklusioner, at konventionen af 17. juni 1801 betød et brud med det 18. århundredes neutralitetspolitik, synes at være for hårdt trukket op (s. 205). Der er tegn på, at regeringen med det samme slog ind på den traditionelle taktik i neutralitetspolitikken, dvs. at hævde de principielle krav når og hvor det kunne lade sig gøre og så vidt muligt kun give indrømmelser under hånden. Således skjulte forordningen af 4. maj 1803 opgivelsen af frit skib, fri ladning i en henvisning til, at der med hensyn til »forbudne varers og ejendommers føring« ville blive givet særlig forskrift i overensstemmelse med aftalerne med fremmede lande. Allerede det danske kaperreglement af 14. september 1807 hævdede direkte princippet (som anført s. 207), og det samme gjorde handelstraktaten med Preussen af 17. juni 1816, der endvidere fritog neutrale konvojer fra visitation.

Disse indvendinger forrykker på ingen måde det generelle indtryk af bogen som en værdifuld redegørelse for begivenhederne 1800–1801. Dens hovedresultater vil formodentlig blive stående, og det vil derfor være ønskværdigt, om disse resultater kunne fremkomme på dansk til glæde for en større kreds.

Ole Tuxen

Rejsen til Smyrna. Christen Kolds Dagbog 1842–1847. udg. Hanne Engberg. Gyldendal og Selskabet for dansk Skolehistorie 1979. 154 s., ill. kr. 68.

Jens Vilhelm Pedersen. En ung piges Historie og andre fortællinger. En grundtvigiansk friskolelærer fortæller. udg. af Vibeke Harsberg. Historiske studier fra Fyn nr. 7. Odense 1980. 49 s. kr. 55.

I den danske friskoles historie har Christen Kold (1816–70) ikke uden grund tiltrukket sig stor opmærksomhed. Højskolemanden H. Begtrup kaldte ham i 1916 for Danmarks eneste pædagogiske geni. Og i oversigter

over den danske pædagogiske historie nævnes han ved siden af N. F. S. Grundtvig. Trods deres beslægtethed – Kold læste Grundtvigs skrifter – så var der afgørende forskelle. Kold var almuemanden, for hvem den gudelige lægmandsbevægelse fik afgørende betydning ved udformningen af hans pædagogiske tanker. Grundtvig var den lærde skribent og teolog, der ikke som Kold deltog i praktisk pædagogisk arbejde. Og hvor Grundtvig ikke beskæftigede sig med børneskolen så var dette et centralt område for Kold. Den lovgivning der i 1855 åbnede mulighed for, at der kunne oprettes private børneskoler med minimal statsindblanding, må nok endvidere i overvejende grad tilskrives Kolds virksomhed fremfor Grundtvigs.

Christen Kold var en særpræget personlighed og hans didaktiske analyser og metodikker er ikke uden interesse for vor tid. Men hans pædagogiske arbejde er dog næppe alment bekendt idag, udover nogle stereotype og intetsigende træk om ham, at han f.eks. fortalte bibelhistorie for børnene og undgik remseri af lærebog. En af grundene til at han glemmes er måske, at han indenfor friskolekredse har været udsat for en intens dyrkelse af hagiografisk karakter. Folk udenfor inderkredsen har dermed fået en afsky for fænomenet C. Kold. Han blev en person for de særlige indviede specialister.

Christen Kold har selv kun efterladt sig få skriftlige arbejder, nemlig et par småartikler i tidsskriftet »Danevirke« fra 1840, en afhandling om »Børneskolen« fra 1850, udgivet i 1876, og en tale holdt i 1866 på det grundtvigske vennemøde i København. Endelig har venstrepolitikeren Harald Holm i 1888 udgivet en dagbog som Kold førte på en rejse til Smyrna i årene 1842–47. Det var dog ikke hele dagbogen, men »et skønsonomt uddrag« rensat for mindre flatterende ytringer. Denne udgave blev, med få tilføjelser, udgivet igen i 1944 og foreligger nu udgivet i uforkortet form af Hanne Engberg, efter Kolds eget manuskript og illustreret med tegninger fra rejsen.

I indledningen ridser H. E. Kolds forudsætninger for rejsen op. Kold blev uddannet til lærer i årene 1834–36, og under dette ophold blev han grebet af den gudelige lægmandsbevægelse i en sådan grad, at han selv optrådte som forsamlingsleder. Denne virksomhed betød, at cancelliet udelukkede ham fra embeder i statsskolen, da man betragtede bevægelsen som en statsundergravende faktor. Kold blev da huslærer i Sønderjylland hos en gårdjer i Forballum. Også her satte han sig op imod øvrigheden, idet han nægtede at lade børnene lære den befalede lærebog udenad. I dette oprør blev han støttet af sognepræsten L. D. Hass der arbejdede for en kirkelig frigørelse fra staten. I protest mod de kirkelige forhold, frasagde Hass sig sit embede i 1840, og besluttede sig til at drage ud som missionær i oldkirkens egne. Han ville gå i apostlenes fodspor og valgte sig Smyrna i Tyrkiet som udgangspunkt. Da Kold ikke havde kunnet få noget embede, opfordrede præstefamilien ham til at tage med på rejsen til Smyrna som ledsager og hjælper for de voksne og lærer for deres 2 børn. Kold tog imod tilbuddet og inden rejsen lærte han sig bogbinderfaget for at kunne ernære sig ved dette, hvis missionsvirksomheden skulle slå fejl.

Denne såre korte indledning, (7 små sider) der dog også bringer oplysninger om L. D. Hass' forberedelse til rejsen, rummer intet nyt om selve Kold, der ikke kan læses i andre fremstillinger. Det kunne have været spændende med en grundig analyse af den gudelige bevægelse som Kold deltog i, derunder konfliktsituationerne med myndighederne. Det ville samtidig have givet en bredere forståelse af både Kold og miljøet. Læseren lades også i stikken, m.h.t. dagbogens indhold, man føres således ikke ind i de problemstillinger, der kan belyses i dagbogen. Udover, at det nævnes, at dagbogen er en kilde til Kolds personlighed, og at hans evne til at opleve og suge viden til sig peger fremad i tilværelsen. Nogle kommentarer om hvilke udgivelsesprincipper der er fulgt ville også have været på sin plads. Man bemærker sig de mange egenavne, der er skrevet i kursiv, de er vel næppe udhævet af Kold? Også andre oplysninger kunne være centrale for en vurdering af dagbogens historiske kildeværdi: Hvordan ser bogen ud, er den intakt, er sidste side f.eks. udskrevet, eller mangler der noget? Hvor ofte skriver han – kan det evt. ses på blækket – det fremgår ihvert fald sommetider af teksten, at der er flere dage imellem. Men til selve dagbogen.

Rejsen varede fra 1. oktober til den 1. december 1842 og befordringen foregik ved hjælp af skib, hestekøretøj og tog. Allerede under dampskibesejladsen fra København til Flensborg viser Kold sig som en god iattager og fortæller. »Med strygende Fart foer Dampskibet frem, og snart skuede vi Kjøbenhavn i det Fjerne, hvis talrige Huse skjulte sig bag hverandre, som vare de bange for at lade sig see«. (s. 15) (Det kunne næsten være sagt af H. C. Andersen, der iøvrigt også foretog en Donaurejse på omtrent dette tidspunkt). Længere sydpå imponeres Kold af Berlin og andre større byer, men mest af alt er han betaget af bjerglandskaberne, og der er nogle meget fine naturiagttagelser. Man mærker således hans umiddelbare glæde over alle de nye indtryk, også den ny fornemmelse at »fare afsted som en Piil« med toget. Men glæde var det langt fra altsammen. En stor del af dagbogen optages af ærgelser over familien Hass' holdning til ham. Kold havde forestillet sig, at han på rejsen skulle hjælpe familien med alle praktiske gøremål og ellers behandles som en jævnbyrdig ledsager. Denne forestilling kolliderede med præstefamiliens, der netop ønskede en tjener, og behandlede ham som sådan. Standsforskellen kom bl.a. til udtryk ved, at Kold på sejlladsen ad Donau fik tildelt en 3. klasses dæksplads, hvorimod familien Hass havde kahyt på 1. klasse. For den selvbevidste Kold var denne fornedrelse svær at tåle, og det præger dagbogen i overmåde grad. Også det, at han slet ikke sympatiserede med fruens opdragelse af børnene. Hans stadige ærgelser over børneopdragelsen betyder imidlertid ikke, at han nedskriver filosofiske tanker om pædagogikkens kunst.

Men rejsen var alligevel en stor oplevelse for ham. Og formålet med rejsen som han giver udtryk for i et brev til forældrene synes at være opnået nemlig, »at erhverve mig selv en Dannelse, som jeg umulig kunde tilegnet mig hjemme under de vilkaar som jeg derved var underkastet; thi som Landsbyskolelærer er der kun liden Lejlighed til videre uddannelse; men meget mere til Indbilskhed idet

man ikke kommer til at tabes i den store Vrimmel som i de store Stæder«. På rejsen fik han lært sig det tyske sprog og en del nygræsk. Og han søgte kontakt med mange fremmede, og rejsen betød også, at han i sine sammenligninger med det fremmede og Danmark, kom til at se sit fødeland i et mere flatterende lys end hidtil.

I Smyrna skrev han kun sjældent i bogen, men den standsbetonede konflikt med familien Hass var stadig latent, og denne konflikt blev årsag til at han i december 1843 forlod familien og nedsatte sig som bogbinder. Med dette erhverv klarede han sig bedre end præstefamilien. Og da han i april 1847 forlod Smyrna, havde han opsparet en kapital, der betød, at han havde det første grundlag til at kunne starte en højskole i Ryslinge.

Rejsen betød utvivlsomt, at Kold havde fået mange oplevelser som han kunne bruge i sit senere pædagogiske arbejde. Men når man uden at være specialist i Kold læser dagbogen så mangler man både en større analyse af hans tid forud for rejsen og hans virksomhed efter for at kunne se det virkelige centrale med udgivelsen af denne dagbog. Som dagbogen fremtræder her, er der kun meget lidt at hente for de uindvidede der ikke ensidigt dyrker personen Christen Kold. Men hermed være ikke sagt, at Kolds virksomhed er uden interesse, tværtimod kunne man håbe, at der snart fremkom en afvejet analyse af hele hans arbejdsfelt og det frie skolesystem som forbindes med hans navn. Til en sådan analyse ville naturligt indgå materiale fra de mange lærere, der blev uddannet til friskolelærere under Kolds ledelse. Det er da også med en umiddelbar interesse, at man noterer sig at Historisk Samfund for Fyns stift ved Vibeke Harsberg har udgivet en bog under titlen: »Jens Vilhelm Pedersen. En ung Piges Historie og andre fortællinger. En Grundtvigiansk Friskolelærer Fortæller«.

Jens Vilhelm Pedersen (JVP) (1836–1921) kom efter sin deltagelse i krigen 1864 i kontakt med C. Kold og blev grebet af hans tanker, hvorpå han etablerede sig som friskolelærer i Røjrup på Fyn. Skolen eksisterede i 25 år, men dens virksomhed synes ikke at have været særlig påskønnet, da børneantallet aldrig nåede over en 10–12 elever. Den foreliggende udgivelse er et optryk af tre fortællinger, som JVP har nedskrevet i årene 1877–1900, og det antages, at han har fortalt disse beretninger for børnene i friskolen.

Udgiveren har forsynet fortællingerne med en kort indledning, der oplyser om manuskriptets overlevering og udgivelsesprincipper, dertil nogle få kommentarer om friskolebevægelser på Fyn samt nogle oplysninger om forfatteren. Endelig er der udarbejdet et mindre noteapparat.

Den korte indledning virker især m.h.t. omtalen af friskolebevægelsen unødigt stereotyp. Nu har det vel næppe været hensigten at give en omfattende redegørelse af friskolebevægelsen på Fyn, men nogle litteraturhenvisninger om bevægelsen ville så have været på sin plads. Udgiverens uanuancerede anvendelse af ordet grundtvigianer er endvidere meget problematisk. I note 2 hedder det f.eks. »Christen Kold: Grundtvigianer . . .« Værre bliver det når ordet grundtvigianer fæstnes på forfatteren. »JVP stammede fra en familie, der var præget af grundtvigianismen . . .« Denne påstand underbygges med, at JVP

har omtalt, at faderen var blevet kristeligt vakt, og at han fungerede som degn ved de gudelige forsamlinger, han var også »en ven af Grundtvig, af den fri Forfatning – var Bondeven til Fingerspidserne og siden med »Venstre«. Han blev en ven af Højskolen og en god tilhører i min Friskole«. Hertil anfører udgiveren. »Det er med baggrund i denne grundtvigianisme at fortællingerne i denne lille bog skal ses«. (s. III) D.v.s. at begrebet grundtvigianisme uproblematisk kommer til at dække bevægelser af meget forskellig art såsom gudelige, bondevenner og venstrepolitiske for blot at nævne nogle af de anførte strømninger. Større afklaring opnås ikke ved en gennemgang af udgiver-kommentarer til fortællingerne eller ved en læsning af disse.

Fortællingerne har kærlighed og forelskelse som det gennemgående tema. I de to fortællinger berettes der om ulykkelige forelskelser og om unge piger, der får børn uden at være gift. I den tredje fortælling berettes der om en lang, trofast og udholdende kærlighed, der ender med et ærbart og frugtbart ægteskab. Denne fortælling er idealet, idet det vises, hvad man kan opnå ved en trofast venten, og hvilke tragedier der følger i kølvandet på de impulsive, følelseladete handlinger. Udgiveren mener at kunne fastslå, at de to førstnævnte er autentiske beretninger, men et enkelt kontrol opslag, vedrørende en af hovedpersonerne – kapellænen A. V. Meinert – der i den første fortælling fremstilles som pietist i et negativt ladet skær, viser at han i 1856 var medunderskriver sammen med C. Kold ved dannelsen af et selskab til fremme af de frie skoler. (se Johs. Pedersen: Fra Friskolernes og Bondehøjskolernes første tid . . . (1961) ss. 64–66) A. V. Meinert burde i det begrebsapparat der anvendes i denne udgivelse i langt højere grad kunne rubriceres som grundtvigianer end som pietist.

I det store værk om »Friskole gennem 100 år« udgivet af A. Ankerstrøm 1946–49 er JVP end ikke nævnt, og de ovenfor anførte uklarheder i begrebsapparatet også hos JVP gør det helt urimeligt når udgiveren uden forbehold s. V hævder: »De tre fortællinger illustrerer således det grundtvigianske livssyn, dets børneopdragelsesprincipper, kvindesyn, religiøse holdning og værdinormer i det hele taget«. Hvis det var så enkelt, at disse fortællinger var prototypen på friskolelærernes behandling af de ovenfor nævnte problemfelter, så var der næppe meget interesse i at beskæftige sig med denne bevægelse. Nu var der givetvis mange medløbere i denne bevægelse, som hverken Grundtvig eller Kold kunne stå inde for, og man aner at JVP var en af dem. Se også Jørgen Nielsen: Af en gammel Friskolelærers Erindringer (1936) s. 22. Men at JVP og andre ligesindede har ladet lignende banale fortællinger lyde udover skolestuerne er overordentlig sandsynligt, men at lade sådanne fortællinger ensidigt tjene som dokumentation af grundtvigianismens og friskolernes åndelige stadi er urimeligt. Og i fremtidige udgivelser kunne man ønske en mindre bastant anvendelse af begrebet grundtvigianisme. Når det skal dække alt, dækker det intet, ligesom det hverken afslører eller tilføjer bevægelsen noget nyt.

Bodil K. Hansen

Ejnar Gjelstrup: Veje til livslang uddannelse. Virker voksenuddannelsen? Studier over modeller for eller tilbud om uddannelse for alle livet igennem. SUC, 1979, 199 s., ill., kr. 98.50.

Denne bog er første del af Gjelstrups licentiaafhandling. Andendelen vil udkomme i løbet af 1980 og især omhandle »en kritisk analyse af U-90 og dens lighedstragtinger, uddannelsesplanlægning m.v.«.

Det er umiddelbart spændende at sidde med G's bog i hånden, da den lover en nyvurdering af højskolens betydning. Sydjysk Universitetsforlag præsenterer bogen således: »Har højskolen på lang sigt haft virkelig indflydelse på andelsbonden og hans indsats på tillidsposter i sognet i forrige århundrede? Eller var det en række andre faktorer? Aftenskolen var f.eks. mere søgt end højskolen. Betød den også mere i sognene på landet end hidtil antaget? Eller var det de 40.000 soldater fra de to sønderjyske krige? . . . Og hvis højskolen betød langt mindre end hidtil troet, hvad kan det da skyldes? Blev Grundtvigs dobbelte forudsætninger for en højskole aldrig realiseret?«

Selve afhandlingen er på ca. 150 sider hvoraf de første 2/3 del bruges på et historisk afsnit og den sidste 1/3 del på den egentlige undersøgelse af højskolens effekt. I sin indledning skriver G: »Denne licentiaafhandling omhandler voksenuddannelser og deres effekt. Dette tema ses under en historisk og sociologisk-pædagogisk synsvinkel og analyseres på både et teoretisk og et empirisk niveau. Intentionerne hermed er at belyse i hvilken udstrækning uddannelserne interagerer internt og med samfundet, herunder specielt uddannelsernes effekt på længere sigt«.

Bogens historiske afsnit, som G kalder »Modeller for og tilbud om uddannelse til alle livet igennem«, behandler perioden 1537-1914. I dette afsnit opstiller G »3 kategorier af uddannelsesmodeller: (a) Kirkeordinansens menneskecentrerede uddannelsesmodel og Militæretaternes mere jobcentrerede uddannelsesmodel, (b) Tilbud om uddannelse principielt åbne for alle voksne livet igennem og (c) Højskolemodellen, som bygger det livslange på en antagelse om, at individet kan sættes igang med effekt for hele livet«.

Det er umiddelbart svært at se, hvad G vil med disse uddannelsesmodeller, hvilket gør afsnittet langt og tungt at komme igennem. Konklusionerne omkring modellerens succes eller fallit bliver da heller ikke brugt i den egentlige undersøgelse omkring højskolens effekt. Endvidere bygger hans konklusioner ikke på egentlige undersøgelser af hvordan f.eks. Kirkeordinansen blev efterlevet ude i samfundet, hvilke socialgrupper der kom i Latinskolerne, hvilket udbytte eleverne fik osv; konklusionerne bliver draget på baggrund af en gennemlæsning af love og forordninger samt citater fra diverse skolehistoriske fremstillinger. Citater præger i høj grad de første 2/3 del af bogen. Så godt som samtlige noter henviser til en skolehistorisk fremstilling, (f.eks. Joakim Larsen, Kyrre og Langkilde, Skovgaard-Petersen), hvilke han citerer flittigt. Citaterne er ofte løsrivet fra deres sammenhæng og man fristes til at spørge: Hvilken undersøgelsesmetode bruger han egentlig? Eller »model« for at blive i hans eget

sprog? Efter hvilke kriterier udvælges citaterne? Og hvor er der en vurdering af de citerede? Hele denne citateteknik giver én fornemmelsen af en lang række udokumenterede påstande og konklusioner.

I den sidste del af dette historiske afsnit begiver G sig ud i en fortolkning af Grundtvig. Han finder frem til, at der egentlig intet nyt er i Grundtvigs idé om en folkehøjskole udover to mål: (1) Højskolen skulle være for alle stænder og (2) Eleverne skulle gennem skolerådet selv deltage i udformningen af deres undervisning og hele skolens indretning. (Dette er forøvrigt en meget vidtgående fortolkning af Grundtvigs tanker om et skoleråd). Alt sammen en opøvelse i demokratiet. G bruger resten af det historiske afsnit til at undersøge om disse to mål blev nået! I sin gennemgang kommer han ind på lærerne, hvor han slutter: »Alt i alt må det betvivles, at højskolens af praktisk-økonomiske grunde kunne tiltrække tilstrækkeligt kvalificerede lærere«. Og dette konkluderer han uden overhovedet at diskutere hvad »kvalifikation« vil sige. Skulle en højskolelærer have samme kvalifikationer som en latinskolelærer? Eller almueskolelærer? Eller skulle han måske have nogle helt andre kvalifikationer?

Omkring højskolens undervisning laver G et (noget kunstigt) skel mellem (1) det levende ord/foredragene og (2) selve fagene/kundskaberne. Efter at have nævnt højskolernes dårlige økonomi slutter G: »Anvendelsen af det levende ord udspng af kombinationen – en ideologisk målsætning og praktisk – pædagogisk nødvendighed«, (altså mangel på læremidler, lokaler etc.).

G kalder højskolen en statistisk succes: Eleval, udbredelse, blad, forening og i 1892 egen lov: »Isoleret betragtet står vi overfor en uddannelsesmodel, der fik succes . . . En nærmere betragtning afdækker imidlertid andre tendenser«: Nedlæggelse af højskoler omkring 1900 og presset fra eksamensskolerne og aftenskolerne. »Begge disse uddannelsesstilbuds succeser er større end højskolemodellens«. Hvilket G altså konkluderer på grundlag af det elevtal (!) som passerede igennem skolerne.

Hovedkonklusionen er, at højskolen *ikke* realiserede de to centrale mål: (1) »En skole for hele rigets ungdom« : Eleverne blev nemlig kun rekrutteret af bondestanden. (2) »Indøvelse i demokratiet gennem opholdet og i skolerådet«: Under opholdet var der ikke megen sam-tale, men mest andægtige foredrag. I skolerådet fik eleverne ikke megen indflydelse – der var nærmest tendens til forstanderdyrkelse. For ikke at drage forhastede slutninger, vil G i den sidste 1/3 del af bogen undersøge om højskolen specielt kvalificerede til indvælgelse i *sognets poster*.

Man sidder nu med en tydelig fornemmelse af, at højskolen langt fra var den succes som hidtil er antaget. Men igen har G bygget sine antagelser og konklusioner på citaterne fra de skolehistoriske fremstillinger. Samtidig er der en generel mangel på årstal og facts, hvilket gør det svært at efterprøve hans almene betragtninger. Men endnu værre: G tager Grundtvigs tidligste udtalelser – fortolker dem – og bruger dem som udgangspunkt for en vurdering af højskolens betydning i en over 100 årig periode. Han tager ikke højskolen som den var – blev og udvikle sig gennem århundredet, (hvad med f.eks. C. Kold?). For de fleste er det vel ikke noget nyt, at højskolen langt fra blev som Grundtvig først havde tænkt sig!

G vil dog give højskolen endnu en chance: Han vil afprøve den »gængse opfattelse, at højskolen havde en afgørende effekt på forandringerne i landbruget i sidste århundrede«. Dette vil han afprøve ved at analysere højskolens effekt på tre områder: (1) Sognerådet (de politiske tillidsposter), (2) Andelsmejeriet (de erhvervsmæssige) og (3) Menighedsrådet (de kulturelle og religiøse). Hele den store og komplicerede diskussion om højskolens betydning i forrige århundrede, er for G lig med: Hvor stor en repræsentation opnåede tidligere højskoleelever i sogneråd, andelsmejeri og menighedsråd! G koncentrerer sig nu om valgene til sognerådet. Efter at have beregnet »det samlede antal mulige sognerådsmedlemmer (bruttotallet)« samt »skønsmæssigt beregnet brutto- og nettototal for højskoleelever, der reelt var disponible som kandidater til sognerådet«, foretager G en »Teoretisk analyse af højskoleelevers potentielle repræsentation i sognerådene«. Han opstiller en række antagelser; f.eks. er den »maximalt gunstigste antagelse, at alle højskoleelever akkumuleres indtil undersøgelsestidspunktet (= valgåret) og at da alle valgberettigede vælges . . .«. Desuden opstiller han tre teoretiske muligheder: At alle valgbare højskoleelever (kaldes HE) tilhører (1) de 20% højst beskattede vælgere (2) de såkaldte almindelige vælgere og (3) at 20% af dem tilhører de højst beskattede og 80% de øvrige. Ud fra disse forudsætninger og teoretiske muligheder undersøges valgene 1866/67–1878/79 og 1891/92, hvorefter G konkluderer: »Den foretagne teoretiske analyse viste, at der tidligst ved 1891 sognerådsvalget kunne være total HE dominans . . .«. Derefter fortsætter G over i »En empirisk analyse af højskoleelevers faktiske repræsentation i sogneråd, andelsmejeri og menighedsråd«. 1930 bliver udgangspunkt for undersøgelserne. Sammen med Esbjerg Teknikum har G udarbejdet et »Stamskema«, som blev udfyldt således, »at der fra Dansk Kommunalforvaltning blev udtaget sognerådsformanden og det menige medlem nr. 4. Fra Dansk Mejeristat blev kun udtaget bestyrelsesformanden. Endelig udvalgte fra Dansk Kirkestat det menige medlem nr. 3 . . . Begrundelsen for at udtage 2 formænd og 2(3) menige medlemmer ligger i selve antagelsen (om højskolens effekt). Skulle den være holdbar, måtte man i særlig grad forvente højskoleelever på topstillinger«.

I alt førte det til ca. 6000 personskemaer, som blev EDB behandlet. Resultaterne herfra (bl.a. genvalgshyppighed og uskrevne love (= T faktore) indarbejder G i sin tidligere teoretiske analyse. Og han konkluderer: »De kvantitativt betonedede analyser viser, at HE repræsentanterne er valgt hen ad vejen og med ubetydelig aldersmæssig afvigelse. Der forekommer altså en spredning af HE-erne til de forskellige tillidsposter op gennem forrige århundrede, ligesom de ikke alle vælges til disse poster«. En konklusion som vist ikke kan komme bag på ret mange.

G spørger: »Hvad påvirker andelsbonden i sidste århundrede?«. Han mener, at det er for vidtgående at slutte, at højskolen ingen effekt havde. Måske havde den en åremålseffekt! Han vil derfor se på, hvilke andre faktorer der påvirkede andelsbonden i 1900 tallet. Han nævner herefter folkeskolen og aftenskolen og senere de sønderjyske krige. Endelig slutter han: (a) »For det første havde

højskolen ikke den effekt, at dens elever bagefter derhjemme i sognet valgtes til dets tillidsposter, såsnart de opfyldte reglerne herfor. (b) Når de omsider – og da gennemsnitlig kun ubetydeligt yngre – indvalgte, dokumenterede de ikke så specielle evne fremfor de øvrige medlemmer på tillidsposterne, at de genvælgtes mere end disse«.

G mener nu at have fundet svaret på spørgsmålet om højskolens »effekt«. Men det er i virkeligheden noget helt andet han har undersøgt, nemlig hvor mange tillidsposter der på et bestemt tidspunkt var beklædt af tidligere højskoleelever! For at kunne sige noget om højskolens betydning, må man inddrage forsamlingshuse, valgmenigheder, foredragsvirksomhed, friskoler, idrætsforeninger osv. Hvordan blev en karl påvirket under selve opholdet på højskolen? Hvordan påvirkede han de øvrige hjemme på gården? osv. Vil man virkelig prøve at undersøge højskolens betydning, kunne man f.eks. udvælge et begrænset geografisk område, undersøge det på krydst og tværs – kortlægge det »grundtvigsk« og måske på denne baggrund slutte noget om højskolens betydning.

For mig er G's bog et eksempel på det farlige/komplicerede ved at bruge EDB til historisk forskning. G vil nemlig gerne undersøge højskolens effekt, men understreger selv: »At der ikke er søgt analyseret den enkelte højskoleelevers personlige udbytte af den art, der ikke på en eller anden måde kommer til udtryk gennem handlinger eller holdningsændringer, der lader sig måle! Tillidsposterne lader sig måle og EDB behandle, men danner ikke grundlag for sikre konklusioner om højskolens betydning for landbefolkningen i forrige århundrede.

Finn Arvid Olsson

Elisabeth Plum: Mellem husflid og verdensmarkedsproduktion. Den danske kapitalismes etablering og dens indfletning i verdensmarkedet 1850–1914. Kultursociologiske skrifter bd. 9. Udgivet af Københavns Universitets Institut for Kultursociologi, 1980. 171 s., ill., kr. 65.

Den foreliggende bog er en lettere bearbejdede af en magisterkonferens, som forfatteren indleverede til Institut for Kultursociologi juni 1978. Meningen var oprindeligt, at afhandlingen skulle omarbejdes til et efterfølgende bind til Allan Madsen »Tekstilproduktionens historie under overgang fra feudalisme til kapitalisme 1600–1850«, kbh. 1978. Dette er imidlertid, af forskellige årsager, ikke blevet til noget.

Det overordnede formål er at udarbejde et brudstykke til en marxistisk analyse af etableringen af den særegne danske kapitalisme. Nærmere bestemt er det denne konkrete afhandlings mål at vise, at den danske kapitalismes udvikling må analyseres i sammenhæng med det kapitalistiske verdensmarkeds udvikling, da Danmarks udvikling i høj grad er sammenvævet med alle de mere udviklede kapitalistiske landes udvikling. Dette mål søges nået gennem besvarelse af 4 overordnede spørgsmål, nemlig:

1. var Danmark et landbrugsland i fasen for kapitalismens etablering?, 2. adskilte den danske udvikling sig fra andre landes kapitalismeudvikling? 3. var den danske kapitalismeudvikling underordnet den engelske industri-kapital, og var denne relation den eneste væsentlige verdensmarkedsrelation den danske kapital havde? og 4. hvad var årsagerne til at kapitalismeetableringen i Danmark fik sin særlige udformning?

Analysens tidsmæssige ramme er perioden 1850–1914. Den nedre grænse er de borgerlige revolutioner i 1840'erne, der ses som politisk/juridisk udtryk for opgøret med feudalismen og fremvæksten af kapitalismen, medens den øvre grænse betegner afslutningen på en ekspansionsperiode. Perioden deles igen op i 2, nemlig 1850–70, hvor verdensmarkedet skabes og skrænkerne for den danske kapitalismes etablering fjernes, og 1870–1914, hvor verdensmarkedet omstruktureres og den danske kapitalisme etableres.

Bogen er disponeret efter de 2 nævnte perioder. Indenfor hver af dem behandles først verdensmarkedet, derefter udviklingen i Danmark, herunder specielt tekstil- og beklædningsproduktionen som eksempel på udviklingen, fordi det var den første industri, og fordi den spænder lige fra den mest avancerede teknologi til overlevende før-industrielle produktionsmetoder.

Det var med blandede følelser undertegnede gik i gang med bogen. På den ene side var forventningerne store p.g.a. forfatterens klare pointering af verdensmarkedets betydning. Nok bliver der i den løbende debat om den danske overgang fra feudalisme til kapitalisme ofte peget på verdensmarkedet som en vigtig faktor for forståelsen af den specifikke danske overgang, men det er, mig bekendt, første gang verdensmarkedet gøres til udgangspunkt i en fremstilling. På den anden side rejser allerede indledningen tvivl om, hvorvidt det vil lykkes forfatteren at nå sit mål. I det følgende vil jeg trække et par af de forhold frem, som jeg finder mest kritisable.

Det første punkt drejer sig om tidspunktet for kapitalismens etablering i Danmark. I afsnit III opregner forfatteren en lang række forudsætninger, som hun mener skal være opfyldt for at kapitalismen kan etablere sig. Disse er den politisk/borgerlige revolution 1849, ophævelse af lavstvungen, ophævelse af købstadsprivilegierne, ophævelse af Øresundstolden, Toldloven 1863 og næringsfriheden 1857. De her nævnte forhold er alle elementer i den feudale samfundsformation, som virker hæmmende på kapitalismens mulighed for at etablere sig og som følge heraf må fjernes. På den anden side skal der på en lang række områder skabes nye forhold, f.eks. en udbygning af transport- og kommunikationssystemet og en institutionalisering af kreditvæsenet, men særligt skal der etableres en klasse af frie lønarbejdere. Den behandling disse 2 sæt af forhold får her, peger her på, at forfatteren identificerer kapitalisme og industri. De feudale skrænker, der nævnes, er næsten alle sammen skrænker på byerhvervene. Særlig tydeligt bliver det i omtalen af etableringen af lønarbejderklassen. Her fokuseres udelukkende på afvandringen fra landbruget fra 1840 og frem og dennes betydning for dannelsen af en lønarbejderklasse i byerne. Dette betyder, at forfatteren tilsyneladende overser, at der allerede med landboreformerne var

skabt betingelser for udviklingen af kapitalistiske produktionsforhold i det store landbrug, og at denne ændring i produktionsforholdene i høj grad havde fundet sted allerede kort ind i det 19. århundrede. Forudsætningen for dette var netop, at der allerede inden reformerne var skabt en klasse af landarbejdere og husmænd, som kunne overtage det arbejde på hovedgårdsjordene, som bønderne hidtil havde ydet som hoveri. Denne klasse var vel ikke absolut frie lønarbejdere. Mange af dem var i besiddelse af en stump jord, men ikke jord nok til, at de kunne reproducere sig selv og familien uden lønarbejde primært på godserne. Sælt var det vel sådan, at lønarbejdet på godserne var det primære, medens dyrkningen af jordlodderne kun skulle være et supplement. Lad så være, at denne udvikling blev hæmmet af krige, statsbankerot, landbrugskrise o.s.v. op til midten af 1830'erne, og at de feudale skrænker i byerne forhindrede kapitalistiske produktionsforhold i at brede sig til disse.

Kort sagt mener jeg, at kapitalistiske produktionsforhold allerede med landboreformerne var etableret i det store landbrug, og at man afskærer sig fra en dybere forståelse af den specifikke danske overgang, hvis man ikke tager disse forhold i betragtning, men som her indskrænker sig til perioden efter 1850.

Det næste jeg vil trække frem, drejer sig om, hvorvidt forfatteren har godtgjort, at den danske overgang er uløseligt forbundet med udviklingen på verdensmarkedet. Kort sagt etableres der, efter forfatterens mening, 2 relationer til verdensmarkedet: 1. landbrugseksporten til England, og 2. råstofimport, specielt fra Tyskland, til landbruget og den landbrugsafhængige industri, medens den øvrige industri er karakteriseret ved, på nær vedr. visse produktionsmidler og til dels råstoffer, at være uafhængigt af verdensmarkedet, eller som forfatteren allerede i indledningen gør opmærksom på, så er den manglende verdensmarkedsindfletning helt typisk for den danske ikke-landbrugsafhængige industri. Dette må vel nærmest siges at afkræfte forfatterens hovedtese, hvorved konklusionen vel nærmest bliver, at den danske kapitalisme ikke var indflettet i verdensmarkedet. Hvis tesen om verdensmarkedets store betydning skal opretholdes, så mangler vi en forklaring på, hvorfor den danske industri-kapitalisme kunne holdes fri af verdensmarkedet. Hvordan undgår man ved etableringen 1870 og frem at løbe ind i en ødelæggende konkurrence fra de mere udviklede kapitalistiske lande, endda på trods af, at Danmark bibeholder sin liberale toldpolitik efter at krisen er slået igennem, og alle andre lande, på nær England, beskytter deres kapitalisme gennem toldmure og andre beskyttelser.

Ikke desto mindre mener jeg stadig, at verdensmarkedet også i fremtiden må indgå som en vigtig faktor i analysen af den danske overgang. Blot skal det ikke, som her, gøres ved at aflede den danske kapitalismes etablering af verdensmarkedet, således, at der næsten er tale om et entydigt årsags-virknings forhold. Snarere er der vel tale om et vekselvirkningsforhold, mellem verdensmarkedet og specifikt interne danske forhold. Forfatteren kan have meget ret i, at det kapitalistiske verdensmarked først blev etableret fra midten af 1800-tallet, men dette betyder så, efter min opfattelse, at der var udviklet kapi-

talistiske produktionsforhold i landbruget inden verdensmarkedet blev etableret og ikke omvendt. Udgangspunktet for analysen af perioden efter 1850 bliver derfor også et andet end forfatterens, nemlig, at den industrielle kapitalismes etablering fandt sted ikke alene på baggrund af verdensmarkedet, men også på baggrund af udviklede kapitalistiske forhold i det store landbrug, hvortil kommer den store klasse af småproducenter, specielt bønderne.

Med andre ord mener jeg altså, at den danske overgang skal analyseres som et vekselvirkningsforhold mellem eksterne faktorer (verdensmarkedet) og interne faktorer (specifikke danske forhold).

Alt i alt mener jeg altså ikke det er lykkedes forfatteren at godtgøre sin teoris holdbarhed. Hertil kommer, at bogen i øvrigt ikke fortæller noget, vi ikke vidste i forvejen: vi vidste godt at Danmark var et landbrugsland, og at relationerne til England og Tyskland var stærke. Dette leder frem til et stort hjertesuk: Hvornår slipper vi for at se de sædvanlige »borgerlige« fremstillinger som basis for mere eller mindre marxistisk inspirerede teoribygninger. Nu har vi i snart 10 år fået det ene forsøg efter det andet på at opstille en brugbar marxistisk teori for den danske overgang til kapitalismen, og hver gang har vi set de samme 10 værker danne det empiriske grundlag. Dette kan ikke blive ved at gå. Så vidt jeg kan se, kommer vi ikke videre før vi selv giver os i lag med empirien, før grupper eller enkeltpersoner sætter sig ned, definerer nogle rimelige og håndterlige delprojekter ud fra den totale sammenhæng, får analyseret den relevante empiri og får besvaret de spørgsmål der er relevante i sammenhængen. Tiden må være inde til, at vi gør det i stedet for at snakke om at gøre det.

Jens Christensen

De nye tider. Hvordan industrialiseringen forandrede vores dagligdag. Nationalmuseets forlag 1978. 96 s., ill., kr. 34,50.

Nationalmuseet har udgivet »en studiebog om de sidste 100 års historie«, at forstå som arbejdsoplæg til brug for studiekredse i Frederiksborg amt i efteråret 1978. Bogen er derfor tilrettelagt således at den dels giver indsigt i industrialiseringens tidsalder, dels indeholder arbejdsopgaver og metodiske anvisninger som kan sætte deltagerne i gang med selv at »skrive« historien.

Tre indledende afsnit »Fra landbo- til industrisamfund«, »Fra land til by« og »Den industrielle produktion« prøver at vise de store linjer i udviklingen, og derefter følger otte afsnit der viser hvorledes de ændrede produktionsvilkår spillede ind i familie- og privatliv og fik virkninger socialt og politisk. Denne del optager ca. 70 sider, hvorefter de metodiske anvisninger, ideer til indsamling af stof, udstillinger m.m., optager resten af bogen. Opdelingen er dog ikke gennemført, fordi vejledning (i f.eks. benyttelse af kort), spørgsmål m.v. dukker op undervejs.

Artiklernes hovedtendens er at de store forandringer

skyldes en ny økonomi og på dette materielle grundlag søges årsagssammenhænge belyst. Det er et eksplicit udtrykt ønske at skildre historien »nedefra«, dvs. set først og fremmest fra arbejdernes side, omend gruppen (s. 28) omfatter både ingeniører og økonomer. Artiklerne rummer mange oplysninger, men er naturligvis ikke særlig udtømmende. De er oplæg til videre arbejde og tegner derfor de vigtigste strukturer, hovedlinjer og markante ændringer, som der skal bygges videre på. Alligevel er der mange afsnit som får meget med, f.eks. »Fra land til by«, »Hjem og bolig«, »Fritiden«, hvorimod »Skole og uddannelse« må betragtes som mangelfuldt.

Bogen er rigt illustreret både med samtidigt billedmateriale og med grafiske oversigter, tegninger m.m., og den er afgjort et spændende oplæg til et studiekredsarbejde.

Desværre er udgivelsen utrolig sjusket gennemført og savnet af en redaktør til at holde styr på den talrige medarbejderstab er tydeligt.

Disposition og opsætning er ikke gennemført, sproget er ubearbejdet – enkelte steder fristes man til at tro, at det er en kladde der er brugt som manuskript – og netop i en studiebog kan det undre, at mange litteraturforslag er så ufuldstændigt anført. Man burde have givet sig bedre tid med udgivelsen – og så kunne erfaringerne fra Frederiksborg amt være kommet med. Det kunne have været spændende.

Verner Bruhn

Ulrik Lehrmann: Avisen og agrarsmåborgerskabet. En analyse af Horsens Folkeblads formidling af økonomisk, socialt og kulturelt stof i 1880'ernes slutning. Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880–1920 bind 5, Odense Universitetsforlag, 1978, 125 s., ill., kr. 35,40.

Denne bog kan oplagt tjene som en illustration af forskellen mellem historikerens og litteraturforskerens (-historikerens?) måde at gribe et givet historisk emne an på, i dette tilfælde venstrepressens betydning for skabelsen af en agrar modoffentlighed i slutningen af forrige århundrede. Med udgangspunkt i »udvalgte dele af Horsens Folkeblads journalistik i årene 1886–89« (s. 12) får Lehrmann klaret agrarsmåborgerskabets opkomst, storhedstid og forfald, og Horsensbladets »mangelfulde bearbejdning af bøndernes livssammenhæng« (s. 14) får sluttelig et væsentligt medansvar for den grundtvigsk-venstrefarvede landbokulturs manglende modstandskraft og klassens udradering!

Det er sat hårdt op, men på de godt 100 sider er det ikke få absolutte konstateringer eller ubegrænsede slutninger, forfatteren når frem til – igen på baggrund af det ikke videre præcist angivne udvalg af avisens indhold i en kort årrække. Jo, den daværende landbrugskrise og bladets – agrarsmåborgerskabets – kapitalismekritik bygger angiveligt på to artiklerækker fra henholdsvis 1886 og 1887 (s. 34). Efter et kort vue ud over agrarsmåborgerskabet i

almindelighed og Horsensegnens i særdeleshed, ofres der 6 sider på en skildring af 1880'ernes presse og herunder den omhandlede avis. Men så går undersøgelsen ellers igang. Først rekonstrueres opfattelsen af krisen og af kapitalismen, dernæst står Folkebladets behandling af oprettelsen af det første andelssvineslagteri i byen i 1887 i centrum, og endelig gennemgår Lehrmann dækningen af kulturstoffet ud fra det synspunkt: I hvilket omfang formåede Horsens Folkeblad at blive medium for formidling af »sognekulturens« (godt udtryk!) former og værdier. Mens man må konkludere – og gøre det stærkere end bogens forfatter – at avisen på de to første områder opfylder den mission at forholde sig til de konflikter og erfaringer, der var aktuelle for 1880'ernes landbrugere, så svigter man, når det gælder om at formidle de overvejende grundtvigsk prægede fremtrædelsesformer for sognekulturen. Her synes ikke større forskel på venstreavisen og det stedlige højreorgan, ifølge Lehrmann.

Horsens Folkeblad svigtede, hvor det kunne have bidraget til at fastholde progressiviteten i kapitalismekritikken og ikke mindst i den selvorganisering, som oprettelsen af Horsens andelssvineslagteri var udtryk for, i behandlingen af kulturstoffet. Og herigennem bidrog bladet – venstrepressen – til en generel svækkelse af agrarsmåborgerskabet.

Det er de perspektiver, og man har lyst til på baggrund af forfatterens udtryksform at sige: resultater, Ulrik Lehrmann når frem til – atter på grundlag af de udvalgte dele af avisens indhold. Og så er det historikeren straks kommer færende: Der vælges *netop* en avis og et tidspunkt, hvor landets første andelssvineslagteri bliver rejst, og blandt de fåtallige medarbejdere var en del af det undersøgte tidspunkt en ung redaktørsøn fra Nykøbing Falster ved navn Sophus Claussen! Hvor meget fylder de forskellige typer stof her, dels i forhold til andre venstreblade, dels i forhold til højrekonkurrenten. Hvor meget af stoffet var faktisk redaktionelt, og hvor meget var skaffet til veje med hjælp af saksen eller fra fælleskorrespondancer (rigsdagsreferater). Lehrmann er meget kategorisk, når han ud fra stort set samme journalistiske form og stil slutter sig til samme effekt i værdi og normformidling – men det var dog ikke uden betydning, hvad de måske i udstyr og opsætning ensartede vælgermødereferater rent faktisk bragte af indhold med tendens osv.! Lidt tal på dækning af henholdsvis land og by i forhold til højreavisen, en afvejning af, hvor den redaktionelle indsats blev dirigeret hen og hvor, man klippede eller brugte Venstres fælleskorrespondance og blot antydninger af sammenligninger med nabovenstreblade f.eks. i Vejle og Skanderborg for at se, hvor Emil Bojsen red kæpheste (arbejderboliger?) – det ville have givet tillid til Lehrmanns absolutte vurderinger større styrke. Som bogen foreligger, så har Lehrmann autoritativt sagt, at *dette* er Venstrepressen i 1880'erne med dens lyder og dyder.

Der skal på baggrund af disse mere principielt kritiske bemærkninger ikke lægges skjul på, at Lehrmann får gjort en række præcise iagttagelser over emnet, og historikerne har jo egentlig ikke været ham videre behjælpelige med forstudier (her ses bort fra Niels Thomsens grundlæggende »geografi« over dansk presse). Han får udmærket vist, hvorledes en aktiv venstreredaktør kunne

videreudbygge sin kritisk af økonomiske problemer til en appel til selvorganisering i form af andelssammenslutninger, og når det gælder koncert-, teater- eller boganmeldelser, så er det byborgerskabets normer og værdiforestillinger mere end ånden fra Vestbirk højskole, der præger spalterne.

Det er en interessant undersøgelse, Ulrik Lehrmann har leveret – og jargonen er ikke for fremtrædende. Men lidt klarere fremlæggelse af grundmaterialet i en samtidig kontekst til vurdering af bladets og de udvalgte års – ja, man slipper ikke – *repræsentativitet* i forhold til den samlede venstrepressen i perioden ca. 1860 til 1914 ville ud fra en historikers betragtning stærkt have øget bogens værdi.

Claus Bjørn

Jens Michaelsen: Den unge C. Th. Zahle 1866–1901, Odense universitetsforlag, 1979, 128 s., ill., kr. 50.

Jens Topholm: Emil Marott (1856–1940). Socialdemokrat med sociale og nationale særstandpunkter. Jysk selskab for historie. Universitetsforlaget i Aarhus, 1980, 155 s., kr. 72.15.

Der er ti års forskel på de to mænd, hvis politiske indsats er behandlet i de to værker. Men begge udgår de fra provinsbyens småborgerskab og begge træder de frem i dansk politik i provisorieårene – den ene finder sit ståsted i socialdemokratiet, den anden og yngre i Venstre. Men trods de forskellige partier, så synes de ihvertfald ikke for Bransager kort efter systemskiftet at have stået hinanden fjært. Den yngre Zahle beskrives med de siden så hyppigt citerede bemærkninger om hans revolutionære temperament, og det er ganske oplagt, at han står på det sejrende venstrepartis venstre fløj. Den ældre, men som rigsdagsmand nyvalgte, Marott placeres ligeså sikkert blandt de besindige i socialdemokratiet.

De to bøger tilblivelseshistorie er overensstemmende – den »let omarbejdede« udgave af hovedfagsspecialet. Det markeres i omfanget, der bærer præg af de p.t. gældende normer for specialers længde, og det ses ved den begrænsning, begge forfattere har pålagt sig i forhold til den biograferede. Michaelsen afgrænser sig til den unge Zahle, til 1901, mens Topholm nok følger Marott hele vejen, men indskrænker sig til at belyse sin hovedperson i ganske bestemte sammenhænge. Begge bøger foreligger med maskinskrevet og nedfotograferet tekst, og hvad fremtrædelsesformen angår, så bærer Odensebogens prisen med hensyn til læselighed og almen udførelse. Særlig er noterne i Marott-bogen trætende at arbejde med.

Men så er de to bøger også vidt forskellige i deres forsøg på tackle den vanskelige biografisgenre. Jens Michaelsen er gået traditionelt til værks. Han begynder med slægt, barndom, opvækst, uddannelse for så at tage fat på den unge Zahles politiske indsats som redaktør og folketingsmand. Han søger at få bestemt påvirkninger fra familie og barndomsmiljø, tegner sider af Zahles personlighed og personlige fremtræden og gennemgår naturlig-

vis udførligt den unge venstremands synspunkter både i teori og praksis. Jens Michaelsen forsøger på god gammeldags vis at komme omkring hele personen, vurderer og kritiserer og bestemmer hans indsats omkring loven om fæste- og lejehuse som hans »svendestykke« som politiker – en bedømmelse, man ikke kan være uenig med forfatteren i. Her havde Zahle fundet sit felt, og lovgivningsarbejdet blev suppleret med udarbejdelsen af den friskt skrevne og engagerede »Den danske Husmand«, der udkom 1901.

Jens Michaelsen knytter sin fremstilling til den Kaarsted'-ske model for politikeres fortræffelighed, men man gør stort set bedst i at gå let hen over de mere teoretiske betragtninger i indledningen. Når man derimod kommer til selve personen Zahle og hans udvikling, så har han, uden at det nogetsteds glimter undervejs, hverken i sprog eller synspunkter, solidt og udtømmende redegjort for, hvordan den senere konseilpræsident tog form som politiker. Der er nu heller intet, der glimter hos den unge Zahle. Han forekommer som en sympatisk, lidt original og lidt blændende skikkelse, der uden at han giver udtryk for større intellektuel originalitet eller overhovedet for videre intellektuel bearbejdning af sine erfaringer og indtryk, instinktivt opfatter sig som talsmand for »småårsfolk« og ganske snart i 90'erne finder frem til, at han skal sætte ind til fordel for underklassen i landbosamfundet. Skomagermestersønnen fra Roskilde har ingen interesse for byernes, håndværkernes eller arbejderens problemer – det er landet, det gælder.

Jens Topholm er gået anderledes til værks med Emil Marott – bogbindermestersøn fra Store Heddinge. Dette anføres ikke i Topholms bog, og det angiver ret godt bogens karakter. Her er stort set intet om personen Marott, meget lidt om hans bladvirksomhed og kommunalpolitiske indsats i Odense (se dog her samme forfatters artikel »Fyns Social-Demokrat 1896–1920« i Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie 14 Maj 1980 s. 5–22), men hele interessen knytter sig til Marotts særstandpunkter, siden hans brud med partiet og kortvarige forsøg på en selvstændig partidannelse. Topholm opererer med to hovedgrupperinger – de nationale og de sociale kategorier (af særstandpunkter). De nationale giver sig selv, og det var som bekendt her, Marott i 1920 brød med socialdemokratiet omkring genforeningsproblematikken. Men betegnelsen sociale særstandpunkter er ikke klar, for i Topholms bog omfatter denne kategori alt andet lige fra kommentarer til Bernstein over militærspørgsmålet til vurderingen af rent taktiske sider af dagens politik og arbejdsmarkedsforhold. Topholms gennemgang af Marotts opfattelser (væsentligst med udgangspunkt i Fyns Social-Demokrat) kontrasteres løbende med socialdemokratiets officielle, og det søges så vurderet, i hvilket omfang, der var tale om afvigelser. Det gør bogen tung at læse, gentagelserne er hyppige, og der kommer til at mangle en dimension: Marotts indflydelse på den officielle socialdemokratiske politiske linie! Marott var jo ikke en tilfældig mand i rigsdagsgruppen. Han hørte til lederkredsen umiddelbart efter de egentlige førere som P. Knudsen, Borgbjerg og Stauning. Han var medlem af finansudvalget, fremtrædende jordpolitisk talsmand for socialdemokratiets synspunkter m.v. I en

række tilfælde kan man ikke tale om særstandpunkter, ganske enkelt fordi partiets linie var lig med højrefløjens, i dette tilfælde med Marotts opfattelse.

Jens Topholm opdeler sin bog i tidsafsnitene 1896–1912/14, 1912/14–1920 og 1920–24. Det er vel det bemærkelsesværdige, at Marott allerede i den første periode, i årene 1911–12, kommer i en meget dybtgående konflikt med sit parti og faktisk giver udtryk for meget divergerende synspunkter, først omkring opfattelsen af en københavnsk arbejdskamp, senere om det tyske valg i 1912, hvor problemet drejede sig om de dansksindede sønderjyske vælgere, der var medlem af socialdemokratiet, skulle stemme dansk eller socialdemokratisk. Og det er på disse områder, modsætningen mellem Marott og partiet udvikler sig i de følgende år til bruddet i 1920. Efter 1920 synes at strejfe forestillinger om en dansk fascisme – meget skal der dog næppe lægges heri, for Topholm dokumenterer tydeligt i sin bog, at Marott var alt andet end en teoretisk skolet og vidende politiker.

Marott endte som en overløber – set fra partiet en forrædder – mens Zahle blev konseilpræsident i to omgange. Zahle er aldrig blevet overvurderet i litteraturen (og læs blot K. H. Koføeds erindringer!), Marott er naturligtvis frosset ud i arbejderbevægelsens historieskrivning. Ingen af dem bar de store visioner eller evnede ihvertfald at give udtryk for sådanne, og begges almindelige teoretiske ballast, indenfor hver deres ideologiske ståsted, synes at have været beskeden. For dem begge synes at gælde, at de uden større problemer som unge fandt en platform, hvorfra de kunne arbejde for »de små i samfundet«, en selvfølgelig demokratisk-radikal indstilling underbygget med en stærk følelse af nødvendigheden af sociale reformer. Ingen af dem var revolutionære – ligheden skulle komme gennem reformer vedtaget af vælgermassens flertal. Det er på den baggrund egentlig en skæbnens ironi, at Marott ihvertfald i offentligheden kom til at stå som den, der blev anledningen til Zahles fald. Indtil da havde deres politiske indsats forløbet parallelt, og havde været båret af stort set samme ideer, hvis man hos så pragmatisk og praktisk rettede politikere tør bruge dette udtryk.

De to undersøgelser er ikke blevet bøgerne om hhv. Zahle og Marott. De bærer på mange måder stadig præg af deres ophavssituation, men der er i hver sin genre tale om solide redegørelser om centralt placerede politiske skikkelser i dansk politik.

Claus Bjørn

Peter Skautrup: Hørt og husket. Poul Kristensens Forlag, Herning. 1979. 140 s., ill. Kr. 64.

Bondeblod har i århundreder rullet i forfædrenes årer, og det fornægter sig ikke, når den jyske professor fortæller om slægt og hjemstavn. »Det begyndte i Kølvråk«. Dér var Peter Skautrup far Niels Jensen i efteråret 1894 blev vinterskolelærer, og her fødtes lærerparrets tredje barn. To små sønner, Jens og Peder, havde de mistet, og

den lille nye fik nu begge navne (det ene af præsten fejlskrevet til »Peter«), med Andreas i tilgift. Navneforandringen til Skautrup kom først i 1921.

Peter Skautrup »mener« at kunne huske en situation oplevet før toårsalderen: han sad i en gyng, der var solidt opbundet i fire tove fastgjort i en forsvarlig krog i loftsbjælken, og herfra havde han den herligste udsigt mod øst ned over Karup å. Det lyder poetisk, men den tidlige barndom bød også på dramatiske hændelser. Engang var drengen nær druknet i en afvandingsgrøft, en anden gang blev den vidtbekendte distriktslæge Rambusch tilkaldt fra Sjørup, og Peters mor var ham alle dage dybt taknemlig for, som hun sagde: »han reddede dit liv«.

De længste afsnit i bogen omhandler slægten og barndomsårene i Skavtrup skole, Tvis sogn, hvor Niels Jensen fra 1902 var lærer. Hans slægt hørte hjemme i Limfjords-egnen mellem Struer og Lemvig, mens hans hustru var af Hallund-slægten. På faderens side var forfædrene fæstebønder indtil 1782; et udsnit af stamtavlen anføres. Oldefædrene på mødrene side kom udensogns fra. Skautrups farmor, der var gift to gange, nedskrev i 1920 en beretning om sin slægt. Den oplyser en hel del om personer, gårde og bygninger, fortæller også noget om hendes egen indstilling. Det sidste stemmer ganske godt med de træk, som sønnesønnen mærkede sig, da han som ung i nogen tid boede hos hende i Holstebro. Han kendte hendes spartanske levemåde og vidste, at hun ikke satte pris på den unge mands megen læsen, som hans far måtte betale for. »Aa saa ka' han endda hwærken blyw Præst eller Dæj'n«. Men – tilføjer Peter Skautrup: »Hun forligede sig dog med forløbet«.

I et par år havde Skautrups far været elev på Ranum seminarium, men han tog ikke lærereksamen. På den tid omfattede den vestjyske skoleordning mange vinterlærere og vikarer med langt ringere uddannelse end hans. Gift blev han i Hallundbæk, Hodsager sogn, i 1892, men længe måtte det unge par følge en vinterskolelærers vandringsvej, før Niels Jensen i februar 1902 blev enelærer ved Skautrup skole. En solid og god lærer; adskillige af hans gamle elever vidste ikke alt det gode, de kunne sige om ham. Udenadslæren yndede han ikke, men lagde vægt på mere lystbetonede præstationer. Sang blev flittigt dyrket, og ofte tog han violinen med i skolestuen. Nu og da fik børnene lejlighed til at læse »gotisk skrift« i et sæt skriftlæsningsbøger; endnu var der bedsteforældre, som benyttede denne skrift. De ældre indenfor skolekredsen havde svært ved at forson sig med noget så »nymodens« som gymnastikapparater og navnlig med hvad de kostede!

Om sin mor siger Skautrup, at hun »rådede for orden, mad og hygge«, og hun var den, der havde hans største fortrolighed. »Og omvendt var jeg nok den, hendes tanker kredsede om tidlig og sild«; han var jo blevet enbarn. Hans mor var også økonomisk, mere end faderen. Hun var en religiøs natur, venlig og godgørende; hun havde en vis alvorlig værdighed. I skolestuen kunne hun ikke blot gøre rent, men lære de små at stave og læse, »selvfølgelig for gode ord uden betaling«. Hun talte jysk som de andre koner. Ved sit arbejde forstod hun at skynde sig uden at jage. Men var hængelampen først i orden,

holdt hun af en stille mørkningstid, før lyset tændtes i hjemmet.

Om sin egen dagligdag som barn husker Skautrup kun lidt, påstår han. Det rimer ikke helt med hans små natur-skildringer og udbruddet: »For en mættet tid man havde som dreng!« – Fra verden udenom kom Anders Post med breve, avis og blade. Af de børnebøger Peter »slugte«, har hans lidt yngre anmelder læst de fleste, ligeledes Ingemanns historiske romaner, men kan godt misunde drengen hans adgang til Tvis sognebibliotek. Sognet lærte han især at kende gennem faderens hverv i kirke, skole, husflidsforening, sygekasse og hjælpekasse. Ulykkelige hændelser forekom på egnen og forbigås ikke. Videst bekendt blev den dystre begivenhed, da en landbrugers husbestyrerinde dræbte sine egne og sin elskede husbonds børn, på nær en dreng. Peter Sabroe kom til begravelsen og holdt en gribende tale; gennem samtaler med egnens folk blev han derefter opmærksom på de uheldige børnehjemsforhold i Handbjerg (»Hebronaffæren«; barnemordene i Tvis og forholdene på børnehjemmet er udførligt omtalt i Sven Sabroes bog »Peter Sabroe. Børnenes Ven«, 1943, s. 89–100).

Allerede som dreng har Peter Skautrup ført dagbog, og 70 år senere kan han undres over optegnelser, der – midt iblandt notater om dagligt arbejde, politiske hændelser m.v. – giver udtryk for tanker og følelser, der får ham til at undres. »Hvem skrev jeg dette for? Jeg ville afgjort aldrig have kunnet lade nogen se eller læse dette! Men det vestjyske dækkende skjold var her kastet til side, så det blødende indre trådte frem –« Årsagen var en drengeforekelse i en godt 3 år ældre pige. Den skulle sætte sig spor også i de følgende år; først på bogens sidste side, i hans studentertid, fandt »det platoniske forhold« sin ve-modige afslutning.

Skautrup har nogle kloge ord om det, der kan byde på problemer: »at kunne kende og genkende sig selv, på forstående vis at kunne identificere sig selv på afstand«. Han mener dog, at der tilbage til hans konfirmationstid ikke er noget, han husker som fremmed (bortset fra den ovennævnte »undren«). Det lå åbenbart i luften, at han skulle »læse«, og fra februar 1911 var han på Holstebro Friskoles præliminærkursus i to år. Den landskendte valgmenighedspræst Morten Larsen havde konfirmeret ham, og i afsnittet om friskolen omtaler han både sine lærere og kammerater. Lærer Jens Fonager fik næsten ved et tilfælde afgørende betydning for Skautrups valg af studievej: i stedet for en allerede besluttet seminarieforberedelse blev det Høng studenterkursus. En forsinket indmeldelse gjorde ende på »de forøttede muligheder« som forelå. Faderen stillede ham ganske frit, »og der var et utal [trykkefej] for »uudtalte(?)« tillidsforhold imellem os, men så tillige også en underforstået ansvarsovertagelse«. I afsnittet »Høng-tiden« giver Skautrup en udmærket karakteristik af sine lærere. Den følgende omtale af det begyndende universitetsstudium har en særlig interesse for anmelderen. Skautrups årskort ved Københavns universitet 1915–16 (en af illustrationerne) anfører ganske de samme fag som mit fra 1920–21, og en timeplan viser, at vi har haft 6 universitetslærere »fælles«. Jeg kan bedst bifalde, hvad han siger om Verner Dahlerup og Aage Friis.

I slutningskapitlet fortæller Skautrup om sine hospitalsoplevelser som nr. 7 på en 6 sengs stue, hvor det mest ejendommelige var hans møde med den noget hårdkogte jord- og betonarbejder Aagesen, der chokerede den fintfølede Skautrup mindre ved sit »gudsforgående« ordvalg end ved »hans kyniske, ubændige vilje til efter ydmygelsen og nederlaget ikke at tillade nogen ædlere følelse at spire frem eller trives«. *Hvis* den unge landbostudent nu også så til bunds i den sag –

Hvad Peter Skautrup har hørt og husket fra sine første tyve år giver forventninger om, hvor meget mere han ville kunne fortælle om sit livsløb i de to følgende menneskealdre. Anvendeligt stof – på jysk og beslægtede sprog – har han sikkert i rigt mål.

Fridlev Skrubbeltrang

Erindringsserien »Folk fortæller« nr. 1–3. Udgivet af Foreningen Danmarks Folkeminder. 1979–80.

Interessen for »almindelige menneskers« erindringer har taget et vældigt opsving indenfor de seneste år. I mange lokalhistoriske arkiver udføres der et stort og målbevidst arbejde for at sikre sig erindringer fra sognets ældste, inden det bliver for sent. Men også andre steder end i de lokalhistoriske arkiver har man øje for betydningen af denne kildetype og gør en aktiv indsats for at indsamle erindringer og få dem ud til en større kreds. Det er erindringsserien »Folk fortæller«, som Foreningen Danmarks Folkeminder udgiver, et glimrende eksempel på.

Seriens første bind er Viggo Hansens »Sådan var det på landet i tyverne« (40 s., kr. 20,00). Det er en jordnær men levende skildring af de usle vilkår, tjenestefolkene endnu i 1920'erne blev tilbudt på landets bonde- og herregårde. Viggo Klausen blev sendt ud at tjene som 14-årig i 1923 og forlod erhvervet i 1933, hvor han efter et højskoleophold blev ansat som plejer ved Sct. Hans hospital. Det var uden vemod, han sagde farvel til landbruget. Det mest positive ved landbrugsarbejdet var glæden ved at så, se kornet komme frem og gøre markerne grønne, at være i nær kontakt med dyr og planter og se det trives og gro. Medaljens bagside var de dårlige boligforhold, den dårlige kost, sultelønnen, det hårde arbejde og den nedladende holdning, arbejdsgiverne med få undtagelser indtog overfor tyendet – og netop disse ting står mejslet fast i Viggo Klausens erindring. Værst var forholdene hos de indremissionske bønder. Bedre arbejdspladser var derimod de store gårde på omkring 300 tdr. land. Der forekom det, at ejeren gik i spidsen for arbejdet for at vise, at han selv kunne udfylde de krav, han stillede til sine medhjælpere. Endvidere var der flere tjenestefolk på de større gårde, således at man havde flere at dele skæbne med. Nu tres år senere vil man måske undre sig over, at det i det hele taget var muligt at få folk til at arbejde på de vilkår, Viggo Klausen og hans samtidige blev budt; men man må huske på, at tyendet kun var fagligt svagt organiseret og at der stort set ikke var arbejde at finde andre steder.

Erindringsseriens nr. 2, Kirsten Melchjorsens »Peder Bøje« (59 s., ill. kr. 30), afviger en del i form og indhold fra erindringsseriens første og tredje bidrag. Forskellen i formen ligger i nedskrivningsmåden. Erindringerne er først indtalt på bånd, hvorefter et af Peder Bøje's børnebørn, journalisten Kirsten Melchjorsen, har nedskrevet, bearbejdet og udgivet dem, dels som direkte interview dels som sammendrag. Herved er Peder Bøje's erindringer blevet mere strukturerede end de to andre bidrag i serien men måske også mindre spontane. Afgivelsen i indhold ligger bl.a. i, at P.B.'s erindringer er snævrere knyttet til en geografisk lokalitet og dækker et større spænd af år end de to andre. Erindringerne er koncentreret omkring hans liv på Læsø, dvs. som bonde på »Pilegården« i sjette generation og aktiv bjergjer. Men også kulturhistoriske oplysninger om f.eks. forberedelserne til højtidene er medtaget. Det samme gælder det lokale, kirkelige liv. Retfærdigvis bør det nævnes, at man på grund af hans fortid som sømand, bl.a. på udvandrerskibe til Amerika, hører om andet end hans oplevelser på Læsø. Endelig fremgår en sidste afvigelse i indhold af afsnittet om slægten og dens tilknytning til slægtgården. Her er »erindringstærsklen« overskredet, idet der bl.a. bygges på oplysninger fra Landsarkivet i Viborg.

Til trods for titlen har Johannes P. Møller's »Ingen billetter til himlen« (nr. 3. 61 s. kr. (medlemspris kr.

)) intet med kirken eller det kirkelige liv at gøre. Vi er tilbage på landet igen, nærmere bestemt på Himmerland, hvor J. P. M. fortæller om sin barndom på forældrenes lille husmandssted under første verdenskrig og sin første plads hos en indremissionsk bonde. Børnene fik på et meget tidligt tidspunkt deres eget ansvarsområde i driften samtidig med, at ærlighed og flittighed blev indprentet dem som ufravigelige læresætninger. Miljøet var uden forståelse for barnets behov for ros for den daglige, omhyggelige udførsel af arbejdet eller den skuffelse, der afstedtes af bebrejdelser for den mindste forsømmelse fra de ofte små børns side. Det synes at have været en barndom uden de store glæder. I kampen for det daglige brød levedes der ikke børnene tid til at være børn, og kravet om arbejde fremfor alt kvalte barnets eget initiativ. Dét synes at have været hæmmende for J.P.M.. Skuffende var det også, at de penge, han selv havde tjent, uden videre indgik i familiens budget uden hensyntagen til, hvad han eventuelt selv havde villet bruge dem til. Minderne om den første tjenesteplads hos en indremissionsk bonde er heller ikke lyse, bortset fra den forståelse, som den voksne karl viste overfor ham. Ikke sjældent stillede bonden J.P.M. overfor opgaver, der grænsede til misbrug. Skolegangen blev forsømt, for arbejdet var vigtigere end det at læse ABC; men heldigvis nåede Johs. P. Møller at få så meget tid på skolebænken, at han på sine gamle dage blev i stand til at skrive sine erindringer.

Det er et prisværdigt initiativ, Foreningen Danmarks Folkeminder har taget, og oplagstallet på seriens første bind tyder på, at man når ud til en betydelig læserkreds, hvilket erindringerne så afgjort fortjener. Men forlagsredaktionen forsømmer desværre at oplyse læserne om ophavssituationen og udgivelsesprincipperne, hvilket er ikke uvæsentlige spørgsmål i en videnskabelig sammenhæng. Bortset fra nr. 2 nævnes det ikke, hvordan erin-

dringerne er blevet til. Er de blevet nedskrevet på opfordring af Foreningen Danmarks Folkeminder (og i givet fald: hvordan har man fundet frem til netop disse personer) eller er der tale om allerede nedskrevne erindringer, som foreningen blot har sikret sig udgiverretten til? Hvordan er de blevet behandlet redaktionelt? Er der redigeret eller ej? Andre uoplyste spørgsmål omkring ophavssituationen og udgivelsesprincipperne kan nævnes, men de anførte er tilstrækkelige til at illustrere, hvad anmelderen efterlyser. Nævnes bør det også, at man i seriens første bind savner en redegørelse for, hvilke intentioner man fra Danmarks Folkeminders side har haft med udsendelsen og hvilke overvejelser, der ligger bag. Det havde også været rart at vide lidt om den udgivelsespolitik, man agter at følge. Lad os håbe, at forlagsredaktionen i et af de efterfølgende numre får et par linjer i indledningen til overs til kort at orientere læserne herom.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

H. U. Ramsing: Københavns ejendomme 1377-1728. Oversigt over skøder og adkomster. Bind VI: Klædebo kvarter, ved Egil Skall og Poul Strømstad. Selskabet for Københavns historie, København 1979. Distribution gennem Københavns Stadsarkiv. 228 s. + 2 plancher, kr. 100.

Da generalmajor H. U. Ramsing døde i 1946 havde han nået at udgive fire bind af dette stort anlagte værk, der skulle befolke Københavns gamle kvarterer i perioden fra affattelsestidspunktet for Roskildebispevis Jordebog i 1377 til Københavns brand i 1728 på baggrund af det overleverede kildemateriale (bind I-IV: Øster, Strand, Snarens og Vester kvarterer). Ved arbejdet med det sidste bind blev Ramsing bistået af Victor Hermansen, og det var derfor naturligt, at det blev lagt ham i hænderne at fortsætte arbejdet med udgivelsen af de omfattende samlinger, men han nåede kun at få påbegyndt bind V før sin død, hvorefter arbejdet blev overdraget Albert Fabritius. Han havde særlige forudsætninger for at arbejde med Købmager kvarter, der kom som bind VIII, og derefter afsluttede han det påbegyndte bind V (Nørre kvarter). Efter hans død i 1976 måtte de, der skulle fortsætte udgivelsen, udelukkende bero på Ramsings materiale, og det skabte problemer. Ramsings håndskrift var vanskelig at læse, ligesom hans notater, stærkt personlige i deres form, heller ikke altid var til at gennemskue. Valget blev da om man skulle standse udgivelsen helt eller fortsætte i en forenklet form. Det blev det sidste, og nu foreligger bind VI (Klædebo kvarter) ved Egil Skall fra Københavns Stadsarkiv og Poul Strømstad fra Nationalmuseet i delvis ny skikkelse: »Opstillingen er skematiseret, og en del diskutabile oplysninger er udeladt«.

Det foranlediger nogle bekymrede betragtninger. Det er ikke udenværkerne der byder på problemer; matrikelkort, matrikelkonkordans, sted- og personnavneregistre, redegørelsen for gadenettets historie og vejledningen er i

det store hele uændrede og nyttige redskaber for selve teksten. Den er til gengæld ganske forandret: I tre spalter, opstillet efter rækkefølgen i 1689-matrikel, fortælles følgende: Beboer(e) eller ejer(e) (spalte 2) på et vist tidspunkt (spalte 1) i overensstemmelse med et bestemt kildested (spalte 3). Spalte 3 erstatter Ramsings fodnoter, og kildestedet angives i ubearbejdet form. Det medfører, at fjerne historiske forhold og en uvant sprogdragt ofte sammen gør det vanskeligt at erkende adkomstens art: Ejendom eller lejemål? – Eller tjenestebolig? Tænk bare på Universitetets ejendomme! Mange kender til omstændighederne ved Universitetets residenser, professorboligerne, men hvordan med formentlige Universitetsbesiddelser som fx matrikel nr. 240 C i Nørregade. Her hjemles et beboerskit 16/1 1599 både af et købebrev til forrige beboer og et lejebrev til Universitetet, i nævnte rækkefølge selvom lejebrevet er dateret to dage før købebrevet. En kommentar havde været på sin plads (jeg fandt efter mange opslag hjælp i den nyudkomne Vejledende Arkivregistraturer XXI, Københavns Universitet, pkt. 18.08.01). Ligeså umulige er henvisningerne for de ældre adkomsters vedkommende – til Københavns Diplomatarium uden nærmere angivelse af kildestedets væsen. Altså må man selv finde kildestedet frem, hvis man vil bruge disse oplysninger til noget. Ramsing selv skrev sine indsamlinger om til små beboerfortællinger, historiker, om man vil. Det indebærer en højere grad af fortolkning, men gør desuden arbejdet mere afsluttet.

Baggrunden for denne udarbejdelse af beboerfortegnelser 1377-1728 er en forestilling om en i det hele uforanderlig middelalderlig ejendomsstruktur. Gunnar Olsen har i *Historisk Tidsskrift* (11 rk. bd. I) peget på, hvor lidt der skal til for forrykke grundlaget for en identifikation af middelalderejendom med senere matrikelnumre. Udgifterne af dette bind har ikke gjort rede for, hvori arten af de »diskutable oplysninger«, der er udeladt, består. Men meget få ejendomme føres længere tilbage end til slutningen af 1400-tallet, og det er nærliggende at tro, at Gunnar Olsens betragtninger har gjort sit indtryk og at disse oplysninger kan være middelalderlige identifikationer, der så nu er borttaget. Det ville være en naturlig konsekvens af, at man har ordnet oplysningerne efter matrikelnumre. Men den primære struktur for Ramsing var kvarterets karréer, og for deres vedkommende må vi vel kunne bortveje vores usikkerhed: Vi kender middelalderens gadenet ganske godt. Men hvis min formodning er rigtig, har man spoleret muligheden for at bearbejde stoffet som karréhistorie. Navnestoffet må på en eller anden måde bevares intakt.

I dag ville man jo nok have tænkt på at edb-behandle et materiale som dette under nogle spændende synsvinkler før end man gav sig til at trykke det, men for Ramsing har fortællingen nok været et slutmål. Det er ganske forståeligt, værket er jo tænkt for et halvt århundrede siden. Men hvor mange har faktisk brug for denne vejviser til det gamle København, når man bortser fra den heldige familiehistoriker, der kan finde en slægtning blandt disse registrerede borgere, der nok ofte har været byens bedsteborgere. Når nu dette binds nyordning af stoffet giver anledning til så megen usikkerhed, burde man da ikke overveje – endnu engang – om ikke det var formålstjen-

ligt blot at renskrive Ramsings notater og publicere dem på microfiches eller anden lignende teknik. Som man har valgt at udsende bind VI, er Ramsings materiale heller ikke uden videre anvendeligt.

Steen Ove Christensen

Steffen Linvald: Amagertorv i fortid og nutid set fra Sparekassen Sydjyllands nye ejendom på hjørnet af Købmagergade og Østergade. Vejle 1979, 63 s., ill. kr. 125.

I anledning af Sparekassen Sydjyllands overtagelse af hjørnejendommen Købmagergade/Østergade – tidligere også kaldet »Ranchs Hjørne« efter den urmager, som havde forretning der – har Sparekassen udgivet ovennævnte bog forfattet af Steffen Linvald. Som man kan se, er det en lille, temmelig dyr, men også en flot bog. Det, der umiddelbart fanger læseren, er sikkert de mange illustrationer, og blandt disse, en gengivelse i farver, s. 28–9, af Axel Holms kopi fra 1892 af en kopi af S. Schlätzer fra 1882 af Johan Jacob Bruuns prospekt fra 1755 af Amagertorv. Jeg vil skønne, at omkring 1/3 af pladsen optages af illustrationer.

Forfatteren har delt sin bog op i syv afsnit. I det første gennemgår han de tidligere ejerforhold for de ejendomme, hvor Sparekassens ejendom nu ligger, ligesom der gives spredte indtryk af den tidligere bebyggelses udseende og indretning. Det andet, som kaldes betragtninger over Amagertorv, omhandler torvets navn, anvendelse, afgrænsning m.m. gennem tiderne. Derefter følger et afsnit om fester på Amagertorv, der sammen med Gammelortv fra gammel tid var de to steder i byen, hvor de store offentlige fester fandt sted. Forfatteren kommer her ind på festlighederne i forbindelse med Fredrik 2's kroning i 1559, Christian 4's kroning i 1596 og den udvalgte prins Christians bryllup med prinsesse Magdalene Sibylle i 1634. I afsnit fire og seks gennemgås kort ejer- og bygningshistorien for de øvrige ejendomme på Amagertorv – bortset fra Helligåndskirken – således at tiden indtil branden i 1795 behandles i det ene afsnit, og tiden efter branden i det andet. Mellem disse to afsnit er der så indskudt et kort afsnit om Helligåndskirken, og bogen afsluttes med en gennemgang af de sidste 150 års begivenheder på torvet. Her kommer Linvald bl.a. ind på Storkepringvandet, som ikke blev modtaget med nogen synderlig begejstring i 1894.

Forfatterens intention med bogen er ifølge forordet: »Det er første gang dette torv, de begivenheder, der er knyttet til det, de ejendomme, der indrammer det og deres ejere og beboere er blevet behandlet under ét. Tidligere arbejder om torvet har fortrinsvis beskæftiget sig med enkelte begivenheder og ejendomme, og det er derfor forfatterens håb, at det er lykket ham at give et helhedsindtryk af Amagertorv – på godt og ondt – såvel i fortid som i nutid.«

Det lykkes f.eks. at give et indtryk af indbyggernes indflydelse og sociale placering i 1600-tallet blandt råd-

mænd og storkøbmand. Når man tager det begrænsede sidetal i betragtning må der naturligvis også kun kunne blive tale om et indtryk, som dog i kraft af mange »spredte« oplysninger er noget forvirrende.

Inger Marie Kromann Hansen

Klavs Hybel Bräuner: Mølleåens vand. Vandskab og landskab omkring Mølleåen. Nationalmuseet 1979. 68 s. + kortbilag., kr. 68.

Det er med interesse, man åbner denne bog. Emnet er umiddelbart spændende, og førstehåndsideindtrykket, det smukke omslag og bogens mange illustrationer virker indbydende. Men allerede på den første side melder betænkkelighederne sig, idet forfatterens formulering af sine intentioner virker uklar og diffus. Målet angives at være en beskrivelse af denne del af Nordsjælland ud fra en ny synsvinkel. Desværre oplyses det ikke hvilken; blot nævnes det, at forfatteren vil gå på tværs af en række traditionelle faggrænser. Ved læsning af bogen bliver det dog klart, at denne synsvinkel er, at udgangspunktet er taget i vandets og specielt Mølleåens betydning for området. Hvor nyt dette synspunkt er, kan diskuteres; derimod er det efter endt læsning stadig ikke gået op for læseren, hvad det er for faggrænser, forfatteren mener at gå på tværs af. Ganske vist indledes der med en beskrivelse af landskabets geologiske udformning efter istiden, men derved adskiller bogen sig næppe fra andre lokalhistoriske og topografiske arbejder, der ikke pretenderer at være tværfaglige. Desværre er den ellers udmærkede ide om at tage udgangspunkt i vandet og dets betydning for området ikke gennemført med tilstrækkelig kompositions- og landsbygrundlæggelserne er således blevet alt for lange, mens der godt kunne have været gjort mere ud af de mange industrier, der allerede i Frederik II og Christian IV's tid opstod langs åløbet, og som senere udviklede sig til kendte og betydelige industrianlæg. Bogen indeholder en kortfattet gennemgang af anlæggenes opståen og historie suppleret med et udmærket kort og billedmateriale. Hvad det saglige angår, er der imidlertid ikke meddelt noget nyt – her måtte det tværfaglige da ellers kunne udnyttes. Det er da også bemærkelsesværdigt, at en bog, der udelukkende bygger på trykte fremstillinger ikke i litteraturlisten medtager et så væsentligt værk som Aksel E. Christensens fremstilling af Mølleåværkerne i Industriens Historie. Mest værdifuldt forekommer afsnittet, der behandler Mølleåen som fæstning, hvori forfatteren redegør for områdets betydning for forsvaret af København og de omfattende fæstningsbyggerier i slutningen af forrige århundrede. Fremstillingen er suppleret med et spændende billedmateriale, dels af autentiske fotografier, der viser fæstningsbyggeriet i dets forskellige faser, dels tegninger og kortskitser.

Man kommer efter endt læsning til at spekulere på, hvem en fremstilling som denne egentlig henvender sig til. Fagfolk vil næppe finde noget nyt, men bogen kan heller ikke siges at imødekomme et bredere publikums

behov, dertil er den for løs i kompositionen, og sproget lader for meget tilbage at ønske med hensyn til klarhed og livfuldhed. At skrive bredt om et sådant emne kræver vel i virkeligheden en Hugo Mathiesen, der kan tage læseren ved hånden og føre ham gennem landskabet og åbne det for ham. Lad det tjene forfatteren til undskyldning, at et emne som dette næppe kan behandles forsvareligt på 68 sider. Men hvad har været Nationalmuseets tanke med at udgive en sådan publikation?

Lis Heiberg

Frank A. Birkebæk (red.): 13 bidrag til Roskilde by og egns historie. Udgivet i anledning af Roskilde Museums 50 års jubilæum, Roskilde 1979. Forhandles gennem Roskilde Museum: 212 s., ill. kr. 45.

I 1979 fyldte Roskilde Museum 50 år, og i den anledning har man – som sig hør og bør – udsendt et jubilæumsskrift. Og det er ikke blot en rapport fra museets arbejdsmark, det er i høj grad også en hyldelse fra museets venner, frænder i samarbejdsinstitutioner og lignende, i små velvalgte artikler. Resultatet er blevet en lille Roskilde bys historie, fortalt med hjælp af et væld af forskningsstrategier.

Optakten giver den gamle museumschef Niels A. Christiansen den en redegørelse for museets historie i de 50 år, men derefter tager bogen fat efter en gammel lokalhistorisk recept med stedets geologi og de forhistoriske arkæologers vidnesbyrd. Erling Bondesen beskriver og forklarer således naturen bag bydannelse i nøje samklang med vor viden om bysamfundet i Roskilde, og Ulla Lund Hansen og Søren A. Sørensen fortæller om menneskets virksomhed på egnen i førhistorisk tid på baggrund af oldfund. Men derefter samler koncentrationen sig snart om vikingetidens og det middelalderlige Roskilde. Museets nuværende leder Frank A. Birkebæk lægger ud med at gøre status over vore kundskaber omkring byens opståen og opstiller på den baggrund en arbejdshypotese for det videre arbejde med at lokalisere den ældste by i fjordens bund; den har fælles træk med de iagttagelser, som Mogens Bencard har gjort for Ribes vedkommende, og virker umiddelbart besnærende. Han følges straks op af to medarbejdere ved Statens humanistiske Forskningsråds projekt »Middelalderbyen«, Ingrid Nielsen og Ole Schiørring, der giver en prøve på anvendelsen af arkæologiske fundkort som historiske kilder – og snart tegner byen sig på landkortet. Eugeniusz Gasiorowski tager fat fra den anden ende og forsøger at få greb om middelalderbyen ved hjælp af en såkaldt metrologisk undersøgelse af det kendte Roskilde; det er et forsøg på at erkende den måleenhed, der ligger bag udviklingen og planlægningen (?) af den gamle by, og det lykkes ham at mane en forestilling af middelalderbyen frem for læseren. Også mindre stort anlagte undersøgelser bidrager til vor viden om byens topografi. Niels Engberg har undersøgt Algade 42 og med støtte i de skriftlige kilder genfundet den for-

svundne St. Pouls kirke, og sammen med Richard Frederiksen fortæller han om tre grube-huse fra vikingetiden. I det hele taget er det i den genstandsorienterede forskning vi må hente vor viden om forhold, som den traditionelle historie kun kan gisne om. Arbejdsmarken er alsidig. Ole Crumlin-Pedersen fortæller med udgangspunkt i et vikingeskibsvrag, fundet ved Lynæs, om Roskilde søvej og en hidtil upåagtet sæsonhandelsplads på dette sted, og Niels-Knud Liebgott orienterer om de store keramikfund fra det middelalderlige Roskilde – ingen anden by i det nuværende Danmark har afgivet så meget middelalderkeramik som netop Roskilde. Joh, byen er central i flere henseender! En lille præsentation af nogle små gådefulde øksehoveder fra slutningen af vikingetiden ved Michael Andersen kan synes kurios, men den viser hvor alsidigt fundmaterialet fra byen er. Jeg har gemt Jens Riis Jørgensens bygningsundersøgelse af Bondetinget 17 og 19, der stammer fra 1600-tallet, til sidst, fordi denne forfatter som den eneste ved siden af kulturhistorikerens arbejde med indsamling og fortolkning trækker bevaringsarbejdet frem i lyset. Det er også en væsentlig opgave i det ret medtagne Roskilde.

Bogens lay-out skyldes Søren Bloch, og den er gennemtænkt og nydeligt udført, men jeg kan ikke lide det valgte »skitsebogsformat«. Den lille bog harmonerer dårligt med reolens rigtige bøger, – men den er spændende læsning.

Steen Ove Christensen

Andreas Reyersens: Beskrivelse over St. Bendts Kirke i Ringsted. Facsimiletryk efter originaludgaven 1779. Forord af Richard G. Nielsen. Ringsted 1979. Forhandles gennem forlaget »Pennalhuset« i Præstø. 12 + 85 s., ill., pris: 65 kr. + ekspedition.

Gamle bøger har sin charme. Og på sin vis forstår jeg godt, at Ringstedbogtrykkeren Jørgen Malchow har grebet chancen og fejret sit 25 års jubilæum i 1979 med at genudgive denne første trykte beskrivelse af St. Bendts kirke i Ringsted, Andreas Reyersens bog fra 1779. Den er både boghistorie og lokalhistorie. Selvom den er trykt »i det Kongelige Universitets Bogtrykkerie« i København, er det en fin hilsen til venner og forretningsforbindelser af Malchow Bogtryk/Offset, Ringsted. Reyersens bog er nemlig en smuk bog, som det ofte er tilfældet med bøger fra 1700-tallet. Den nye udgave er forsynet med et moderne forord og en litteraturliste af den ihærdige forlægger og kulturspreder Richard G. Nielsen, og et mindre oplag af dette lejlighedsstryk står til rådighed for boghandelen gennem ovennævnte forlag.

Udgiveren giver bogen disse ord med på vejen: »Bogens 84 sider rummer netop såvel Danmarks- som lokalhistorie af megen værdi. Den, der vil vide noget om kirkens, byens og egnens fortid, kan passende begynde her.« Nu tror jeg ikke, at der er ret mange, der vil læse en sådan fortegnelse over oplysninger til St. Bendts historie. Man

vil blade og kigge og måske få vakt en interesse – og så forhåbentligt hurtigt søge litteraturlisten på bageste side og dér finde Nationalmuseets publikumsguide fra 1972. Reyersens bog er nemlig ikke ligetil at fordøje uden en grundig introduktion, og en sådan både mangler og er næppe heller nødvendig. Thi bogens charme ligger i, at den er en kuriositet, i at man fornemmer tidsforskellen i sprog og stil og oplever et uvant grafisk billede – kort sagt, det er æstetik og nostalgi. Og så kan kirkehistorikeren jo desuden fornøje sig ved at iagttage, at Reyersens bog trods sin høje alder i hovedsagen er ordnet efter samme principper som Danmarks Kirker. Som udgiveren skriver om Reyersen: »Det var en mand med gode forudsætninger og megen kirkehistorisk viden, der da [ved udnævnelsen 1769] fik sit daglige virke i en af vore mest monumentale kirker midt i en landsdel, hvis fortid og natur inspirerer den videbegærlige til både forskning og fantasi. For ham var det naturligt at gå i gang med at undersøge kirkens historie. Det lykkedes at samle væsentligt stof, der på det tidspunkt var tilgængeligt, ordne det på en overskuelig måde og sætte det på plads i forhold til landets øvrige historie.« Store ord i en håndvending! Reyersens bog er et litterært tyveri, næsten ordret afskrevet efter et utrykt manuskript fra 1751 af kirkens kordegn Peter Motzfeld. Reyersen anfører ikke sin kilde, men Richard G. Nielsen burde have fortalt sin læser dette, hvorom han næppe kan være uvidende. Thi oplysningen findes samme sted i Danmarks Kirker som den litteraturfortegnelse, han har lånt til genoptrykket af Reyersens bog. Men det er skam en nydelig bog.

Steen Ove Christensen

Havrebjerg Frimenighed og Valgmenighed 1904–1979. Slagelse 1979. ill. 76 s. kr. 65.

Det er velkendt, at landboerne skabte et selvstændigt skole og kirkevæsen sideløbende med statsinstitutionerne i slutningen af forrige århundrede under forfatningskampen. Efter Venstres magtovertagelse ved systemskiftet, skulle man umiddelbart tro, at der havde været støtte at hente i regeringen, således, at nye institutioners oprettelser kunne undgås. Det troede ihvert fald menigheden omkring Havrebjerg kirke ved Slagelse.

Da præsteembedet i 1900 var vakant rejste en deputation fra Havrebjerg ind til kultusministeren for at få dens støtte til ansættelse af en grundtvigsk præget teolog. Forehavende lykkedes ikke, og tre år senere ansøgte kredsen Venstres kultusminister – I. C. Christensen – om at måtte danne en frimenighed og anvende sognekirken til gudstjenester. Også dette blev afslået, og kredsen besluttede derpå selv at bygge en Frimenighedskirke og man ræsonnerede: »Sådan resultat fik sådanne nægtelser i Højres tid, og sådanne får de i Venstres. I den henseende er der intet systemskifte.«

Det er 75 års jubilæet for denne kirke der fejres med udgivelsen af ovennævnte bog. Gennem erindringer og kildeuddrag fra forhandlingsprotokoller, aviser og breve fås der en god indsigt i aktiviteterne omkring Frimenig-

heden. Ikke mindre end 39 forskellige personer giver i glimt deres oplevelser fra det kirkelige center.

I de 75 år kirken har bestået, har den kun haft tre forskellige præster, heraf er bogen især præget af erindringer om den første præst, Niels Dael. »Han var en ener, et træ, der ragede op i Skoven, og en mand, der spændte vidt både som præst og som menneske«. (s. 50). Udover præstegerningen i Havrebjerg var Niels Dael også præst ved Høve Frimenighedskirke, dertil kommer, at han i 1909 begyndte en menighedsskole i Liselund, hvor der blev uddannet præster til de frie menigheder. Mest kendt er nok de halvårlige »Liselundmøder« der har været søgt fra hele landet.

Det er både en styrke og en svaghed med så mange skribenter, som tilfældet er i denne bog. Der skrives om løst og fast og mest om de gode oplevelser fra miljøet. Og selvom man – som anmelderen der er udenfor kredsen – kan blive revet med af de mange pudsige oplevelser, så mangler man nogle konkrete oplysninger til at fastholde det centrale omkring Frimenigheden. Hvordan har kontakten mellem Frimenigheden og det øvrige lokalsamfund været? Hvormange medlemmer har menigheden haft, og når nu Niels Dael spiller en så central rolle i bogen, kunne det have været nyttigt med nogle få data om ham. Hvor store økonomiske omkostninger har det været at opretholde et medlemsskab til kirken? Det ses, at præstelønnen i 1932 p.gr.a. økonomiske vanskeligheder blev reduceret fra 3000 til 2500 kr. årligt! Men det er klart, at sådanne spørgsmål stiller kun den udenforstående. Forfatterne kender disse forhold og er mere interesseret i at fremhæve det store udbytte, de har haft af fællesskabet i frimenigheden. Det er legitimt, hvis målgruppen er den snævre kreds, men for en større læserskare forekommer bogen en smule for indforstået.

Bodil K. Hansen

Gamle huse i Præstø, Fredningsstyrelsen.

Eksp: Henbølls bogh. Adelgade 44, 4720 Præstø, 263 s. + tavle, ill., kr. 75.

Med udgangspunkt i den stigende interesse for at sikre miljøer fra ældre tid i nutidens planlægning og fremtidens forandringer, og med støtte i den nye bygningsfredningslov fra 1.1.1980, foregår der i disse år et stort arbejde med at »registrere« bevaringsværdig bebyggelse i by og på land.

»Registrere« er sat i gåseøjne. Ordet bruges i loven, og det lyder da også dejligt objektivt. Og dog er det de fysiske rammer om 4–500 års dagligliv, arbejde og fællesliv, som vi nu i løbet af få år ønsker at tage stilling til. Vi gør det bl.a. fordi vi ved, at vi har magten til at fjerne det hele eller i det mindste ødelægge det. Det gør os mere opmærksomme. Men gør det vor stillingtagen kvalificeret eller »objektiv«?

Ser vi på de hidtil udkomne »registranter«, ser vi et bredt spektrum af kriterier fra udvælgelse af huse. De spænder fra de tidlige »Bevaringsplaner« strikse krav til både æstetisk kvalitet og alder, over mange af »Historiske

huse-«værkerne mere bevidstløse fastholden ved bygningsfredningslovens ulyksalige 100-års-regel, til eksempler på nye tendenser: Hjørring-registrantens bevidste arbejde med alle huse i en bydel, Odense Byforenings registrant for Ridehusgade-kvarteret med både historisk og etnologisk forarbejde, og f.eks. registranter fra Odense og Esbjerg, der for alvor tager hul på industrialismens bymiljø.

Faren for enhver registrant er, at kommunalbestyrelserne er tilbøjelige til at tage dem som en en gang for alle givet facitliste, hvilket endda har været understreget af visse arkitekters udsagn om, at bevaringsarbejdet ville være stort set færdigt om 5–10 år, »så var alt registreret«! Det er derfor vigtigt, at »registranterne« ikke alene fremlægger og tydeliggør deres udvælgelseskriterier, men også gør klart, at der findes mange forskellige værdier (som det glimrende er udtrykt af Vibeke Fischer Thomsen i »Bevaringsplanlægning« fra Planstyrelsen 1979) – Værdier, der både kan påpeges af forskellige fag og af beboere og brugere selv. Thi registrering af bevaringsværdier er ikke mindst et spørgsmål om en kulturpolitisk opfattelse af forholdet mellem mennesker og deres omgivelser.

Tager vi den nyeste »registrant«: »Gamle huse i Præstø«, udgivet af Det særlige Bygningssyn 1979 under redaktion af kunsthistorikeren Sys Hartmann, ser man, at der er dækning for titlen. Der er ikke brugt nogle særlige udvælgelseskriterier. Man tager den del af byen, der var bebygget i 1867, og her tager man så størsteparten af husene, dog sjældent yngre end 1900. Det er sikkert ikke så forkert i Præstø, når man erindrere byens helhedskarakter, men det kunne godt klarere være udtrykt som en holdning blandt flere mulige.

Til gengæld er »Præstø« præget af en fin forståelse for, at formidlingen af en bys og dens værdier ikke mindst er et spørgsmål om at formidle dens kulturhistoriske fortælling. Det er godt udtrykt i indledningens ord om, at der er »lagt megen vægt på at give dels en samlet byhistorisk oversigt, dels en kulturhistorisk baggrund for hver ejendom« – »ud fra den betragtning, at vil man interessere nutidens mennesker for den ældre arkitektur, de til daglig er omgivet af, gøres det bedst muligt ved at fortælle om det liv, der her har udspillet sig«. Vægtige ord i en tid, hvor registreringen af en bys værdier ind imellem søges billigt løst med prikker eller farver på et kort!

Også på et andet område er »Præstø« et fremskridt, nemlig ved videreførelsen af traditionen fra især H. H. Engqvists bevaringsplaner med et grundigt afsnit omhandler udviklingen i husene og deres detaljer. I »Præstø« gennemgås bindingsværk, murværk, gesims, tagbeklædninger, skorstenspiber, kviste, tagrender og -nedløb, vinduer, porte og døre. Altsammen ført op i 1900-tallet og ledsaget af mange og gode tegninger. Begrundelsen for det bygningstekniske afsnit er, at det »sammen med tilsvarende undersøgelser i andre byer må kunne danne grundlaget for en samlet vurdering af den håndværksmæssige udvikling i landet«. Det er præcis hvad der er brug for. Efterhånden som teglag og sprosevinduer næsten til overflod er blevet anerkendt som hørende til ældre huse, er mangelen på kendskab til den rigtige udformning af detaljerne desto mere iøjnefalden

de. Her har man indtil »Præstø« og bøgerne om »Landhuset« 1978 og »Byhuset« 1979 været ret prisgivet, hvis man ikke havde Herholdt eller Ivar Bentsen på reolen. Endvidere kunne sådanne detail-undersøgelser af ældre byggeri danne grundlaget for fredningsstyrelsens planer om efteruddannelse af håndværkere til restaureringsarbejde.

Der skal derfor lyde en ros – måske lidt uvant – fra en museumsmands side til fredningsstyrelsen for værket. Man glæder sig de næste »registranter« for Haderslev og andre steder.

Peter la Cour Dragsbo

Naturhistorisk Arkæologisk Gruppe – Dansk ICOM. Svendborgmødet – juni 1978. Redigeret af Henrik M. Jansen. Skrifter fra Svendborg og Omegns Museum, bind 3, 1979. 162 s., ill. Kr. 55.00.

Svendborg-udgravningerne har siden starten i 1972 fået særdeles megen omtale og det er efterhånden med nogen forventning, man ser hen til at få materialet lagt frem i sammenhæng.

Der foreligger indtil nu en del mindre artikler, baseret på enkelte fund/fundgrupper fra udgravningen og nærværende publikation følger dette mønster.

Indledningsvis beklages, at man på grund af tekniske vanskeligheder ikke har kunnet få »den meget givende og til dels ret kritiske diskussion« med. Læseren deler fuldt ud denne beklagelse – som videnskabelig litteratur betragtet har rapporter af denne art mange gange en begrænset værdi for de læsere, der ikke deltog i mødet.

Indholdet spreder sig over emnerne: geologi, frøanalyser, pollenanalyser, knogler, slagter, vedanatomi m.v. – Hver for sig nette indlæg, men ikke særlig givende eftersom det, der vel skulle være publikationens *piece de resistance*, Henrik Jansens: »Svendborgudgravningerne 1972–1978« hverken bringer nyt for læsere, der har fulgt med siden 1972, eller noget overblik.

Blandt indlæggene skal fremhæves Thomas Bartholin: »Ved anatomi og dendrokronologi i Svendborg«. Her bringes foruden en række metodiske betragtninger over dendrokronologiens muligheder og arbejdsvilkår, en sammenligning af Svendborgmaterialet med det fra Hedeby og Lund kendte. På denne baggrund uddybes anvendelsen af forskellige træsorter i de tre byer – og de konklusioner, der kan drages heraf – ligesom der redegøres for opbygningen af en dendrokronologisk kurve for Svendborg for tiden 1058–1350.

Der er ingen tvivl om, at det meget omtalte samarbejde mellem arkæologen Henrik Jansen og en række estimerede repræsentanter for naturvidenskaberne vil kunne belyse en række interessante aspekter i Svendborg. Men først og fremmest må man bede om at få udgravningsresultaterne lagt frem på god gammeldags veldokumenteret vis.

Inge-Birgit Thuesen

Hans Arne Jensen: *Seeds and other Diaspores in Medieval Layers from Svendborg*. The Archaeology of Svendborg. Denmark. Volume No. 2. Odense University Press. 1979. 120 s., ill. kr. 100,00 + moms.

Det foreliggende værk rummer en grundig analyse af fundene fra 4 lokaliteter i Svendborg. Der er gjort rede for det metodiske grundlag og de enkelte planters forekomst – opstillet i overskuelige tabeller. Endvidere er der en række smukke farvebilleder og en gengivelse af St. Gallens haveanlæg mangler heller ikke.

Undersøgelsens hovedværdi ligger i, at et arkæologisk korrektiv til de litterære kilder vedr. de danske middelalderlige planter hidtil har manglet. Desuden har forfatteren haft en belysning af, hvilke planter, der dyrkedes på lokaliteten og hvilke der blev indsamlet fra oplandet, for øje. De publicerede resultater står ikke helt mål med disse forventninger. F.eks. har det ikke ud fra fundene fra Franciskanerklostret været muligt at påvise specifikke medicinske planter, som man ud fra det skriftlige materiale skulle forvente, at munkene havde indført og dyrket. På lokaliteten Foldagers gård er fundet det formentlig ældste danske eksempel på toradet byg – omend der ikke kan føres endeligt bevis for, hvornår den toradede byg kom til Danmark. Generelt er det ikke muligt at afgøre, om de forekommende planter er dyrket på lokaliteten eller hentet fra oplandet.

Det danske resumé har følgende afsluttende betragtning: »Den ret lange fortegnelse over frø af dyrkede eller indsamlede arter, der anvendtes enten som føde eller medicin, vidner om, at der var en nær kontakt mellem mennesket og planterne i det middelalderlige Svendborg.« – Det modsatte ville formodentlig have været mere bemærkelsesværdigt.

Inge-Birgit Thuesen

Benny Brinch: *Svendborg Handelsskole 1879–1979*. Udgivet af Svendborg Handelsskole. 1979. 128 s., ill. Gratis for biblioteker.

Med ophævelsen af laugene ved indførelsen af næringsfriheden i 1862 bortfaldt den faglige uddannelse, som laugene indtil da havde taget sig af. Det viste sig imidlertid hurtigt uhensigtsmæssigt, at ungdommen indenfor handel og håndværk ingen teoretisk uddannelse fik, og derfor opstod ideen om oprettelse af handels- og tekniske skoler. De første skoler så dagens lys allerede i 1860'erne, men først i 1870'erne og 1880'erne blev de udbredt til næsten alle større byer. Af disse skoler kunne Svendborg Handelsskole fejre sit 100-års jubilæum i 1979. I den anledning besluttede man at udgive et jubilæumsskrift, og arbejdet blev overdraget til en af skolens lærere, Benny Brinch, der til daglig underviser i samtidshistorie.

Festskrifter udgør en genre for sig indenfor historieskrivningen, og dens styrke (dvs. at der herigennem foreligger fremstillinger af virksomheders og instituti-

oners historie, som vi ellers intet ville kende til) og svagheder i retning af kritikløshed og styret historieskrivning turde være de fleste bekendt. Et andet karakteristisk træk er, at den jubilerende virksomhed eller institution oftest skildres fuldkommen isoleret, som om der ikke fandt et samspil sted med det omgivende samfund. Den sidstnævnte svaghed forsøger B.B. at afhjælpe gennem en beskrivelse af den sociale og økonomiske udvikling i Danmark generelt og Svendborg specielt. Ideen er virkelig god; men fremstillingen viser, at det er en vanskelig opgave at løse i praksis, når det er udviklingen på handelskoleområdet, der bestemmer kapitlernes kronologiske afgrænsning. Det virker besynderligt, når man under afsnittet om den økonomiske og sociale udvikling i perioden 1920–45 læser, at »arbejderne organiserede sig på det faglige plan i fagforeninger og på det politiske plan i Socialdemokratiet samtidig med at arbejdsgiverne organiserede sig tilsvarende«. Faktisk havde det jo fundet sted før århundredskiftet!

Fremstillingen af handelsskolens historie er kronologisk fremadskridende og falder i tre kapitler, hvoraf det første dækker perioden fra skolens start i 1879 til den første handelsskolelov i 1920. I kapitlet søges bl.a. baggrunden for skolens oprettelse ridset op; men beskrivelsen af Svendborg i den første industrialiseringsfase er for overfladisk og ustruktureret til at kunne forklare behovet for en handelsskole. Den blev ikke oprettet direkte på grund af de virksomheder, der blev grundlagt i tiden frem til 1879, antagelig ej heller som en direkte følge af den fordobling i befolkningstallet fra 1845–1890, som B.B. formoder skyldtes tilvandring af daglejere og håndværkere (i parentes bemærket havde det været en både oplagt og overkommelig opgave at belyse dette sidste spørgsmål ved en gennemgang af folketællingslisterne). Der var snarere tale om en *afstedt effekt* fra den betydelige handel på Svendborg havn og den begyndende industrialisering. I kapitlet beskrives endvidere undervisningen og skolens første lærere; men fremstillingen viser, at kildematerialet har været spinkelt. Kapitel II vedrører perioden 1920–45. I 1920 kom handelsskolerne under offentligt tilsyn. Af de tre skoletyper, loven opererede med, havde Svendborg Handelsskole indtil 1937 kun lærlingeskolen. Frem til 1938 var der tale om aftenundervisning tre gange ugentlig. Hvordan lærlingene befandt sig under det system, og hvordan 15 elever på samme tid kunne lære maskinskrivning på kun 4 maskiner, fortæller en af skolens tidligere elever morsomt om. I 1937 blev handelsmedhjælpereksamen optaget på undervisningsprogrammet. Tilgangen til denne uddannelse og det forhold, at man gik over til dagskole, skabte behov for nye fysiske rammer. Skolens placering på forskellige steder i Svendborg redegøres der grundigt for.

Man kommer imidlertid ikke uden om, at fremstillingen af skolens historie er skæv. En vægtning viser, at kapitel I fylder 17 sider, II 16 sider og kapitel III 62 sider, alle tre incl. illustrationer. Men hertil kommer, at B.B. føler sig langt bedre hjemme i de sidste 25 år af skolens historie, hvilket uundgåeligt smitter af på fremstillingen, der er anderledes grundig og stofmættet end i de to forudgående kapitler. Med sikker hånd redegør han for det virvar af uddannelses typer indenfor handelsom-

rådet, som den økonomiske udvikling efter 2. verdenskrig har skabt behov for. Spændende er redegørelsen for det såkaldte Svendborg-system, en 1-årig handelseksamen al den senere EFG-uddannelse, som handelsskolens initiativrige forstander Eskild Jensen fik oprettet i 1957. Men både folkeskolen og HK var imod uddannelsen, og i 1965 måtte den gå ind. Interessant er også den lokale undersøgelse af elevernes motiver til at søge ind på handelsskolen. Den viser bl.a., at næsten 1/3 af eleverne ville have valgt gymnasium, HF eller læreplads, hvis de havde haft muligheden. Hvilken betydning, dette forhold har for elevernes motivation for undervisning, skal ikke diskuteres her. Men det er klart, at det stiller handelsskolen overfor et stort problem: skal skolen være en fagskole eller et springbrædt til videregående uddannelser. Diskussionen af disse alvorlige problemer optager heldigvis ikke al pladsen. Der ofres også et par sider på at give indblik i arbejdsklimaet, både indenfor de forskellige personalegrupper og i forholdet mellem personalet og eleverne. Bortset fra et par enkelte situationer synes man at komme fint ud af det med hinanden på skolen. Bogen afrundes med en konklusion og en oversigt over personalet (med portrætter), forstandere, lærerrådsformænd, skolens nuværende bestyrelse og uddelte legater og præmier 1977/78.

Selv om fremstillingen af de første 66 år af skolens historie er noget tynd og uproblematiserende, kan der ikke herske tvivl om, at festskriftet på grund af den grundige redegørelse for udviklingen på handelsskoleområdet efter anden verdenskrig vil indtage en central plads, når de faglige skolers historie engang skal skrives. Man må håbe, at B.B. inden da har haft tid til og mulighed for at behandle skolens historie fra 1879–1944 lige så grundigt som den er behandlet for perioden 1945–79. Så vil Svendborg Handelsskole utvivlsomt kunne placere sig pænt i det samlede billede.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Hans Henrik Jacobsen: Fra landsby til forstad. Allesø. Broby. Kirkendrup. Næsby. Skovshøjrup. Odense Universitetsforlag, 1977. 362 s., ill. Kr. 92.

Bogens egentlige tekst omfatter (med noter) 236 sider. Dertil kommer en godt 100 sider lang fortegnelse over landbrugsejendommene i de fem byer Allesø, Broby, Kirkendrup, Næsby og Skovshøjrup (beliggende i den tidligere Allesø-Næsbyhovedbroby kommune nord for Odense, siden kommunalreformen af 1970 en del af Odense kommune), samt en 17 sider lang oversigt over gårdenes indretning for knap 200 år siden, således som den fremgår af brandtaksationer fra slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Bogens usædvanlige omfang af en sognehistorie at være skyldes altså disse to store tillæg, som i øvrigt ikke alene er af lokal

betydning. Især er det interessant at følge den betydelige stigning i gårdenes forsikringssummer fra omkr. 1775. – De høje kornpriser i perioden ca. 1775 til ca. 1815 skabte store vanskeligheder for bybefolkningen, men bragte velstand til huse hos bønderne, også på Nordfyn.

Bogen er traditionelt opbygget. Efter en skitse over områdets historie i oldtiden følger i 13 omtrent lige store kapitler de fem bondebyers historie fra grundlæggelsen i vikingetiden og middelalderen til nutiden, hvor den ekspanderende storby Odense fuldstændig har opslugt den ene af byerne (Næsby) og med sit behov for byggegrunde til parcelhuse langer kraftigt ud efter de øvrige.

Fremstillingen af de 5 landsbyers historie er centreret omkring gårdene. Behandlingen af ældre tiders landboforhold, der følgelig optager en stor del af bogen, er kompetent. Det er dog f.eks. ikke rigtigt, når det hævdes (s. 70), at tovangsbruget var dominerende på Sjælland, trevangsbruget i Jylland og på Fyn. Skal man vove en meget summarisk opdeling, er det formentlig mere træffende at henregne Øerne og dele af Østjylland til trevangsbrugets område, mens græsmarksbruget med 9–15 skifter dominerede i resten af Jylland. Ligeledes er det misvisende at sammenligne det opdyrkede areal i 1688 med det opdyrkede areal i 1954, idet græsningsarealerne ikke er med i tallene fra 1688 (s. 78).

Sproget er godt, og fremstillingen i det store og hele klar. Enkelte afsnit er dog noget rodede; det gælder især de to kapitler om »den befolkningsmæssige udvikling i 1800-tallet« og »den befolkningsmæssige udvikling siden 1900«, der rummer et virvar af oplysninger om alt lige fra den befolkningsmæssige udvikling til aftægtsforhold, forsamlingshuse, udskænkingssteder, postombæring, skolevæsen og det kommunale selvstyre i indeværende og forrige århundrede. Henvisningerne til kilder og litteratur er nødtørftige, men under alle omstændigheder bedre end i langt de fleste sognehistorier. Der savnes et register.

Bogens største svaghed ligger utvivlsomt i dens grundidé, nemlig at det kun er gårdene, som det er værd at beskæftige sig med i en sognehistorie. Dette synspunkt står forf. ikke ene med i dansk lokalhistorisk litteratur, men det gennemføres her med sjælden konsekvens. De sædvanlige afsnit om kirkeforhold, skolevæsen og fattigforsørgelse er helt forsvundet fra kapiteloverskrifterne og henvist til yderst sporadisk og tilfældig behandling. Allesø, Broby, Kirkendrup, Næsby og Skovshøjrup er gårdene, hverken mere eller mindre. Dette har nogle vidtrækkende følger.

For det første betyder det, at hvad der ikke har med gårdene (og gårdmændene) at skaffe glider ved siden af fremstillingen. Husmænd, tjenestefolk, kvinder og børn, kort sagt det altovervejende flertal af de mennesker, der har beboet de fem byer i tidernes løb, er historien utedkommende, og deres forhold omtales så godt som ikke. For det andet indebærer koncentrationen om gårdene, dersom man skal være konsekvent, at historien ophører, hvis gårdene forsvinder – og minsandten, om ikke Hans Henrik Jacobsen synes indstillet på at drage denne konsekvens. I hvert fald skriver han i sit efterord, »at der næppe vil være meget at føje til disse blade« (s. 228). Og dog bor der nu flere mennesker i den tidligere Allesø-Næsbyhovedbroby kommune end nogensinde, blot

bor de ikke på gårdene, men i parcelhuse og etageejendomme. Har parcelhusejere ingen historie? Hvad når de har boet på stedet i 100 år? Eller 200 år?

Thorhild Kjærgaard

Svend Frederiksen: Seden – Træk af sognets historie.
Odense. Historisk Samfund for Fyns Stift, 1979, 171 s., ill. kr. 55.

Som bidragyder til dansk folkløstik, landbo- og lokalhistorie har Svend Frederiksen i tidens løb indhøstet megen hæder og agtelse. Gennem sine små og store arbejder fremtræder han som den flittige stofindsamler, den samvittighedsfulde arkivbruger og den trænede forsker, der kan skaffe sig overblik over det yderst forskelligartede arkivmateriale for derpå at sammenvæve sine iagttagelser til ærlige og underholdende fremstillinger i et lige-fremt sproq.

Med Aasum – Træk af sognets historie lod forfatteren i 1968 nævnte sogn få sit, for her er han født, og her har han virket som landmand på slægtsgården Lundsgård i noget nær en menneskealder. Med Seden – Træk af sognets historie har nu også dette sted fået S.F.'s kærlighed at føle, her har han strejft hjemmevant om i sine drengeår, og her har han endelig slået sig ned i sit otium. Seden er det mindste af samtlige 194 fynske kirkesogne, beliggende i bunden af Odense fjord, lavt, sandet og skovløst med et forholdsvis beskedent kvægbrug, men til gengæld med en erhvervs sammensætning, som fra gammel tid har haft et vist indslag af sømandsskab og fiskeri. Bogens første par afsnit gør rede for disse basale forhold samt for egnens fortidsminder, gamle vejforløb og alle de stednavne indenfor sognegrænserne, som har kunnet opledes i markbog, taksationsforretninger og på kort. Sedens gamle navnestof er et fint eksempel på, hvilken rigdom i topografi- og andre betegnelser, der generelt set kan hentes ud af de ældre kilder, og i Sedens tilfælde kan S.F. konstatere, at meget af det faktisk er blevet genanvendt i sognets ny gade- og vejnavne, – og hvor opløftende! det synes ellers at ligge landets forskellige kommunale myndigheder fjernt, at ty til denne selvfygelige navngivelsesmetode, – uvist af hvilke grunde kommer folk i ny udstykninger i reglen til at bo i birkevænger eller på pelikanveje.

De næstfølgende afsnit angående »de Seden mænd«, bøndernes kår, og udskiftningen skildrer tilsammen det gamle landbosamfund, og til den ende har forfatteren især benyttet oldermandslavets sager. Seden udskiftedes 1796–97, og forløbet af hele denne proces synes (bedømt ud fra bogens noget lette rids alene) at have haft et ret »klassisk« tilsnit: Bønderne var bagstræveriske, gjorde modstand imod at flytte ud, husmændene var ængstelige og indgav petition til amtet om at måtte beholde deres græsningsmulighed for den livsnødvendige ko, godsejeren ydede kontante bidrag til forandringerne, og regeringen refunderede atter godsejeren en del af hans omkostninger i forbindelse med gårdenes nyopførelse etc. etc.

Interessant er det, at S.F. på grundlag af generalstabskortet fra 1863 fastslår, at der i 1860'erne var ikke mindre

end 45.300 alen hegn i sognet; siden de dage har udviklingen såvel i Seden som andre steder bortfejlet uanede strækninger af imponerende stengærde eller levende hegn, og det fynske kulturlandskab har lidt vældige tab i skønhed og naturvariationer.

Afsnittet »Til strande« er efter min mening fremstillings ubestridelige højdepunkt. Seden strand, det lavvandede område af Odense fjord var i ældre tid en betydelig forudsætning for mange sognebørns eksistens i knaphedsperioder. Fra de fladvandede strøg og fra Odense å hentede man forråd af sæl, torsk, ørred, gedde, ænder og andre strandfugle, og enhver bonde havde en slags herlighedsret til at hjemtage tangen, der brugtes til husenes rygning eller til frostdække for afgrøderne.

Ålen var imidlertid strandens aller vigtigste afkast, og her berettes detaljeret og meget levende om ålefiskeriets utallige fangstmetoder, som de praktiseredes af Sedenbeboerne. De fleste ved vel nok, at ål kan stanges eller blusses, men hvem kender mon mere til, at de også lod sig glibe, skre, tatte eller pløje ind »med en træsko-nude«? – de kunne også fiskes »med plump«, og endelig kendte hyrdedrengene en såre bekvem udvej: De lod storkene (som endnu omkring 1800 forekom i stort antal på Seden-kanten) hente ålene iland og jagede dem så fra byttet, når de var ifærd med at bakse dem på stranden. Sognets ålekoner var en lille flok af hårdføre vandrønde handelsfolk, der solgte ål i Odense eller nærmeste omegn. S.F. har dem i tydelig erindring fra sin drengetid, og sin egen hukommelse kan han supplere med gamle folks fortællinger; pyt med at vi må undvære billeder af disse kvinder under deres arbejde, man kan se dem for sig, når man er færdig med S.F.'s beskrivelse af dem. »Til strande« er en farverig og indholdsmættet skildring af denne særlige side af sognets liv – et afrundet smukt lille studium, der kunne stå alene, om det skulle være.

De følgende afsnit omhandler fattigvæsenet, Seden kirkes historie, præstegården og stedets præster, kapellaner, degne og skoleholdere; opmærksomheden drejes her mere og mere hen mod det åndelige liv og menighedens mange sjælehyrder. Behandlingen af fattigvæsenet giver et ganske godt indtryk af, hvor omstændelig selve administrationen af det kunne være selv i et så lille landsogn: Når de knapt afmålte rationer af levnedsmidler endelig var blevet indkrævet fra husstandene og ved de lokale autoriteters foranstaltning atter uddelt til de trængende, havde varerne i reglen opnået en sådan grad af fordærvethed, at de stort set var uegnede til menneskeføde. Men just i denne sammenhæng har S.F. reflekteret over spørgsmålet om forholdet imellem eksistensvilkår og opnået levealder. På grundlag af en generel analyse af kirkebogs-meddelelser fra 14 fynske sogne (udskrivning af dødsalder på personer afgået efter det fyldte tredssindstyvende år) kommer han til det resultat, at gennemsnitsalderen for almisselemmer var 4½ år højere end for alle andre. Herefter konkluderer han frejdigt »des tarveligere kost, des længere liv«. Dette resultat er da nok tankevækkende (for ikke at sige urovækkende, om nogen skulle finde på at sætte det ind i et almindeligt og nutidigt perspektiv), men det kan indvendes, at forfatterens angrebsvinkel og metodiske fremgangsmåde virkelig af mange årsager kan være diskutabel.

Til Sedens nyere historie hører foreningslivet, der får sin særlige omtale. Ifølge bogen startede det ikke før omkring 1904, nemlig med en skytteforening, og senere (1910) oprettedes en foredragsforening; initiativtagerne hertil var de samme, som også satte sig i sving, da Seden i 1925 fik etableret et sognebibliotek. I 1930'erne og -40'erne eksisterede der en sangforening, og endelig blev der i løbet af 1940'erne sat gang i diverse idrætsforetagender. Egentlig synes det lidt povert, at sognet ikke har kunnet opvise flere foreningsdannelser, men for det første var Seden et udtalt lilleputsamfund, og for det andet har de sidste års kampagner til indsamling af efterretninger om foreningsliv og folkelige bevægelser jo tydelig vist, at mangt et foretagende kom til at afgå ved en stille død, så at sige uden at efterlade sig kildemæssig dokumentation. Et kan man dog i det mindste nævne, som forfatteren ikke tager med: Seden syge- og begravelseskasse 1894–1934, fra hvilken der faktisk er bevaret både medlemsprotokoller, regnskaber og korrespondance.

Fremstillingen afrundes (jeg ser her bort fra den lille slutopsats, »Mindelunden«) med afsnittet »Fra bondeland til bykvarter«, og det beskæftiger sig med den kendsgerning, at Seden efterhånden blev opslugt af købstaden Odense. Af de 15 gårde fra 1790'erne er nu blot en tilbage. Opslugningsprocessen illustreres med en række eksempler på landbrugets begyndende industrialisering i 1890'erne frem til de sidste årtiers erhvervs- og fabriksforetagender, som ofte har svag eller slet ingen forbindelse med landbrugssektoren. Ganske tankevækkende er, hvad S.F. sluttelig fremlægger som resultat af en undersøgelse af de nuværende sedenindbygges herkomst: Kun 1,7% af befolkningen kan idag føre sin afstamning tilbage på familier, som beboede sognet omkring 1900. Således ved vejs ende må man indrømme, at det ikke er nogen ringe indsigt, man har nået at få i Sedens forhold, egentlig giver bogen meget mere end dens titel strengt taget forpligter til.

Hvis man imidlertid anskuer den som en helhed udfra et overvejende landbo- og lokalhistorisk aspekt, kan der dog gøre et par indvendinger imod selve udvælgelsen af delemler (afsnit). Det ville have været velkomment med en i højere grad sammenhængende behandling af spørgsmålene angående bondesamfundet før, under og efter udskiftningsstid og landboreformer, herunder tillige en redegørelse for selve sognestyret og dets udvikling. Undertegnede ville gerne have givet roligt afkald på nogle af de 40 til 50 sider, der gør rede for kirke, kirkegård, præstebolig, rækkerne af stedets præster og degne etc., for til gengæld at have kunnet læse mere om, hvad menigmand egentlig udrettede, og hvordan han klarede tilværelsen. Som følge af den indtrængende personrettede beskæftigelse med stedets utallige gejstlige- og lignende autoriteter får fremstillingen en smule karakter af ældre tiders sognehistorier. Almuemanden/bonden er vanskelig at fange ind og belyse, fordi dette kræver omfattende kildestudier og fortrolighed med det arkivalske materiale, og disse felter har S.F. jo ofte demonstreret sin kyndighed i; efterretninger om gejstlige personer eller andre autoriteter er imidlertid allerede tilgængelige i et vist omfang i den trykte litteratur.

Hvorom alting er, S.F. har nok engang manifesteret sig

med en god publikation, »tre års hjemmelæsning hos faster« og »fire år i almueskolen«, som han humoristisk anfører skulle være hans basis, synes nok at kunne hamle op med en del af de arbejder, der fremlægges af folk fra »den lærde skole«.

Lotte Dombernowsky

Sevel Andersen: Vitved sogn – som det var engang, Fruering-Vitved Sognes Egnarkiv, 1979, 207 s., ill. kr. 115.

I 1977 udkom Sevel Andersens bog om Fruering sogn (se anm. i bd. XXVIII s. 161 f.), og denne slutter sig i udstyr, opbygning og indhold til sin forgænger. Der er også her tale om en i sin form særpræget gennemgang af sognet, af dets ejendomme og mennesker. De to bøger er utraditionelle i deres art, og de er uudsletteligt deres ophavsmands værk. Kun Sevel Andersen har kunnet skrive disse bøger i kraft af sit tilhørsforhold til egnen og sin hertil bundne historiske interesse. Måske fornemmes en lille forskel på de to bøger – Sevel Andersens selvooplevede og selverindrede træk, der supplerer egnarkivets oplysninger, fylder nok lidt mere i bogen i Fruering end i denne. Men det er blot en nuance.

Skelettet i bøgerne er ejendommene, store og små. På disse hægter forfatteren så sin viden om beboerne, mere eller mindre, alt efter hvad han har af stof herom. Udstykninger, købspriser, nybygninger og ildebrande veksler med personkarakteristikker og detaljer om stedet eller menneskene, som de har fæstnet sig hos omgivelserne. Og så er bogen illustreret, gennemillustreret med fotografier af bygningerne og deres beboere. Det gør de to bøger til fremragende studier i, hvordan man har ønsket sig opfattet, når fotografen knipsede. De ældste billeder daterer sig vel fra 1860'erne, de nyeste er næppe mange år gamle. Stive sortklædte brude afløses af familieportrætter fra 50'erne og 60'erne og lynskyd fra festligheder med løftede glas og kranseskager og opstemte ansigtsudtryk.

Der er tale om to bøger, der ikke findes mage til andetsteds (såvidt anmelderen ved) og næppe heller vil finde efterlignere. De er ude i det lejlighedsvis prægnant formede sprog Sevel Andersens egenartede værk. Jeg tror næppe, at man ret mange steder i den lokalhistoriske litteratur fra disse år i den grad fornemmer forfatterens samhörighed med sit emne. Dette sætter sine afgjorte begrænsninger, men det giver undertiden slående indblik i bondens historiesyn.

Sevel Andersens to bøger rammer lige ned i den tidligere i dette tidsskrift drøftede modstilling af fagfolk og amatører og disses mulige total forskellige universer som forskere og skribenter. Ud fra traditionelle forventninger til lokalhistorisk litteratur anno 1970–80 bliver man skuffet, måske endda irriteret over de mange spildte muligheder for at afdække sammenhænge og forklare forhold, noget, Sevel Andersen formentlig kunne have leveret på baggrund af sin viden om de to sognes beboere og vilkår i de sidste ro århundreder. Han har imidlertid

Anmeldelser

gjort noget ganske andet, valgt en form, som har sit udspring i hele hans egen tilgang til arbejdet med egnens historie.

Fruering-bogen var for længst udsolgt, da anmeldelsen kom frem – Vitved-bogen er formentlig heller ikke til at købe, når denne omtale når publikum. Så jeg kan ikke opfordre til, at man køber bøgerne. Men enhver, der interesserer sig for den lokalhistorie, der knytter sig til landbosamfundet, eller interesserer sig for bønder og for lokalsamfundenes udvikling bør låne en af disse bøger eller dem begge og opleve det lille udsnit af Østjylland – Albert Dams »Morfars by« – med Sevel Andersen som fører.

Claus Bjørn

Aalborg Amt. Ved C. Christensen. Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende. 1832. Genudgivet af Historisk samfund for Himmerland og Kjær herred i samarbejde med Sammenslutningen af lokalhistoriske foreninger. 1979. 153 s., kr. 71,20.

Det er glædeligt, at genoptrykkene af Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser fortsætter trods prisstigninger. Nu foreligger Ribe, Viborg, Hjørring og hermed Aalborg amter, mens der endnu ikke er genudsendt noget bind, der dækker øerne.

Overkrigskommissær C. Christensen til Klarupgaard, placerer sig solidt i mellemgruppen blandt forfatterne til amtsbeskrivelserne. Her er tale om en lokalt velorienteret landmand, der efter sit bedste skøn og på grundlag af de foreliggende oplysninger beskriver forholdene punkt for punkt efter de af Landhusholdningsselskabet opstillede spørgsmål. Beskrivelsen dækker årene 1828–29, og gennem Christensens fremstilling fornemmes endnu de trange år under 1820'ernes landbrugskrise. Overhovedet er det ikke de store fremskridt, der er at berette om, siden Begtrup's beskrivelse af landbrugets vilkår i samme egn fra 1810 i sin generelle behandling af Agerdyrknings Tilstand.

Godsejeren til Klarupgaard holder sig nøje til skildringen af landbrugserhvervet, så man skal ikke vente sig de store bidrag til belysning af f.eks. bondebefolkningens levevis og mentalitet. Han bedømmer bønderne udefra og oppefra og helt overvejende som en anden gruppe blot mere tilbagesående landbrugere. Man skal dog ikke regne med at finde ham som talsmand for indførelsen af forpagtergårde eller andre mere vidtgående ændringer i landbrugets struktur. Der er en række misforhold og mangler i egnens landbrug, der væsentligst skyldes vedhængen ved det overleverede og manglende efterlevelse af lovene, men generelt synes forfatterens forestillinger om ønskværdige forandringer at kunne gennemføres indenfor rammerne af de eksisterende forhold.

Claus Bjørn

Ole Warthoe-Hansen og Henrik Fode og Finn H. Lauridsen: Søkbøstaden Randers. Flodhavn og købmandsby. Randers 1980. 194 s., ill. kr. 150.

»Randers er en berømt og formuende Handel-Stad . . . Egnen er overmaade god, og Situationen [beliggenheden] fortreffelig ved den bekjendte og seglbare Guden-Aae, som kommer ned fra Skanderborg Søe igiennem flere Søer, gjør et langt Omsvøb omkring Silkeborg, gaaer tet forbi og omkring Randers, og endelig tager sit Udlob i Randers Fiord . . . Som Randers er en Søe-Stad, saa har den forud haft en god Havn og stor Seglads endog af Engelske og Hollændere. Men efterhaanden er Havnen og Fiorden bleven mere og mere tilstoppet, at en Skude nu neppe kan flyde over Grundene, og ingen Skibe indgaae høiere end fire Fod paa to Mile nær Byen«.

Med disse resignerende ord indleder Erich Pontoppidan beskrivelsen af Randers i fjerde bind af sin Danske Atlas fra 1768. Og just disse ord karakteriserer ganske godt den nye situation på det tidspunkt, hvor bogen om søkbøstaden Randers har valgt at lade sin fremstilling begynde: I hvert fald siden middelalderen havde byens indbyggere måttet affinde sig med den katastrofale til mudring af deres vigtigste transportvej; men netop i slutningen af 1700tallet muliggjorde den teknologiske udvikling, at man kunne begynde at tage kampen op mod mudderbankerne. En drøj kamp som har været ved lige siden.

Bestræbelserne for at gøre og holde fjorden sejlbar udgør vel det umiddelbart mest særprægede og mest fængende stof i »Søkbøstaden Randers«. Bogen er udgivet ved 200års jubilæet i Randers Skipperlaug og Bombebesæ, der har ladet Warthoe-Hansen være leder af projektet. Overlæreren har allieret sig med to arkivarer fra Erhvervsarkivet, som har bidraget med studier over henholdsvis byens flåde og dennes skippere og ejere (Fode) samt Gudenå og til dels Nørreå som transportveje (Lauridsen). Selv har Warthoe-Hansen taget sig af alle de resterende emner, hvilket har givet hans halvdel af bogen et noget kalejdoskopisk præg. Forfatterens erklærede mål er at sammenkoble søfartshistorie med byhistorie; perioden, de inddrager, strækker sig fra omkring 1780 til omkring 1900 – dog med enkelte blikke længere tilbage og frem.

I forhold til den store tobinds byhistorie fra 1952 udgør det nu foreliggende værk et værdifuldt supplement, selv om det forekommer højt uheldigt, at forfattertemaet bevidst har udeladt selve havnens og dennes økonomi af behandlingen. Netop dette bindeled mellem søkbøstaden og opland må tillægges afgørende vægt – og er da også fremdraget i undertitlens særegne udtryk »flodhavn«.

Om trafikken på vandvejene ind i baglandet skriver Finn H. Lauridsen kort ud fra den opfattelse, at skønt mange fantastier gjorde årene så store og sejlbare som floder, spillede disse kun nogen rolle i trafikken i perioder af 1800tallet. Det var især de mest velhavende skovejere, som lagde vægt på at få en billig og rummelig fragtmulighed her, og senere tilkom papirfabrikkens produkter i Silkeborg. Imidlertid var åløbene i sig selv uegnede til

omfattende sejlads, og de påkrævede opmudringer, trækveje og andre vedligeholdelsesarbejder var for omkostningskrævende til, at kågfarten kunne konkurrere med jernbanerne, da de rullede frem i området i 1860erne. Hertil kom et omstændeligt system med afgiftbetalinger ved passagen af de mange laksegårde. Trods problemerne var der et marked for denne langsomme transportform, som fx i 1847 fragtede 30.000 tønder rug og byg til Randers, foruden 3.600 favne brænde, 6.779 læs tørv, 4.727 lispund smør, 2 millioner mursten samt meget andet og mere. Fra byen opad åen sendtes varer for 300.000 rigsdaler, især kolonialvarer og bygningstrømmer.

Anderledes omfang og betydning havde vareomsætningen gennem Randers fjord, der er et af emnerne for *Henrik Fodes* udmærkede afsnit. Allerede 1779 ankom 59 skibe med byggematerialer, jern samt salt, og de afsejlede igen med saltet kød og flæsk foruden korn og fedevarer; medens de også dengang berømte handsker og laks tilsyneladende forsvinder helt iblandt grovvarerne. En vigtig handelspartner på denne tid var Norge, lige som Randers 1800–04 etablerede direkte handel på Island. Englænderkrigene ændrede imidlertid helt livsbetingelserne for byens handelsflåde. Og med kaperskibet »Tordenskiold« som spændende og fængende eksempel viser Fode, hvordan og med hvilket udbytte egnens embedsmænd, gods ejere og købmænd skød penge i foretagendet, selv om det nok var ud fra ret forskellige bevæggrunde. Hovedvægten i hans fremstilling ligger på det 19. århundrede, hvor byens flåde øgedes ovenpå de trange efterkrigsår. I den tidlige dampskibsepoke ser det ud til, at Randers var en foregangsby, idet man anskaffede Danmarks første skruedampskib »Randers« og som de første oprettede direkte eksportdampskibslinie mellem provinsen og England i 1866. I århundredets sidste tiår indtraf dog en stagnationsperiode for byen, hvis dominerende erhverv stadig var handelen. Esbjergs udvikling som eksporthavn, DFDSs øgede dominans indenfor besejlingen, omlægningen til animalsk landbrugsproduktion og jernbanens fremtrængen – hele denne erhvervsøkonomiske ændring bortrev grundlaget for den hidtidige storhandel i søkøbstaden. Efter en svær periode i begyndelsen af vort århundrede skulle vejnettet og bilen senere vise sig at bibringe byen uventede muligheder og ny blomstring – men herom har Henrik Fode intet at melde. Til hans ros må i stedet fremhæves ønsket om at inddrage et bredt spektrum af fjordbyens andre funktioner, selv om det lettest tilgængelige kildemateriale siger mest om søfarten og det maritime miljø. Hvis Fode imidlertid var gået lidt længere end til den absolut solide men let rutineprægede gennemgang af standardkilder som folketællinger, skøde- og panteprotokoller plus aviser, kunne han have fået noget af svaret til belysning af det centrale spørgsmål: hvilken betydning søhandelen havde for Randers i det hele taget. Et afgjort fortrin ved Fodes afsnit er på den anden side hans konsekvente perspektiveren og sammenstillingen af sine lokale resultater med forholdene i resten af Danmark.

Ole Warthoe-Hansen har derimod indsnævret sin synsvinkel alene til Randerseggen, og en række af hans ellers fortjenstfulde oplysninger kommer på denne måde til at svæve isolerede. Fx i det interessante kapitel om ar-

bejdsforholdene på muddermaskinerne i forrige århundrede siger det ikke os nutidige læsere nok, at arbejderne dengang havde en 14 timers arbejdsdag med 6 skilling i timeløn. Var dette lidt eller meget dengang? på den egn? i den branche? Men spændende er det at stifte bekendtskab med søbaggerne, som var de første hestedrevne muddermaskiner i slutningen af 1700tallet; med faskinsætningens svære kunst; med færgeriet mellem Voer og Møllerup; med sømærker og farvandsafmærkning; med dampskibsfænomenerne bugsering og isbrydning. Hvert af disse temaer gennemgås kronologisk i en detaljeret og uhyre veloplagt skildring af fjordens liv. Som ikke-randrusianer kan man dog have sit hyr med at finde rundt i de mange lokale navne, og et moderne oversigtskort ville have gjort god fyldest i begyndelsen af bogen. En anden indvending fra en nøgtern læser drejer sig om de dristige tilskrivninger og kombinationer, forfatteren foretager flere steder (fx i billedteksten side 125) – og de regelmæssigt tilbagevendende højstemte indledninger til de enkelte kapitler, som ellers er karakteriserede ved pædagogens klare sprog.

Det jubilærende skipperlaug har også fået sit kapitel, som indeholder en grundig gennemgang af denne tidstypiske situation og dens velgørende virke. Warthoe-Hansens afdeling slutter med Randers Navigationssskoles historie, hvis økonomiske basis blandt andet var et af Niels Brocks mange legater til hans fødeby. For navigations-skolen som for næsten alle de andre omtalte initiativer gælder, at de grundlagdes ved privat foretagsomhed, men at det offentlige med tiden måtte overtage de tunge pengemæssige forpligtelser, som skønnedes samfundsøkonomisk nødvendige, men absolut ikke driftsøkonomisk forsvarlige.

Alt i alt har vi her fået en tiltalende bog, som det også på grund af sin smukke lay-out og glimrende illustrationsmateriale er en fornøjelse at læse. For folk med tilknytning til Randerseggen har den selvgyltig værdi, andre kan være lidt betænkelige ved den ofte isolerede beskuen af aspekter af en tilfældig søkøbstads problemer.

Erik Gøbel

H. E. Sørensen: Røms historie. Forlaget Melbyhus. Skærbæk, 1977. 271 s., ill. Kr. 84.

Thade Petersen [†]: *Rømø. Et bidrag til øns historie og beskrivelse.* [Udg. af Lars N. Henningsen og Chr. Stentz, med forord af Peter Kr. Iversen] = *Skrifter, udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland*, 50. Åbenrå, 1979. 280 s., ill. Kr. 120 (i bogh.)/70 (for medl.).

H. E. Sørensen har i de senere år udgivet en lang række skrifter, hovedsageligt om sydvestjyske emner (se bl.a. nærv. tidsskrift, bd. XXVIII. 1979–80, s. 321). Den her omtalte bog om Rømø er hans hidtil største. Bogen er delt i 33 kapitler. I de to første skitseres ganske kort øns

geografi og dens særegne geologiske, botaniske og zoologiske forhold, bestemt af Vesterhavet. I de følgende 16 kapitler (godt 140 s.) behandles øens historie fra middelalderen til genforeningen, med særlig vægt på den omfattende jagt efter hvaler og sæler, der for hollandsk og holstensk regning fandt sted i 1700-tallet i Nordatlanten, og hvortil Rømø leverede en stor del af søfolkene, bl.a. en del kaptajner (efter hollandsk skik kaldet kommandører). I de sidste 15 kapitler (godt 100 s.) behandles, foruden øens kirke- og skoleliv, bygningshistorie og digevæsen, den allernyeste historie, der har været præget af turisme. Først badedotellernes og sommerhusenes eksklusive klientel, senere – efter Rømø-dæmningen (1948) – en maseturisme, som på én gang er øens levevej og dens fordrærv, idet det særprægede miljø nedslides foruroligende hurtigt. Der slutes med en fortrinlig litteraturfortegnelse, hvorimod et register savnes.

H. E. Sørensen's bog er et glimrende eksempel på, hvad en selvæld historiker (forf. har lærereksamen), så godt som udelukkende på grundlag af trykt materiale kan få ud af et emne, når det behandles med engagement. I en velskrevet fremstilling lykkes det forf. at løse en af lokalhistorikerens vanskeligste opgaver, nemlig at vise vekselvirkningen mellem det lille lokalsamfund og de internationale økonomiske og politiske konjunkturer, som lokalsamfundet normalt er uden den ringeste indflydelse på, men som det ikke desto mindre er fuldstændig prisgivet på godt og ondt.

Det var ikke Rømø-boernes fortjeneste, at hval- og sælfangsten fra slutningen af 1600-tallet åbnede hidtil usete muligheder for befolkningen på de frisiske øer, hvoriblandt Rømø. Men de var også uden skyld i, at fangsten toppede omkr. 1795, og derefter hurtigt ebbede ud, formentlig p.g.a. et drastisk rovfiskeri, således at Rømø omkr. 1820 stod over for en række usædvanligt vanskelige sociale og økonomiske problemer. At øen gennem århundreder blev gjort til kastebold mellem danske og slesvig-holstenske, senere tyske interesser har ikke været befolkningens ønske. Og ingen spurgte om øboernes mening, før det moderne, senkapitalistiske samfund udlagde deres ø til turistområde og åndehul for de europæiske storbyer, sammen med en række andre marginalområder i Europa.

Men Rømø har ikke blot været en brik for den store

verden. Den har også været dens spejl. I modsætning til mange andre lokalhistorikere, f.eks. Thade Petersen, som vil blive omtalt nedenfor, ligger H. E. Sørensen ikke under for tilbøjeligheden til at idyllisere livet i de små samfund. Han har blik for, at social uretfærdighed og undertrykkelse har eksisteret på Rømø ligesåvel som andre steder. 1700-tallet var ikke blot den overraskende pragt i kommandørgårdene (som stadig kan beses på Nationalmuseets Kommandørgård på Rømø), men også de menige sømænds utroligt farefulde og dårligt betalte togter til Ishavet. Og før man forarges over iskioskerne og campingpladserne på Rømø, kan man passende sende en tanke til øens fattiggård i 1800-tallet, og til de folk, der arbejdede på digerne for 70 øre i timen i 1930'erne, hvor Rømø var et lavtlønsområde i en sådan grad, at end ikke de offentlige arbejdsgivere synes at have betalt den tariffæssige løn.

H. E. Sørensen skriver fordomsfrit. Dog er gennemgangen af tyskertidens forskellige initiativer og projekter unødigt sarkastisk. Som mange andre danske historikere kan H. E. Sørensen tilsyneladende ikke tåle preussere.

Blandt de forfattere, som H. E. Sørensen støtter sig til, indtager frimenighedspræsten Thade Petersen (1866–1949), der i årene 1903–36 publicerede en lang række bidrag til Rømø's historie, fortrinsvis i *Sønderjydske Aarbøger*, en fremtrædende plads. Det her anmeldte arbejde fra Thade Petersens hånd har H. E. Sørensen dog ikke kendt. Manuskriptet er udarbejdet sidst i 30'erne med henblik på offentliggørelse af Det kgl. danske geografiske Selskab, men udkom aldrig. I første omgang fordi selskabet ønskede en række ændringer samt et noteapparat og en litteraturliste. Og da manuskriptet omsider var i orden, var det for sent. Krigen forhindrede Geografisk Selskab i at fortsætte sin publikationsvirksomhed i sædvanligt omfang, og senere synes originalmanuskriptet at være bortkommet.¹ Til udgaven er anvendt et manuskripteksemplar, som i 1975 via en datter kom til Landsarkivet i Åbenrå. I manuskriptet findes indføjet en del håndskrevne tilføjelser af Thade Petersen.

Bogen er opdelt i 16 kapitler. De seks første bringer en grundig redegørelse for øens beliggenhed, størrelse, højdeforhold og geologiske oprindelse. De 5 næste kapitler, der fylder hovedparten af bogen (150 s.), beskriver næ-

1. Således Peter Kr. Iversen i forordet (s. [5 f.]). Det skal bemærkes, at Fr. Schrøder, der i 1940'erne arbejdede tæt sammen med Thade Petersen, og som bistod ved udgivelsen af hans siste trykte afhandling (1944), har en anden forklaring på, at Rømø-bogen ikke udkom, nemlig at manuskriptet aldrig blev afsluttet (*Sønderjydske Aarbøger*, 1949, s. 266). Dette gør det naturligvis vanskeligt at forklare, at der tilsyneladende fandt realitetsforhandlinger sted i årene 1939–41 mellem Geografisk Selskab og Thade Petersen om en udgivelse. Man kan gætte – men det er kun et gæt – at Geografisk Selskab har forhandlet med Thade Petersen på skrømt for at vinde tid. Man har utvivlsomt været opmærksom på, at bogen, bortset fra midterkapitlerne, stort set var identisk med Thade Petersens tidligere undersøgelser, særlig den store Rømø-beskrivelse i *Sønderjydske Aarbøger*, 1903–06; men man har af letforståelige grunde kviet sig ved åbent at afvise et manuskript fra en så velrenommeret sønderjysk historiker og personlighed som Thade Petersen. Thade Petersen kan dog efterhånden have fået en anelse om sagernes virkelige sammenhæng. F.eks. da han modtog det sidste kendte aktstykke i sagen, nemlig Geografisk Selskabs positive, men henholdende brev af 26.9.1941; heri anmodede selskabet Thade Petersen om at indgive en ansøgning til Carlsberg-fondet om penge til bogens udgivelse, da Geografisk Selskab ikke selv magtede opgaven p.g.a. de vanskelige forhold. Thade Petersen kan derefter have valgt at lade andre, f.eks. Fr. Schrøder forstå, at manuskriptet ikke var færdigt.

ringslivet med hovedvægt på landbruget, og øens folkeskikke. Til slut nogle afsnit om administrative forhold, kirke- og skoleliv, samt den nationale problematik.

Thade Petersen karakteriserer i indledningen bogen som en opsummering og ajourføring af hans tidligere skrifter. For meget lange passagers vedkommende er der dog tale om ordrette eller næsten ordrette afskrifter af tidligere arbejder. Dette reducerer udgavens værdi, især fordi de tidligere, undertiden vanskeligt tilgængelige skrifter, ikke kan anses for fuldstændig overflødiggjort med denne bog. Dette skyldes dog især udgiverens utilstrækkelige indsats, hvorom mere nedenfor. Egentlig nyt bringer kun tre lange kapitler midt i bogen, »udendørsarbejdets gang året igennem«, »indendørsarbejdets gang året igennem« og »menneskene [på Rømø]«. I disse kapitler, hvor Thade Petersen har indflettet barndoms-erindringer fra Rømø, fortælles med sagkundskab og humor om årets gang på en Rømø-gård omkr. 1875. Arbejdet ude og inde på denne ø, hvor landbruget havde stået i stampe, og hvor dele af fællesskabet endnu bestod, gennemgås omhyggeligt. Højbjergning, høstarbejde, tærkning, dyrenes pasning, bagning, slagtning, smørkærning, tekstilfremstilling, bryllup og begravelse passerer revy i en smuk og vellykket skildring.

Thade Petersens bog er som nævnt udgivet posthumt efter et manuskripteksemplar, oprindeligt i familiens eje. Manuskriptbeskrivelsen i Peter Kr. Iversens forord er ikke præcis. Det er ikke klart, om der er tale om en rettet kopi af den endelige version, således som den tilsyneladende blev godkendt af Geografisk Selskab, eller om der er tale om en tidligere version med forf.s egne rettelser og rettellesforslag. Det sidste synes dog meget vel at kunne være tilfældet, idet noterne og visse passager af hovedteksten har kladdens karakter.

Men uanset hvilken status manuskriptforlægget måtte have, så er det urimeligt, at det er blevet udgivet, som det forelå, med den ene forandring, at Thade Petersen ikke har måttet have sin retskrivning i fred. Langt mere nyttigt end at rette store bogstaver til små og 'aa' til 'å' ville det have været, om Lars N. Henningsen havde bedt sin medudgiver, fhv. viceskoleinspektør Chr. Stentz, der åbenbart har gjort det praktiske arbejde, om at sætte manuskriptets håndskrevne tilføjelser i skarp parentes, så man kunne skelne manuskriptets forskellige lag fra hinanden. Værre er det dog, at noteapparatet er inkonsekvent og ufuldstændigt. Mange henvisninger er kun halvt skrevet ud, f.eks. 'Feilberg s. 308 og 9' for 'H. F. Feilberg, *Dansk Bondeliv, saaledes som det i Mands Minde førtes, navnlig i Vestjylland*, I, [1. udg.]. Kbh., 1889, s. 308-09' (s. 149). En del af henvisningerne, bl.a. den her nævnte, står i øvrigt i selve hovedteksten, selv om det efter sammenhængen at dømme næppe har været meningen, at de skulle blive stående dér i den endelige version. Udgiverne kan ikke have undgået at bemærke dette. Men de har

intet gjort ved det, endskønt det ville have været relativt overkommeligt at udfylde lakuner og verificere henvisninger. Det ville desuden have øget udgivers værdi som håndbog i Rømøs historie.

Det er forbavsende, at man tillader sig at lade Thade Petersen, én af Sønderjyllands højt fortjente historikere, lægge navn til dette. Det er i det hele taget blevet en højest mærkværdig bog. Således er der henvisninger til billedstof, som ikke findes (s. 180). Forklaringen, som udgiverne ikke har fundet det umagen værd at gøre opmærksom på, er, at det oprindelige illustrationsmateriale som nævnt i Peter Kr. Iversens forord er gået tabt sammen med originalmanuskriptet.² Heller ikke hvor Thade Petersen omvendt diskuterer billedmateriale, som tydeligvis ikke var medtaget i det oprindelige illustrationsmateriale, men som nu er med, nævnes det af udgiverne (s. 231, hvor Mejers kort over Rømø fra 1643, afbildet ved s. 33, diskuteres). Udgiverne oplyser heller ikke, at Lorens Hanssens bog fra 1806 om de katastrofale hvalfangerforlis ved Grønlands østkyst i 1777, som Thade Petersen bringer et 8 sider langt citat fra (ss. 215-23), nu findes i en fortrinlig genudgivelse ved H. E. Sørensen (Lorens Hanssen, *Grønlandsfarerne i året 1777*. Skærbæk, 1977). Den utydelige skitse af et Rømø-stuehus s. 175 findes rentegnet i *Sønderjydske Aarbøger*, 1905, s. 162. Og man kunne blive ved.

Et kritisk forord med en redegørelse for tekstens forhold til Thade Petersens tidligere offentliggjorte arbejder, og med en diskussion af det 40 år gamle manuskript, set i lyset af senere forskning, ville være meget forlangt. Men et anstændigt udgiverarbejde kan vel forventes, når en institution som Historisk samfund for Sønderjylland lægger navn til.

Bibliografi, liste over anvendt utrykt materiale, billedfortegnelse og register leder man forgæves efter. At der også er en del trykfejl nævnes kun for en ordens skyld. Denne udgave kan hverken læserne eller forf. være tjent med.

Begge de her omtalte bøger er forsynet med et stort og originalt illustrationsmateriale. H. E. Sørensen har med opfindsomhed fremdraget materiale fra mange museer, bl.a. i Holland. Til Thade Petersens bog er hovedsagelig anvendt fotografier af den tyske læge Th. Voswinkel, der virkede på Rømø 1905-21. Gengivelsen er fremragende; kun skade, at udgiverne ikke har holdt sig til sagen i billedteksterne. Så var man bl.a. sluppet for den pinligt kvikke billedtekst om de »tre gratier i Rømødragt« (ved et billede af tre navngivne kvinder), for tomme påstande om, at »truende skyer giver fart over kornbjergningen« (ved et høstbillede, som ikke afgiver det ringeste grundlag for at afgøre, om høstfolkene skynder sig) og for banaliteter, som at »tilværelsens omskiftelser ikke er gået sporløst hen over dette ansigt« (ved et billede af en ældre kvinde).

Thorikild Kjergaard

3. Det pågældende billede (af to Rømø-kvinder) kunne i øvrigt nemt have været opledt. Passagen, hvori der henvises til det omtalte billede er en ordret afskrift efter *Sønderjydske Aarbøger*, 1905, s. 169 f., hvor billedet også findes.

<i>Kommentar: Formandsskifte i Dansk historisk Fællesforening</i>	1	Niels M. Saxtorph: Jeg ser på kalkmalerier (M. Bjørn og O. Reiter)	132
<i>Troels Dahlerup: Om tienden</i>	3	Grete Holmen: Kvindelige kunstnere (Nanna Damsholt)	134
<i>Jens Christensen og Jens Chr. V. Johansen: »men mon ikke de var skyldige...«</i>	15	Ole L. Frantzen: Truslen fra Øst (Erik Gøbel)	134
<i>Bent Egeaa Kristensen: »Ravn« – en Erslev-biografi</i>	36	Ole Feldbæk: Denmark and the Armed Neutrality (Ole Tuxen)	135
<i>Bjørn Westerbeek Dahl: Bibliografisk vejviser over kortsamlinger i Danmark</i>	57	Rejsen til Smyrna. Christen Kolds dagbog 1842–1847 (Bodil K. Hansen)	136
<i>Jørgen Tøevad: Den danske frimurerordens arkiv og bibliotek</i>	68	Jens Vilh. Pedersen: En ung piges Historie (Bodil K. Hansen)	136
<i>Debat</i>			
Skal vi have en lokalarkivlov? Bidrag af Palle Friis, Arne Gammelgaard, Niels-Jørgen Hansen, Erik Korr Johansen, John Møller, Hans H. Worsoe	75	Ejnar Gjelstrup: Vejen til livslang uddannelse (Finn A. Olsson)	139
John Kousgaard Sørensen: Stednavne og bebyggelserne, ældre? samtidige? yngre?	92	Elisabeth Plum: Mellem husflid og verdensmarkedproduktion (Jens Christensen)	140
Per Ole Schovbo: Mand, vogn og skib i nordisk oldtid og tidlig middelalder	96	De nye tider (Verner Bruhn)	142
Erik Kroman: Stød- og accentområder og deres oprindelse	101	Ulrik Lehrmann: Avisen og agrarmåborgerskabet (C. Bjørn)	142
Beth Grothe Nielsen: »Letfærdige Qvindfolk« ..	108	Jens Michaelsen: Den unge C. Th. Zahle (C. Bjørn)	143
Gert Poulsen: Bondeøkonomi og førkapitalisme ..	113	Jens Topholm: Emil Marøtt (C. Bjørn)	143
<i>Anmeldelser</i>			
Foreningsarkiver for Storstrøms amt (Jørgen D. Rasmussen)	118	Peter Skautrup: Hørt og husket (F. Skrubbeltang)	144
Foreningsarkiver i Landsarkivet for Fyn (Jørgen D. Rasmussen)	118	»Folk fortæller« (Jørgen D. Rasmussen)	146
Nordic Archaeological Abstracts (Mona Madsen)	119	H. U. Ramsing: Københavns ejendomme 1377–1728 (Steen O. Christensen)	147
Personalhistorisk tidsskrift (Margit Mogensen) ..	120	Steffen Linvald: Amagertorv (I. M. Kromann Hansen)	148
Holger Rasmussen: Dansk museumshistorie (Bjarne Stoklund)	122	K. Hybel Bräuner: Mølleåens vand (Lis Heiberg)	148
Peter Michelsen: Bondehuses alder (Bjarne Stoklund)	123	Frank A. Birkebæk: 13 bidrag til Roskilde by og egnens historie (Steen O. Christensen)	149
Holger Rasmussen: Bernhard Olsen (Lars Friis) ..	123	Anders Reyersen: Beskrivelse over St. Bendts Kirke i Ringsted (Steen O. Christensen)	149
Handels- og Søfartsmuseets årbøger (Lis Heiberg)	124	Havreberg Frimenighed (Bodil K. Hansen) ...	150
Maritim kontakt I (Erik Gøbel)	126	Gamle huse i Præstø (J. P. la Cour Dragsbo) ..	150
Knud Hornbeck og Helge Land Hansen: Tanggård gods (Susanne Krogh Bender)	127	Naturhistorisk arkæologisk Gruppe (Inge-Birgit Thuesen)	151
Christopher Maaløe: Leonora Christina: Hæltinners Pryd (Nanna Damsholt)	127	Hans Arne Jensen: Seeds and other Diaspores in Medieval Layers from Svendborg (Inge-Birgit Thuesen)	152
Sv. Egholm Pedersen: Utrykte Holbergiana (T. Damsholt)	128	Benny Brinch: Svendborg handelsskole	152
Henning Kofoed: Hvordan selge lokalhistorien (Henning Bender)	129	Hans Henrik Johansen: Fra landsby til forstad (Th. Kjærgaard)	153
Distriktshistorie (Henning Bender)	129	Svend Frederiksen: Seden – træk af sognets historie (Lotte Dombernowsky)	154
Bent Jørgensen: Stednavne og samfærdelshistorie (A. Wittendorff)	130	Sevel Andersen: Vitved sogn (C. Bjørn)	155
		Aalborg Amt (C. Bjørn)	156
		Ole Warthoe Hansen m.fl.: Søkøbstenen Randers (Erik Gøbel)	156
		H. E. Sørensen: Rømøs historie (Th. Kjærgaard)	157
		Thade Petersen: Rømø (Th. Kjærgaard)	157

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af universitetslektor Claus Bjørn, Historisk institut, Njalsgade 102, 2300 S under medvirken af videnskabelig assistent, cand.phil. Jørgen Dieckmann Rasmussen (redaktionssekretær) og Palle Ove Christiansen, Kristian Christiansen, Finn H. Lauridsen og Jørgen Slettebo (redaktionsudvalg). Tidsskriftet udkommer to gange årligt og koster kr. 68 pr. hæfte. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. (01) 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet samt bøger som ønskes anmeldt deri bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte af Statens humanistiske forskningsråd